

A. QAYUMOV, I. SAFAROV, M. TILLABOYEVA

JAHON IQTISODIY- IJTIMOIIY GEOGRAFIYASI

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinf o'quvchilari uchun darslik sifatida tasdiqlagan

Qayta ishlangan va to'ldirilgan uchinchi nashri

TOSHKENT – «O‘ZBEKISTON» – 2014

UO‘K: 33.91(100) (075)

KBK 65.04ya721

Q 33

Taqrizchilar:

O‘zbekiston Milliy universiteti tabiiy geografiya va geografiya o‘qitish metodikasi kafedrasida dotsenti, geografiya fanlari nomzodi **P. G‘ulomov**, Toshkent viloyati Qibray tumani 16-maktab o‘qituvchisi, O‘zbekiston Xalq o‘qituvchisi **X. Inog‘omov**, Andijon davlat universiteti geografiya kafedrasida mudiri, geografiya fanlari nomzodi, dotsent **R. Qodirov**.

Q 33

A. Qayumov va boshq. «Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi». Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 9-sinf o‘quvchilari uchun darslik. (A. Qayumov, I. Safarov, M. Tillaboyeva) – T.: «O‘zbekiston» NMIU, 2014. 224 b.

1.2 Avtordosh

UO‘K: 33.91(100)(075)

KBK 65.04ya 721

**Respublika maqsadli kitob jamg‘armasi mablag‘lari
hisobidan ijara uchun chop etildi.**

ISBN 978-9943-01-563-0

© «O‘ZBEKISTON» NMIU, 2002, 2005, 2010, 2014.

KIRISH

XX asrning soʻnggi 10–15 yili va XXI asrning dastlabki davri mobaynida sayyoramizda jahonshumul ahamiyatga molik bir qator ijtimoiy-siyosiy voqea va hodisalar yuz berdi. Kuchli mafkura va harbiy qudratga tayangan «sotsializm» tuzumining barham topishi bu boradagi eng muhim va ahamiyatli voqeadir. Buning natijasida deyarli 70 yil davomida mavjud boʻlgan ikki tuzumli dunyo oʻz oʻrnini bir tuzumli dunyoga berdi; «sovuq urush» xavfi koʻp jihatdan bartaraf etildi; nihoyat, «temir parda» koʻtarildi. Buning oqibatida dunyoda tamomila oʻzgacha yangi geosiyosiy vaziyat shakllandiki, u jahon hamjamiyatida tub oʻzgarishlarga sabab boʻldi. Shu bilan birga, 2012-yilda oʻzining eng yuqori pallasiga yetgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi mamlakatlar, mintaqalar va butun jahon miqyosida juda katta iqtisodiy-siyosiy oʻzgarishlarga sabab boʻldi.

Haqqoniy maʼlumotlarga asoslangan, mafkuradan xoli boʻlgan yangi dunyoning shakllanishi davlatlarning bir-biriga boʻlgan qiziqishini kuchaytirib yubordi. Maʼlumki, har qanday demokratik davlat yaqin qoʻshni davlat bilan ham, uzoq masofada joylashgan qudratli, rivojlangan davlatlar bilan ham iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy munosabatlar oʻrnatishdan oʻzaro manfaatdordir. Chunki, bir siyosiy-iqtisodiy tizimdan undan tubdan farq qiluvchi boshqa tizimga, asosan, bozor munosabatlariga asoslangan jamiyatni barpo qilishga oʻtish sobiq Ittifoq tarkibidagi davlatlarga, shu jumladan Oʻzbekiston Respublikasiga xos boʻlmoqda. Demak, ochiq bozor munosabatlariga asoslangan demokratik davlatni barpo qilish, avvalambor, iqtisodiy munosabatlarda zamonaviy islohotlar oʻtkazish, tashqi iqtisodiy aloqalarni dinamik holatda rivojlantirish bilan uzviy aloqadordir. Oʻzbekiston aynan shu yoʻldan bormoqda. Lekin mamlakatimiz ana shu yoʻlning dastlabki qismini oʻtgan boʻlsa, Yevropa, Amerika va Osiyo davlatlarining aksariyati uning ancha qismini yoki butunlay bosib oʻtgandir. Shuning uchun, ushbu davlatlarning tajribasini oʻrganish, ularga xos muammolarni bilish foydadan xoli boʻlmasa kerak.

Maʼlumki, har qanday davlat mustaqilligi jahonning ommaviy axborot vositalariga chiqishga juda katta imkoniyatlar yaratib berdi. Buning natijasida davlatlar, xalqlar oʻrtasida bir-birini toʻgʻri tushunish, hurmat qilish gʻoyasi borgan sari mustahkamlanib bormoqda.

Siz quyi sinflarda tabiiy geografiyaning boshlangʻich kursi, «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi», «Oʻrta Osiyo va Oʻzbekiston tabiiy geografiyasi», «Oʻzbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi» kurslarida geografiya fanining asosiy qonuniyatlari bilan batafsil tanishib chiqdingiz.

Maktabning yuqori sinflarida o'rganiladigan «Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi» fani iqtisodiyot, siyosat, madaniyat hamda ma'naviyatga, xullas, ha-yotning deyarli barcha jabhalariga ma'lum darajada aloqadordir. Mazkur fan o'quvchilarda geografik madaniyatning shakllanishini ta'minlashi, jahon va uning ayrim qismlariga xos betakror yorqin geografik jozibadorlikni ko'rsata bi-lishi, ayniqsa, iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotni ifodalovchi eng muhim xususiyat va qonuniyatlar haqida batafsil ma'lumot bera olishi bilan ahamiyatlidir.

Darslikning asosiy maqsadi Siz, aziz o'quvchilarga dunyo mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasiga doir chuqur bilim berish, o'quvchilarni mustaqil bilim olishga va uni amaliyotda muvaffaqiyatli qo'llashga o'rgatishdan iboratdir. Darslikni unga mo'ljallab tayyorlangan «Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiya-si» geografik «Atlas»i bilan birga taqdim etilishi maqsadga muvofiqdir. Ushbu «Atlas»da darslikda keltirilgan deyarli barcha mavzular bo'yicha xaritalar be-rilgan. Darslik bilan unga mo'ljallab tuzilgan yozuvsiz xaritalardan foydalangan holda ishlash o'quv mashg'uloti samaradorligini yana ham oshiradi. Yozuvsiz xaritada darslikdagi barcha mavzular bo'yicha topshiriqlar tavsiya etilgan.

Darslik ikki – «Umumiy» va «Regional» qismlardan iborat bo'lib, u 68 so-atga mo'ljallangan. Shundan 25 soat «Umumiy» qismga va 43 soat «Regional» qismga ajratilgan.

Umumiy qismning asosiy ilmiy-uslubiy vazifasini jahon iqtisodiy-ijtimoiy geo-grafiyasiga oid eng muhim tushunchalarning mantiqiy tizimini tashkil etish ho-sil qiladi. Fanning nazariy masalalariga aloqador bo'lgan birinchi guruh tushun-chalari «Umumiy» qismda ham, «Regional» qismda ham tahlil etilgan. Boshqa guruhga jamlangan masalalar jahon xo'jaligi, aholisi va siyosiy xaritasida uzoq davr davomida bo'lib o'tgan o'zgarishlar va siljishlarni fan-texnika inqilobi va taraqqiyoti, jamiyatda yuz bergan siyosiy voqea va hodisalar bilan uzviy aloqa-dorlikda ekanligi yoritilgan.

Darslikning deyarli 2/3 hajmini egallagan regional–mamlakatshunoslik qis-mida jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasiga oid tushunchalar, qonuniyatlar, ta-moyillar va xususiyatlarni ayrim region yoki yirik tayanch mamlakatlar misolida ko'rib chiqish va shu asosida ma'lum tasavvurga ega bo'lish umumiy qismda olgan bilim va malakalarni mustahkamlashga imkon beradi.

Ayrim mamlakatlarning iqtisodiy-geografik tavsifi mazkur fanda qabul qilin-gan va sinalgan uslubiy yondashuvdan foydalangan holda bajarildi. Bunda, tabi-iy sharoit, aholi va boshqa tabiiy-demografik komponentlar iqtisodiy salohiyatda tutgan o'rni va ahamiyati nuqtayi nazaridan baholanadi.

Darslikni yozishda mualliflar Rossiya Federatsiyasida nashr etilgan darslik, ma'lumotnomalar, «Jahon banki» tomonidan Fransiya, AQSH, Buyuk Britani-yada chop etilgan ma'lumotnomalar, statistik to'plamlar va boshqa eng so'nggi o'quv ilmiy-uslubiy hamda internet materiallaridan foydalandilar.

I QISM

JAHONNING UMUMIY TA'RIFI

1-mavzu. Jahonning siyosiy xaritasi

1-§. Fanning maqsadi va vazifalari

Tayanch iboralar

Jahon, jamiyat, tabiat, xo'jalik, iqtisodiyot, siyosat, siyosiy xarita, region, davlat, mamlakat, fan-texnika taraqqiyoti va inqilobi.

Jahonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi jamiyat bilan tabiatning o'zaro munosabatlari natijasida kelib chiqqan iqtisodiy-ijtimoiy tizimlarining jahon bo'yicha, shuningdek, uning ayrim regionlari va mamlakatlari bo'yicha shakllanishi va rivojlanishiga xos xususiyatlar va qonuniyatlarni o'rganadi.

Shunday ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar qatoriga jahon xo'jaligi, ayrim mamlakat yoki regionlar iqtisodiyoti, aholisining hududiy joylashishi va shaharlari, transport tizimlari va boshqalar kiradi.

Tarixiy, hududiy, tizimli va tipologik yondashuvlar hamda tamoyillar o'quv fanining metodologik poydevorini tashkil etadi.

«Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi» fanida asosiy e'tibor quyidagi vazifalarning yechimini topishga qaratilgan:

1. Jahon siyosiy xaritasining shakllanishi va uning o'zgarishlarini ifodalovchi qonuniyatlarni tavsiflash.

2. Jahon tabiiy resurslarining hududiy taqsimlanishiga xos xususiyatlarni aniqlash, ulardan foydalanishning hozirgi holatini tahlil etish va xulosalash.

3. Jahon aholisining soni, dinamikasi, joylashishi va tarkibiga oid qonuniyatlarni tadqiq etish.

4. Fan-texnika inqilobining jahon xo'jaligiga ko'rsatgan ta'sirini tavsiflash.

5. Jahon xo'jaligining tarmoqlar tarkibi shakllanishi va o'zgarishiga xos jihatlarini aniqlash.

6. Yevropa, Osiyo regionlari va davlatlarining, shu jumladan O'zbekiston Respublikasiga qo'shni davlatlarning jahon iqtisodiy va siyosiy hamjamiyatida egallagan o'rinlarini iqtisodiy-geografik nuqtayi nazardan baholash.

7. Afrika regionlari tabiiy resurslari, aholisi va xo'jaligiga xos xususiyatlarni aniqlash.

8. Avstraliya va Okeaniyani, Shimoliy Amerika va Janubiy Amerika davlatlarini iqtisodiy-geografik nuqtayi nazardan tahlil qilish.

«Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi»ning asosiy maqsadi yuqorida qayd qilingan ko'p qirrali vazifalarni chuqur o'rganish va ularni qiyosiy tahlil qilish, mamlakatimizda yangi ijtimoiy jamiyat qurayotgan yoshlarimizga dunyoviy bilimlarni berish orqali ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdan iboratdir.

Amaliy ish

1. Fanning maqsad va vazifalari deganda nimaga e'tibor berish lozimligini tushuntirib bering.

2. Iqtisodiy-ijtimoiy tushunchalarning jahon bo'yicha shakllanishi va rivojlanishiga xos xususiyatlar va qonuniyatlarni aniqlash yo'lini ko'rsating.

Savol va topshiriqlar

1. Fanning metodologik poydevorini nima tashkil etadi?

2. Fanning maqsadini ta'riflab bering.

3. Fanning asosiy vazifalari nimalardan iborat?

2-§. Jahonning siyosiy xaritasi

Tayanch iboralar

Yalpi milliy daromad, yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy mahsulot, siyosiy xarita, iqtisodiy rivojlangan davlat, rivojlanayotgan davlat, iqtisodiy jihatdan past darajada rivojlangan mamlakat.

Jahon siyosiy xaritasi global miqyosdagi bir necha siyosiy jarayonlar ta'sirida shakllangan. Shularning ichida Birinchi va Ikkinchi jahon urushlari hamda ularning oqibatlari bilan bog'liq holda davlatlarning vujudga kelishi, mustamlaka tizimining yemirilishi hamda bir necha o'nlab mustaqil davlatlarning barpo bo'lishi, qo'shilmaslik harakatining rivojlanishi va boshqa jarayonlar e'tiborga loyiqdir. Jahon siyosiy xaritasining shakllanishida XX asr 80-yillarining so'nggi va 90-yillarining boshlarida bo'lib o'tgan siyosiy voqealar: ikki nemis davlatining qo'shilib, yagona Germaniya davlatining tashkil etilishi, Chexoslovakiya o'rnida Chexiya va Slovakiya mustaqil respublikalarining barpo bo'lishi, Yugoslaviya Sotsialistik Federativ Respublikasining parchalanib ketishi natijasida suveren Xorvatiya, Sloveniya, Makedoniya, Bosniya va Gersegovina, Serbiya hamda Chernogoriya davlatlarining shakllanishi va, ayniqsa, sobiq Ittifoqning parchalanib ketishi oqibatida, dastlab Litva, Latviya va Estoniya, keyinchalik esa Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Belarus, Moldova, Gruziya, Armeniya, Ozarbayjon, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston respublikalarining mustaqil davlatlar sifatida dunyo siyosiy xaritasida o'z o'rinlariga ega bo'lishlari juda muhim ahamiyat kasb etdi. Dunyo siyosiy xaritasidagi davlatlar va mamlakatlar nisbati hamda soniga dastlab (1997-yil 1-iyulda) Buyuk Britaniya mustamlakasi Gonkong (Syangan)ning, keyinchalik (1999-yil dekabr oyida) Portugaliya mustamlakasi Makao (Aomin)ning Xitoy Xalq Respublikasi tarkibiga kirishi, 2000-yilda esa BMT tomonidan Indoneziya tarkibida bo'lgan Sharqiy Timorga alohida maqom berilishi hamda 2008-yilda Chernogoriyani Serbiya va Chernogoriya Federatsiyasidan chiqib mustaqillikka erishishi ham ma'lum ta'sir ko'rsatdi. Undan tashqari, 2011-yilda Janubiy Sudan Sudan tarkibidan ajralib chiqdi.

Hozirgi vaqtda dunyo siyosiy xaritasida 227 mamlakat mavjud bo'lib, ularning 149 tasi respublika, 45 tasi monarxiya, 9 tasi mustamlaka, 21 tasi boshqa (masalan, «hamdo'stlik» tarkibidagi mamlakatlardan tashkil topgan, Buyuk Britaniya general gubernatori boshqaradigan Karib dengizi havzasidagi hamda Fransiyaga qarashli «Okeaniya»dagi mamlakatlar) shakldagi mamlakatlar hamda 3 tasi maqomi noma'lum mamlakatlardir (1-jadval).

Jahon mamlakatlari

Davlat boshqaruvi shakli	Jami mamlakat	Afrika	Amerika	Osiyo	Yevropa	Avstraliya va Okeaniya
Jami mamlakat	227	58	50	49	46	24
I. Respublikalar, shu jumladan:	149	52	25	33	32	7
– prezidentlik	103	48	20	17	13	5
– parlamentlik	36	3	4	8	19	2
– sotsialistik	6	–	1	5	–	–
– islom	4	1	–	3	–	–
II. Monarxiya:	45	3	9	14	12	7
– konstitutsion	39	3	9	9	11	7
– mutlaq	4	–	–	4	–	–
– teokratik	2	–	–	1	1	–
III. Mustamlaka va boshqa turdagi tobelik shakllari:	30	2	16	–	2	10
– mustamlaka	9	1	6	–	1	1
– boshqa shakldagi	21	1	10	–	1	9
IV. Maqomi noma'lum mamlakatlar	3	1	–	2	–	–

Hozirgi vaqtda davlatlarni ularning daromadlari bo'yicha ayrim guruhlariga ajratish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Davlatlarni iqtisodiy daromadlari bo'yicha guruhlash «Jahon Banki Atlasi» metodikasi doirasida amalga oshirilgan. Unga binoan jahon mamlakatlari aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi milliy daromadiga ko'ra 4 ta guruhga taqsimlangan:

1. Past daromadli – 935 AQSH dollaridan kam;
2. O'rtacha daromadli – 936 – 3705 AQSH dollari doirasida o'zgaruvchi mamlakatlar guruhi;
3. Daromadi o'rtacha ko'rsatkichdan yuqori, ya'ni 3706 dollardan 11455 dollargacha bo'lgan doirada o'zgaruvchi mamlakatlar guruhi;
4. Yuqori daromadli mamlakatlar, ularda aholi jon boshiga 11456 AQSH dollaridan ortiq milliy daromad to'g'ri keladi (*World Development Report, 2009*).

Ana shu metodik yondashuvdan kelib chiqqan holda jahon mamlakatlari yuqori daromadlidan past daromadliga qarab 4 ta guruhga bo'lingan.

Birinchi (yuqori daromadli) guruhga 62 mayda, kichik, katta va yirik mamlakatlar kiradi. Bularning ichida mayda Farer orollari, Guam, Aruba kabi mamlakatlar bilan bir qatorda, iqtisodiy salohiyati ulkan AQSH, Buyuk Britaniya, Kanada, Fransiya va boshqa davlatlar ham bor.

Ikkinchi guruhni milliy daromadi aholi jon boshiga 3706 dollardan 11455 dollargacha o'zgaruvchi mamlakatlar (umumiy soni 41 ta) tashkil etadi. Shundaylar qatoriga Polsha, Meksika, Venesuela, Livan, JAR, Malayziya kabi mamlakatlar bilan birga kichik va juda kichik Amerika Samoasi, Fiji, Mayotta mamlakatlari ham kiradi.

Uchinchi guruh Xitoy, Indoneziya, Filippin, Armeniya, Ozarbayjon, Ukraina, Kiribati, Vanuatu, Sharqiy Timor va boshqa shu kabi mamlakatlardan iborat.

To'rtinchi guruhga Kambodja, KXDR, LXDR, Myanma, Vyetnam bilan birga Qirg'iziston, Tojikiston, Yaman kabi mamlakatlar kiritilgan.

Jahon mamlakatlari iqtisodiy ko'rsatkichdan tashqari demografik, geografik, geosiyosiy va boshqa turdagi salohiyatiga binoan ham ayrim guruhlariga ajratiladi. Jumladan, iqtisodiy rivojlangan birinchi guruh mamlakatlari ichidagi AQSH, Yaponiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Kanada ikkinchi guruhga mansub Rossiya bilan birga ulkan iqtisodiy, demografik, geosiyosiy, harbiy va hududiy salohiyatga ega «Sakkizlik davlatlari»ni tashkil qiladi. Ushbu mamlakatlar 2011–2012-yillardagi ma'lumotlarga binoan jahon bo'yicha quyidagi mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarga ega (2-jadval).

Rossiyani «Sakkizinchi davlat» sifatida mazkur guruhga qabul qilinishida, dastavval, uning iqtisodiy salohiyati, geosiyosiy mavqeyi va ulkan harbiy qudrati hisobga olindi.

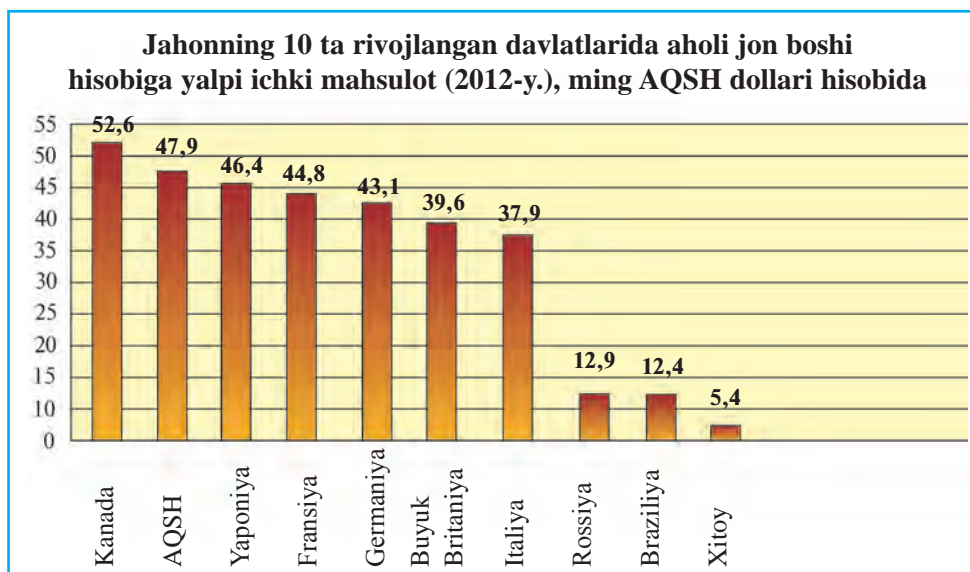
«Sakkizlik davlatlari»ning o'rtacha har biriga salkam 5 mln. km² maydon, qariyb 110 mln. aholi, 4,4 trln. dollar YIM hamda 1,5 trln. dollarga teng tovar aylanmasi to'g'ri keladi. Eng muhimi, ushbu davlatlarda jahon YIM ning 55,5% i jamlangan.

Rivojlangan mamlakatlar ichida ko'chirilgan kapitalizm mamlakatlarini (Avstraliya, Yangi Zelandiya, JAR va b.) hamda yangi sanoatlashgan mamlakatlar (Singapur, Koreya Respublikasi, Tayvan va b.)ni ham ajratish mumkin. Undan tashqari, asosan, birinchi va ikkinchi guruhlariga mansub «neft eksport qiluvchi davlatlar», ikkinchi-to'rtinchi guruhlariga mansub o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlar ham alohida e'tiborga loyiq. Katta va ulkan iqtisodiy salohiyatga ega davlatlar – Xitoy, Hindiston, Braziliya, Rossiya va Meksika jahonning tayanch mamlakatlari guruhini tashkil etadi. Uchinchi va, ayniqsa, to'rtinchi guruh mamlakatlarining aksariyat qismi rivojlanayotgan davlatlar toifasiga

**«Sakkizlik davlatlari»ning jahon miqyosidagi
(iqtisodiy-demografik ko‘rsatkichlari bo‘yicha) o‘rni va ahamiyati (2012-y.)**

	Maydoni, mln. km ²	Aholi soni, mln. kishi	YIM hajmi, trln. AQSH dollari	Aholi jon boshiga YIM, ming dollar	Eksport-import aloqasi		
					Eksport, trln. doll.	Import, trln. doll.	Tovar aylanmasi, trln. doll.
Jahon bo‘yicha	149,0	7095	64,0	9,0	25000	14500	29500
Shu jumladan: «Sakkizlik davlatlari»	38,2	882	35,5	40,2	6000	6350	12350
Ulushi, marta	21,1	12,4	55,5	4,5	40,0	43,8	41,9

kiradi. Rivojlanayotgan davlatlar ichida iqtisodiy taraqqiyotda ortda qolayotgan mamlakatlar alohida e‘tiborga loyiq. Bunday mamlakatlar Lotin Amerikasida amalda deyarli qolmadi. Lekin Osiyo va, ayniqsa, Afrikada ularning soni hanuzgacha anchagina. Shunday davlatlar qatoriga, birinchi navbatda, Afrika materigida Burkina-Faso, KDR, Eritreya, Liberiya, Niger, Ruanda, Serra-Leone,

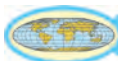
1-rasm.

Togo, Uganda, Zimbabve, Burundi, Efiopiya, Malavi, Mozambik; Osiyo qit'asida Afg'oniston, Nepal, Butan, Bangladesh, Laos va boshqalar kiradi.

Keyingi davrda Varshava Shartnomasi Tashkilotining faoliyati barham topdi. Shundan keyingi davrda davlatlar o'rtasida o'zaro hamkorlik va bir-birini tushunishga bo'lgan intilish jarayoni rivojlana boshladi. Bunday holat Rossiya bilan AQSH va G'arbiy Yevropa mamlakatlari o'rtasidagi munosabatlarda ham o'z ifodasini topa boshladi. Lekin *«sovuq urush» barham topganidan keyin yalpi xavfsizlikka asosiy tahdidni etnik, mintaqaviy, mahalliy mojarolar va davlatlar ichidagi jangari separatizm solmoqda*¹.

Shu bilan birga, Yaqin Sharq, Kosovo, Bosniya, Afg'oniston va boshqa qator mintaqaviy mojarolar va nizolarni tinch yo'l bilan bartaraf etishda sezilarli ijobiy siljishlarga erishildi. Bunda BMT hamda NATOning o'rni va ahamiyati katta bo'lganligini ta'kidlab o'tish o'rinlidir. *«Bizningcha, o'z tarkibida demokratik davlatlarni birlashtirib turgan NATO faqat Yevropa qit'asidagina emas, balki o'zining siyosiy ustqurmasini mustahkamlash va «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturi hisobiga juda katta Yevrosiyo mintaqasida ham tinchlik o'rnatuvchi omil bo'lishi mumkin»*².

NATO mamlakatlari tomonidan «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturining qabul qilinishi va hayotga joriy etilishi siyosiy vositalar yordamida ko'plab mintaqaviy mojarolarni ijobiy hal qilishga imkon berdi.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritaga jahon «Sakkizlik mamlakatlari»ni tushiring.
2. Iqtisodiy rivojlangan davlatlar ro'yxatini tuzing.

Savol va topshiriqlar

1. Hozirgi vaqtda jahon siyosiy xaritasida nechta mamlakat mavjud? Ularning nechitasi mustaqil davlatlar?
2. Iqtisodiy rivojlangan davlatlar to'g'risida so'zlab bering.

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T.: «O'zbekiston». 1997. 1-bet.

² Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T.: «O'zbekiston». 1997. 306 – 307-betlar.

3-§. Jahon mamlakatlarining davlat tuzumi va boshqaruv shakllari

Tayanch iboralar

Davlat, unitar davlat, federativ davlat, respublika, monarxiya, konstitutsion monarxiya, mutlaq monarxiya, federal monarxiya, mutlaq teokratik monarxiya.

Har qanday mamlakatning davlat tuzumi uni idora qilish shakli bilan ajralib turadi. Idora qilishning ikki asosiy – *respublika* va *monarxiya* shakllari keng tarqalgan. Respublika shakli qadimdan ma'lum (Qadimgi Rim) bo'lsa ham, uning keng tarqalishi XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi.

2013-yilda jahonda 149 ta respublika mavjudligi qayd etilgan. Davlat boshqaruvining shakli oliy davlat hokimiyatining tuzilishini ko'rsatadi, ya'ni u qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlari o'rtasida davlatni boshqaruv jarayonida kelib chiquvchi aloqalarni anglatadi.

Jumladan, prezidentlik respublikalarida hokimiyatning asosiy vakolatlari prezident qo'lida to'plangan bo'ladi (u davlat va hukumat boshlig'i, oliy bosh qo'mondon va hokazo). Prezidentlik respublikalarining turli xil variantlari AQSH, Fransiya, Braziliya, Indoneziya, Chexiya, Rossiya, Qozog'iston, O'zbekiston kabi mamlakatlarda o'zining ifodasini topgan.

Parlamentlik respublikalarda hokimiyatning asosiy vakolatlari parlament qo'lida bo'ladi. Bunday davlatlarda prezident funksiyalari birmuncha cheklangan bo'ladi. Germaniya, Avstriya, Shveysariya, Italiya, Gretsiya, Isroil, Turkiya, Hindiston va boshqalar ana shunday davlatlar sirasiga kiradi (ilovalarga qarang).

Davlat boshqaruvining monarxiya shaklida jamiytdagi turli xil diniy va ijtimoiy-siyosiy funksiyalari o'zining amaliy ifodasini topadi. Shundaylar qatoriga teokratik monarxiya ham kiradi. Bunda monarx hokimiyat vazifalaridan tashqari bir vaqtning o'zida diniy rahbar vazifasini ham bajaradi.

Hozirgi vaqtda dunyoda 45 ta monarxiya faoliyat ko'rsatmoqda. Ularning ichida aksariyat ko'pchiligi konstitutsion monarxiyadan iborat. Bunday monarxiyalarning soni, ayniqsa, Yevropada ko'p. Konstitutsion monarxiyalarning soni Osiyoda 9 ga, Afrikada 3 ga, Amerikada 9 ga teng (asosan, Karib dengizi havzasida). Mutlaq monarxiyaning umumiy soni 4 tadan iborat, ularning barchasi Osiyoda joylashgan. Jahonda mutlaq teokratik monarxiya 2 ta bo'lib, ularning birinchisi islom diniga (Makka-Madina), ikkinchisi xristian diniga (Vatikan) tegishli.

Har qanday mamlakatning ma'muriy-hududiy tizimi davlat tuzilishining ajralmas xususiyati hisoblanadi (yoki davlat tuzilishining shakli). Mazkur bel-

giga binoan jahonda juda ko‘p mamlakatlar unitar davlatlardan tashkil topgan¹. Bunday davlatlarda boshqaruv markazlashgan holda amalga oshiriladi.

Davlat tuzilishining birmuncha yosh shakli – bu federatsiya yoki federativ davlatdir². U federatsiya subyektlari (shtatlar, provinsiyalar, respublikalar va b.) dan tashkil topadi. Federativ davlatlarning soni XXI asr arafasida 27 ta, shu jumladan Yevropada 8 ta, Osiyoda 5 ta, Afrikada 5 ta, Amerikada 7 ta hamda Avstraliya va Okeaniyada 2 tadan iborat bo‘ldi. Federativ davlatlarni barpo etishda ularning tarixiy rivojlanganlik xususiyatlari (AQSH, GFR, BAA va b.), hududining benihoya kattaligi (Kanada, Avstraliya, Braziliya) yoki hududining sochilib ketganligi (Mikroneziya Federativ shtatlari, Komor orollari Respublikasi va b.) yoxud aholisining ko‘p millatliliigi (Hindiston, Nigeriya, JAR va b.) va boshqa sabablar hisobga olingan.

Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda ma‘muriy-hududiy tuzilmaga (MHT) murakkablik va ko‘p pog‘onalik xosdir. MHT da, odatda, uch pog‘ona ajratiladi. Ayrim hollarda u juda ko‘p pog‘onalarga ega bo‘ladi. Jumladan, Fransiyada 26 ta rayon, 100 ta departament va 36,5 mingta kommuna mavjud. AQSHda 50 ta shtat 30 mingdan ortiq grafliklarni birlashtiradi. Grafliklar, o‘z navbatida, taunshiplar va munitsipalitetlarga bo‘linadi. Bulardan tashqari, yana bir necha mingta maxsus okruglar ham mavjud.

O‘zbekistonda MHTning respublika, viloyat, tuman hamda fuqarolar yig‘inlari bo‘laklari tashkil etilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Davlat tuzumi, avvalambor, nima bilan bog‘liq?
2. Idora qilishning respublika va monarxiya shakllarini bir-biridan ajratib turuvchi belgilar to‘g‘risida so‘zlab bering.
3. O‘zbekistondagi ma‘muriy-hududiy tuzilma haqida nimalarni bilasiz?
4. Unitar davlatlar keng tarqalgan hududlar va regionlarni aniqlang.
5. Federativ davlatlar geografiyasini tahlil qilib bering.

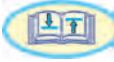
¹ *Unitar davlat* – lotincha *unitas* so‘zidan olingan bo‘lib, birlik, yagona degan ma‘noni anglatadi. Qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat mavjud ma‘muriy-hududiy tuzum shakliga ega bo‘lgan mamlakatdir.

² *Federativ davlat* – lotincha *foederatio* so‘zidan olingan bo‘lib, ittifoq, birlashma, yagona degan ma‘noni anglatadi. Federal qonunlar va hokimiyat organlari bilan bir qatorda, o‘zining qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlari mavjud ma‘muriy-hududiy tuzum shakliga ega bo‘lgan mamlakatdir.

2-mavzu. Jahon tabiiy resurslari

4-§. Jahon tabiiy resurslari

Tayanch iboralar

Resurslar, tabiiy resurslar, kishilik jamiyati, o'ykumena, landshaft, antropogen landshaft, geografik muhit.

Insoniyat tabiat qo'ynida paydo bo'ldi, ulg'aydi, hozirgi intellektual yetuklik (sivilizatsiya) darajasiga yetdi. U ana shu evolutsiyon rivojlanishi davomida tabiatdan asosiy yashash vositalarini oldi, uni chuqur o'zlashtirishga erishdi va, o'z navbatida, unga o'z ta'sirini o'tkazib keldi. Boshqacha aytganda, o'tgan uzoq tarixiy davrlar davomida insoniyatning tabiatga, tabiatning esa inson hayotiga o'zaro ta'siri uzluksiz kuchayib bordi. Binobarin, taraqqiyot jarayonining barcha davrlarida insoniyat tarixini uning tabiat bilan o'zaro aloqalari tarixi ham deb hisoblash mumkin. Ana shu tobora kuchayib borgan, uzluksiz o'zaro aloqalar jarayoni jamiyat va tabiatni ularning hozirgi holatiga olib keldi.

Jamiyatning rivojlanishi jarayonida zamin bo'lgan ona Yer, ona Tabiat insoniyat sivilizatsiyasining dastlabki davrlaridan to hozirgacha o'z boshidan katta o'zgarishlarni o'tkazdi. Jamiyat va tabiatning o'zaro aloqadorligi jarayoni bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi.

Kishilik jamiyati taraqqiyotining **dastlabki bosqichlarida** inson, asosan, tabiat bergan ne'matlar hisobiga yashagan. U ovchilik, baliqchilik bilan shug'ullangan, o'simlik ildizlarini yeb kun kechirgan. Tabiiyki, u davrlarda kishilar o'simlik va hayvonlarga boy bo'lgan, asosan, iliq va nam hududlarda jamoa bo'lib yashashga intilganlar. Inson hayotining ushbu bosqichlari fanda *ibtidoiy jamoa davri* deb ataladi.

Insoniyat hayotining 2-bosqichida dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlari rivojlana bordi. Aynan shu davrlardan boshlab Nil, Dajla va Frot, Hind va Gang, Xuanxe va Yanszi, Amu va Sirdaryo vodiylari, Qadimiy Yunoniston va Rim davlatlari ana shunday katta ijtimoiy o'zgarishlarga erishgan hududga aylandi.

Yillar, asrlar o'tishi davomida jamiyat bilan tabiatning o'zaro ta'siri ham sekin-asta kengayib bordi. Avvalo, insonning tabiatga ta'siri kuchaya bordi.

Bular, o‘z navbatida, jamiyat hayotida tobora katta o‘zgarishlarning kelib chiqishiga sabab bo‘ldi. Asta-sekin aholi soni orta boshladi. Shu sababli jamiyat taraqqiyotining 3-bosqichi hisoblanmish **O‘rta asrlar davrida** yer, mineral va o‘rmon resurslarini kengroq o‘zlashtirishga kirishila boshlandi. Karvon yo‘llari (Buyuk ipak yo‘li) orqali hududlararo aloqalar kuchaya bordi. Aholining ko‘paya borishi yerlarga ishlov berishni kuchaytirish va yangi hududlarni o‘zlashtirishga undadi.

Bunday o‘zgarishlar, eng avvalo, «Eski dunyo» hududlariga, ya’ni G‘arbiy Yevropa, Osiyoning janubiy mintaqa kengliklarida joylashgan mamlakatlarga xosdir. Tabiiyki, O‘rta asrlar davrida aholining yashash hududlari yanada kengaydi. Bular, eng avvalo, kashf qilingan «Yangi dunyo» deb atalmish Amerika va Avstraliya qit‘alarining o‘zlashtirila borishi misolida o‘z ifodasini topadi.

Jamiyat bilan tabiatning o‘zaro ta’siri jarayonining 4-bosqichida inson tomonidan tabiatni o‘zlashtirish ancha tezlashdi. Ayniqsa, Yevropada ishlab chiqarish kuchlarining yanada rivojlanishi xilma-xil tabiiy resurslarni o‘zlashtirish sur‘atlarini keskin tezlashtirdi. Shimoliy va Janubiy Amerika, Avstraliya, Afrika, shuningdek, insoniyatning eng qadimiy beshiklaridan Osiyo hududlarini to‘laroq egallash, ularni mustamlakalarga aylantirish va iqtisodiy jihatdan o‘zlashtirish harakatlari mazkur taraqqiyot bosqichining asosiy mazmuniga aylangan edi. Tabiiyki, bu holat Yevropada sanoat rivojlanishida tub burilishlarning boshlanishiga asos bo‘ldi. Dunyo miqyosida tabiiy landshaftlarning tez sur‘atlarda o‘zlashtirilishi (bo‘sh yotgan yerlarning haydalib, ekin maydonlariga aylantirilishi, tabiiy va ijtimoiy boyliklarning ayovsiz ishga solina borishi, temiryo‘llar qurilishining avj olishi kabilar) natijasida inson faoliyatining atrof-muhitga salbiy ta’siri sekin-asta kuchayib bordi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan hozirgi fan-texnika inqilobi davrida jamiyat va tabiat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar faolligi o‘zining eng yuqori darajasiga yetdi. Bu bosqichda «Jamiyat – tabiat»ning o‘zaro munosabatlarida jamiyatning faolligi yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Bu davrga kelib inson tomonidan yer yuzasi tabiatini keng miqyosda o‘zlashtirishga erishildi. Ayniqsa, FTI davrida turli tabiiy resurslardan foydalanish sur‘atlarining tinimsiz ortib borishi, tabiatga murakkab tarkibli, ko‘p hollarda har taraflama zaharli sanoat va boshqa turdagi chiqindilarning tinimsiz chiqarib tashlanishi tobora «jamiyat – tabiat» o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlardagi muvozanatning buzila borishiga sabab bo‘lmoqda. Bu holatda insoniyat o‘z *oykumena*¹ chegaralarini

¹ *Oykumena* – grekcha *oikeo* – yashayman, joylashaman, ya’ni yer yuzasining aholi yashaydigan, aholi istiqomat qiladigan qismi demakdir.

tinimsiz kengaytirib bordi. Olimlarning hisob-kitoblariga ko‘ra hozirgi vaqtda inson tomonidan o‘zlashtirilgan antropogen landshaftlar dunyo quruqligining 60% dan ortiqroq maydonini egallaydi. Ayniqsa, quruqlikning 20% qismida tabiiy landshaftlar tubdan o‘zgartirilgan: ular shahar va qishloqlar, industrial ishlab chiqarish obyektlari, ekinzor va bog‘lar, yo‘llar va suv omborlari, qo‘lda ekilgan o‘rmonlar va istirohat joylaridir.

Demak, inson o‘z hayoti sharoitini takomillashtirish va ko‘lamini kengaytirishi yo‘lida sayyoramizning mintaqalarida tabiat imkoniyatlaridan tobora ko‘proq foydalanishga harakat qildi hamda shunga erishdi, o‘ziga xos yashash muhitini yaratdi. Fanda bu **geografik muhit** deb ataladi. Shunday qilib, jamiyat o‘z ijtimoiy faoliyati davomida tabiatdan ko‘proq resurslarni oladigan va ayni vaqtda, tabiatga tobora ko‘proq turli xil chiqindilarni chiqarib tashlaydigan bo‘lib qoldi. O‘z navbatida, bu jarayon insoniyat oldiga bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan:

1. Tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish;
2. Atrof-muhitni ifloslanishdan muhofaza qilishdek juda dolzarb muammolarni qo‘yadi.

Insoniyat o‘z hayoti va ijtimoiy faoliyati davomida turli xil tabiiy resurslar (boyliklar)dan foydalanadi.

Tabiiy resurs deb, inson hayoti va faoliyati davomida bevosita foydalaniladigan barcha turdagi tabiat ne‘matlariga aytiladi.

Yer shari juda ko‘p va xilma-xil tabiiy resurslarga ega. Tabiiy resurslar besh turga bo‘linadi. Ular yer, suv, mineral, biologik va iqlimiy resurslardan iborat. Ular yer yuzasi bo‘ylab ancha notekis joylashgan. Shu sababli, alohida hududlar, mamlakatlar, materiklar tabiiy resurslar bilan turlicha ta‘minlangan, ularning turlari va miqdoriy ko‘rsatkichlari ham har xil. Bu holat, o‘z navbatida, **resurslar bilan ta‘minlanganlik** tushunchasini keltirib chiqaradi.

Tabiiy resurslar bilan ta‘minlanganlik deganda, tabiiy resurslarning umumiy ko‘lami ko‘rsatkichlari bilan ulardan foydalanish miqdori o‘rtasidagi nisbat tushuniladi. U tabiiy resursning necha yillargacha yetishi yoki resurs zaxirasining aholi jon boshiga qanchadan to‘g‘ri kelishi ko‘rsatkichlari bilan ifodalanadi.

Ko‘pchilik tabiiy resurslar, eng avvalo, turli moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari uchun qimmatli xomashyo hisoblanadi. Shu sababli sanoat xomashyolari bilan ta‘minlanish muammosi ko‘pchilik mamlakatlar oldida dolzarb bo‘lib turadi.

Tabiiy resurslarning ba‘zi birlari, o‘z navbatida, yana ham mayda va kichik turlarga taqsimlanadi. Tabiiy resurslar tabiatda kelib chiqishi, ishlatilishi xususiyatlariga ko‘ra **tugaydigan** va **tugamaydigan** guruhlariga bo‘linadi. Tuproq, mi-

neral, o‘simlik, hayvonot, rekreatsiya kabi resurslar tugaydigan tabiiy resurslarga kiradi. Ular, o‘z navbatida, **tiklanadigan** va **tiklanmaydigan** guruhlarga bo‘linadi. Tiklanishi mumkin bo‘lgan tabiiy resurslarga tuproq, o‘simlik, hayvonot, rekreatsiya, chuchuk – iste‘mol suvi kabi boyliklar kiradi. Mineral (yer osti) resurslari tiklanmaydigan tabiiy boylik hisoblanadi.

Tabiatda amalda tugamaydigan tabiiy resurslar ham mavjuddir. Ular quyosh nuri, shamol, dengiz va okeanlar, yerning ichki (geotermal) energiyasidir. Tabiiy resurslar yer yuzasi bo‘ylab notekis joylashgan. Fors qo‘ltig‘i mamlakatlari neft va tabiiy gazga, And mamlakatlari mis va polimetall rudalariga, Shimoliy yarimsharning o‘rta kengliklari va ekvatorial mintaqa hududlari o‘rmonlarga ancha boy. Rossiya, AQSH, Xitoy, Kanada, Braziliya, Avstraliya kabi bir qator ulkan davlatlar amalda tabiiy resurslarning deyarli barcha xillari bilan yaxshi ta‘minlangan. Shuningdek, ko‘pgina mamlakatlar muhim tabiiy boyliklarning bir yoki bir necha turlarigagina ega. Jahonda uchinchi xil mamlakatlar, masalan: Andorra, Okeaniya va Karib havzasidagi bir qator mamlakatlar tabiiy boyliklar, ayniqsa, mineral boyliklar bilan yetarli darajada ta‘minlanmagan.

Amaliy ish

Tabiiy resurslar xususida insoniyat oldida turgan dolzarb muammolarni daftaringizga yozing.

Savol va topshiriqlar

1. Tabiiy resurslar kelib chiqishi xususiyatiga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?
2. Tabiiy resurslar ishlatilishi xususiyatiga ko‘ra qanday turlarga taqsimlanadi?
3. Tugamaydigan resurs deganda nimani tushunasiz?

5-§. Jamiyat bilan tabiatning o‘zaro aloqadorligi va ta‘siri

Tayanch iboralar

Mineral resurs, zaxira, umumiy geologik zaxira, aniqlangan zaxira, rudali resurs, noruda resurs.

Tabiatda minerallar holida uchraydigan tabiiy boyliklar mineral resurslar (boyliklar) deyiladi. Hozirgi vaqtda mineral resurslarning 200 dan ortiq turlaridan xo‘jalik ehtiyojlari uchun foydalanilmoqda. Amalda mineral resurslar tarkibida D.I. Mendeleevning kimyoviy elementlar davriy jadvalida bor bo‘lgan

elementlarning deyarli barchasi mavjud va ular yer qa'rida foydali qazilmalar holida yotadi.

Inson juda qadim zamonlardanoq mavjud resurslardan foydalanib kelgan. Davrlar o'tishi bilan esa foydalaniladigan mineral resurslar turi va hajmi tobora ortib borgan.

Tugaydigan va tiklanmaydigan tabiiy resurs hisoblanadigan yer osti qazilma boyliklaridan foydalanish hajmi ham yildan yilga oshib bormoqda. Bular ko'mir, neft, tabiiy gaz, qora va rangli metall rudalari, tog'-kimyo xomashyolari, qurilish materiallaridir. Ulardan ayrimlarining zaxiralari ancha katta bo'lsa, boshqalariniki aksincha, ko'p emas (3-jadval).

3-jadval

Jahonda zaxiralari eng katta bo'lgan foydali qazilmalar

Foydali qazilma turlari	O'lchov birligi	Umumiy geologik zaxira	Shu jumladan, aniqlangan zaxira	Yiliga qazib olinmoqda
Ko'mir	mlrd.t	14800	1200	5,0
Neft	mlrd.t	480	260	3,8
Tabiiy gaz	trln. m ³	320	142	2,5
Temir rudasi	mlrd.t	400	1500	0,9

Mineral yoqilg'i geologik zaxiralarining umumiy prognozi 12,5 trln. tonnadan oshadi. Ushbu zaxiralar hozirgi vaqtda qazib olinishini hisobga olganda 1000 yilga yetishi kerak. Mineral yoqilg'ining asosiy qismi ko'mir (60% gacha), qolgani (27% ga yaqini) neft va gazdan hamda slanes va torfdan iborat.

Yoqilg'i mineral resurslarining konlari, asosan, qadimgi platformalarning chekka botiq qismlarida ko'proq uchraydi. Hozirgi vaqtda jahonda 36 mingdan ziyod ko'mir havzalari va konlari bor bo'lib, ular jami quruqlikning 15%ini egallaydi. Asosiy ko'mir konlari yer kurrasining shimoliy yarimsharida joylashgan. Yirik ko'mir konlari Osiyo (Rossiya, Xitoy, Hindiston), Shimoliy Amerika (AQSH, Kanada), Yevropa (Germaniya, Polsha, Ukraina) va Avstraliyada joylashgan.

Jahon bo'yicha 600 dan ortiq neft va gaz havzalari aniqlangan. Hozirgi vaqtda ularning 500 ga yaqinidan neft va gaz qazib chiqarilmoqda, ishga solingan barcha konlarning umumiy soni esa 35 mingdan ortadi. Neft va gaz konlarining asosiy qismi sayyoramizning shimoliy yarimsharida joylashgan. Bular G'arbiy Sibir, Shimoliy Amerika va Karib havzasi, Arabiston platformasining cho'kindi jinsli chekka botiq hududlari, Markaziy Osiyo, Shimoliy va Markaziy Afrika hamda boshqalardir.

Hozirgi jahon iqtisodiyotida ma'dan (metall) rudali qazilma resurslarining ahamiyati nihoyatda kattadir. Umuman, hozirgi vaqtda metallardan foydalanmaydigan bironta moddiy yoki nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini topish amrimahol. Ma'dan rudali mineral resurslarga boy mintaqalar ham borki, ularning asosiy konlari yerning rudali halqalari bo'ylab joylashgan. Bular Alp – Himolay, Tinch okean bo'yi halqalari va boshqalar. Bunday mintaqalar tog'-kon sanoati uchun katta xomashyo bazasi bo'lib xizmat qiladi va alohida o'lkalar yoki mamlakatlarning xo'jalik ixtisosini belgilaydi. Rossiya, AQSH, Kanada, Avstraliya, Braziliya, JAR, Xitoy, Malayziya, Indoneziya, Qozog'iston jahonda qora va rangli metall xomashyolariga eng boy mamlakatlar hisoblanadi.

Noruda mineral boyliklardan tuzlar, fosforit va oltingugurtli minerallar, qurilish materiallari konlari qadimiy platformalarda, burmali tog'larda ko'p uchraydi.

Muhim tabiiy qazilma resurslar qatoriga geotermal energiya (yerning ichki issiqlik energiyasi) ham kiradi. Bunday energiya manbalari, ayniqsa, yer yuzining yosh, harakatdagi seysmiklik darajasi yuqori va vulqon harakatlari davom etayotgan o'lkalari (Islandiya, AQSHning Kaliforniya va Alyaska, Rossiyaning Kamchatka va Shimoliy Kavkaz regionlari, Yangi Zelandiya, Yaponiya, Filippin, Italiya, Meksika)da, ayniqsa, ko'pdir.

Tabiiy mineral resurslarning shu vaqtgacha, asosan, iqtisodiy-texnik jihatdan qulay konlari o'zlashtirib kelindi. Yangi mineral konlarni izlash ishlari so'nggi davrlarda, ayniqsa, Rossiyaning Sibir, AQSHning Kordilyera tog'lari, Kanada, Braziliya, Avstraliya, Afrikaning iqtisodiy jihatdan sust o'zlashtirilgan hududlarida faol olib borilmoqda. Insoniyatning tabiiy mineral resurslarni o'zlashtirish borasida oldida turgan eng muhim vazifalardan biri, ularni tejab-tergab o'zlashtirishdan iborat.

Yer inson uchun har jihatdan eng ahamiyatli tabiiy resurs hisoblanadi. Sirasini aytganda, u insonning asosiy hayot manbayidir. Chunki, aholining kundalik hayotiy ehtiyojlari vositalarining deyarli hammasi yerdan undirib olinadi. Xalq bekorga «barcha boyliklarning otasi mehnat, onasi esa yer», deb unga katta baho bermagan.

Insonning qay darajada yer resurslari bilan ta'minlanganligi imkoniyatlari jahon yer fondi va uning tarkibida o'z aksini topgan. Hozirgi vaqtda jahon yer fondining umumiy hajmi 13,4 mlrd. gektarga teng. Ammo uning tarkibi o'ziga xos. Jahon aholisi o'z tirikchiligi yo'lida to'g'ridan to'g'ri foydalanadigan yerlar miqdori u qadar ko'p emas. Insoniyatga faol xizmat qiladigan yerlar (qishloq xo'jaligida foydalanadigan yerlar) jahon yer fondining 34% inigina tashkil qiladi. Bular, asosan, ishlov beriladigan (11%) va o'tloq hamda yaylov (23%)

yerlardir. Bulardan ishlov beriladigan yerlar insoniyat uchun zaruriy oziq-ovqat vositalarining 88% ini, o'tloq va yaylovlar esa 10% ini yetkazib bermoqda. Yer fondining qolgan qismi o'rmonli (30%), texnogen (shahar va qishloqlar, sanoat korxonalari, transport magistrallari, turli boshqa muhandislik inshootlari egallagan maydonlar 3%) va kam foydalaniladigan yoki butunlay unumsiz yerlar (33%) dir. Yer resurslarining eng qimmatli qismi ishlov beriladigan (ekin ekiladigan) maydonlar va ularning serunum tuproqlaridir.

Inson qadim zamonlardan buyon eng qulay sharoitli hududlarni o'zlashtirish, ekinzorlarga aylantirish uchun uzluksiz harakat qilib keldi. Birgina XX asr davomida ishlov beriladigan maydonlar hajmi dunyo bo'yicha ikki baravar kengaytirildi. Qo'riq yerlarni o'zlashtirish, botqoqli va zaxkash yerlarni ishga solish, cho'l yerlarga suv chiqarish yo'li bilan ekin maydonlarini kengaytirish ishlari, ayniqsa, AQSH, Kanada, Avstraliya, Rossiya, Qozog'iston, Xitoy, Braziliya, O'zbekiston kabi davlatlarda keng ko'lamda olib borildi. Hozirgi vaqtda ishlov beriladigan asosiy maydonlar aynan ana shu davlatlarda joylashgan.

Shunday qilib, insoniyat o'zini iste'mol vositalari bilan boqib kelayotgan yer maydonlarini kengaytirishga urinib keldi va bu borada katta siljishlarga erishdi, bu bir tomondan.

Ikkinchi tomondan, katta qiyinchiliklar hisobiga o'zlashtirilgan bunday yerlar asta-sekin ishdan ham chiqib bormoqda. Eng avvalo, insonning e'tiborsizligi sababli yuz beradigan eroziya jarayoni har yili qishloq xo'jaligida foydalaniladigan 6–7 mln. gektar yerdan mahrum qilmoqda. Yerlarning botqoqlanishi va sho'r bosishi oqibatida esa yana 1–1,5 mln. gektar ekin maydonlari ishdan chiqmoqda. Shahar va qishloqlar sanoat va transport qurilishlarining yildan yilga tinimsiz o'sib borishi ham ekin maydonlarini ortiqcha band qilmoqda. Buning ustiga tuproq qatlamining tabiiy unumdorligi ham pasayib bormoqda. Bular yer resurslaridan foydalanishda katta muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Foydalanib kelinayotgan yerlarning taqdiriga tobora zo'rayib borayotgan cho'llashish jarayoni katta xavf solmoqda. U o'nlab davlatlardagi eng unumdor yerlarni o'z domiga tortmoqda. Bunga, ayniqsa, Sahroyi Kabir, Namib, Atakama, Tar kabi cho'llar misol bo'lishi mumkin. Orol dengizining deyarli qurib qolishi natijasida tezlashayotgan cho'llashish jarayoni tufayli Qizilqum va Qoraqum cho'llari tobora kengayib, ular orasida yangi cho'l – **Orolqum** yuzaga kelmoqda.

Demak, yer resurslaridan foydalanish imkoniyatlari va ular bilan bog'liq bo'lgan turli jarayonlar quyidagi xulosalarni chiqarishga olib keladi: 1) ishlov

beriladigan maydonlarni uzluksiz kengaytirib borish tobora qiyinlashmoqda; 2) yerning turli yo'llar bilan ishlovdan chiqib ketayotganligi sababli yer bilan ta'minlanganlik darajasi pasayib bormoqda; 3) yerdan ehtiyotkorlik bilan tejab-tergab foydalanish talab etilmoqda.

Suv – hayot manbayidir. Yer sharidagi mavjud suvning asosiy qismi Dunyo okeani va dengizlarida to'plangan.

Aholi va barcha ishlab chiqarish tarmoqlari, asosan, toza chuchuk suvni iste'mol qiladi. Yaqin-yaqinlargacha suv ham havo kabi tabiatning to'kin in'omi va uning zaxiralari chegaralanmagan, deb hisoblanar edi. Lekin, amalda unday emas. Chunki, chuchuk suv resurslari gidrosfera umumiy hajmining atigi 2,5% inigina tashkil qiladi. Buning ustiga, chuchuk suvning asosiy qismi yer sharining chekka, foydalanish qiyin bo'lgan Antarktida, Arktika, Grenlandiya va dunyoning baland tog'lari bag'ridagi ko'plab qor va muzliklarda to'plangan. Bundan xulosa shuki, aholi faol hayot kechiradigan yer sharining asosan, mo'tadil, tropik mintaqalari chuchuk suv bilan ancha kam ta'minlangan.

Insoniyatning chuchuk suvga bo'lgan ehtiyojini qondiradigan asosiy manba daryolar bo'lib, ulardagi suvning umumiy miqdori atigi 47 ming km³ dir. Buning ustiga, bu suvning eng ko'p qismi aholi ancha siyrak yashaydigan dunyoning shimoliy va ekvatorial mintaqalar hududlari bo'ylab oqadi va ulardan har taraflama foydalanish ancha qiyin.

Chuchuk suvga bo'lgan talab uzluksiz oshib bormoqda. Jahonda chuchuk suvdan foydalanish hajmi 1950-yilda 1100 km³, 1980 – 1990-yillarda 3300 km³ dan 4100 km³ ga, 2000-yilda 4780 km³ ga yetdi, 2012-yilda esa 5500 km³ dan oshib ketdi. Chuchuk suv, ayniqsa, ishlab chiqarish (sanoat va qishloq xo'jaligi) ehtiyojlari uchun eng ko'p sarflanmoqda. Iste'mol suvidan foydalanish hajmining tez o'sib borishi jahonda chuchuk suv tanqisligining yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda.

Darhaqiqat, yer yuzasi bo'ylab chuchuk suv zaxiralarining taqsimlanishi o'ziga xos («Atlas»ning 7-betiga qarang)dir. Yer yuzining ekvatorial va mo'tadil mintaqalari chuchuk suvga ancha serob. Chuchuk suv bilan eng yaxshi ta'minlangan davlatlar qatoriga Rossiya Federatsiyasi, Qirg'iziston, Gruziya va Tojikiston respublikalari kiradi.

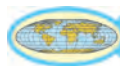
Quruqlikning 1/3 qismini tashkil qiladigan qurg'oqchil-cho'l mintaqalarida suv tanqisligi juda keskin. Buning ustiga ularda qishloq xo'jalik ishlari, asosan, sun'iy sug'orish orqali olib boriladi. Shimoliy va Markaziy Afrika, ko'pgina Janubiy, G'arbiy Osiyo mamlakatlari, shuningdek, O'zbekiston, Moldova, Turkmaniston kabi mamlakatlar ham ana shunday davlatlar qatoriga kiradi.

Aholi hayot kechirishida faqat suvning miqdori emas, balki sifat ko'rsatkichlari ham rol o'ynaydi. Hozirgi vaqtda jahon aholisining faqat 1/3 qismigina yaxshi, sifatli suvni, yana 1/3 qismi esa, asosan, sifatsiz suvni iste'mol qilmoqda.

Daryolar suvidan samaraliroq foydalanishga erishish uchun ko'plab suv omborlari qurilgan. Hozir jahonda qurilgan suv omborlarining soni 40 mingdan oshib ketdi. Yirik suv omborlarining ko'pligiga ko'ra AQSH va Rossiya alohida ajralib turadi.

Suvdan samarali foydalanish yo'llaridan yana biri – oqar suvlarni hududlararo va mamlakatlararo qayta taqsimlash ishlaridir. AQSH, Kanada, Avstraliya, Hindiston, Xitoy, Meksika, Misr, O'zbekiston va boshqa ayrim MDH davlatlarida oqar suvlarni qayta taqsimlashda katta ishlar amalga oshirilgan. Dengiz suvini chuchitish texnologiyasini kengroq qo'llash ham jahon chuchuk suv resurslaridan samarali foydalanishga olib keladi. Hozirgi paytda Fors qo'ltig'i, O'rta dengiz bo'yi mamlakatlari, Qozog'istonning Kaspiy bo'yi rayonlari, AQSH janubi, Yaponiya, Karib dengizi mamlakatlarida dengiz suvini chuchitish va ulardan foydalanish ishlari kengayib bormoqda. Chuchitilgan dengiz suvidan foydalanish hajmi eng katta davlat Kuvayt hisoblanadi.

Ko'pgina chuchuk suvli daryolar va ko'llar ifloslanib borayotganligi sababli toza ichimlik suvining yetishmasligi tobora ko'zga tashlanmoqda.

Amaliy ish

Jamiyat bilan tabiat o'zaro ta'sirining obyektivligi, bu ta'sirning tadrijiy rivojlanish bosqichlarini aniqlang. «Eski dunyo» va «Yangi dunyo» hududlarining iqtisodiy o'zlashtirilishi jarayonini tahlil qiling va xulosa chiqaring.

Savol va topshiriqlar

1. «Oykumena», «antropogen landshaftlar» tushunchalari qanday mazmunga ega? Ular ko'rsatkichlarini misollar bilan tushuntiring.
2. Tabiiy resurs deb nimalarga aytiladi? Tabiiy resurslarning insoniyat hayotida tutgan o'rniga baho bering, ularni tugamaydigan va tugaydigan tabiiy resurslar guruhlariga ajrating.
3. Darslik matni va «Atlas»ning «Yer resurslari» ma'lumotlaridan foydalanib, jahon yer resurslari tarkibi, ularning materiklar bo'ylab taqsimlanish ko'rsatkichlarini qiyosiy tahlil qiling.

6-§. Dunyo okeani. Iqlimiy, kosmik, biologik va rekreatsion resurslar

Tayanch iboralar

Dunyo okeani, energetika resurslari, iqlimiy resurslar, kosmik resurslar, biologik resurslar, geotermal resurslar, rekreatsiya resurslari.

Insoniyatning yaqin kelajagida katta ahamiyatga ega bo‘lishi kutilayotgan tabiiy resurs turlaridan biri Dunyo okeani resurslaridir. U amalda bitmas-tuganmas xazinadir.

Bu xazinaning dastlabki xili **dengiz va okean suvining** o‘zidir. U yer yuzi gidrosferasining 96,5% ini tashkil qiladi. Dengiz suvlarining eng muhim xususiyatlaridan biri unda D.I.Mendeleyevning elementlar davriy sistemasidagi 75 xil kimyoviy elementning erigan holda mavjudligidir. Shu sababli suvni tabiatning eng muhim minerali deb ham hisoblaydilar.

Dunyo okeani suvida eng ko‘p erigan holda uchraydigan boyliklardan biri tuzdir. Qadim zamonlardayoq dengiz suvidan osh tuzi ajratib olishga erishilgan. Xitoy, Yaponiya kabi mamlakatlarda hozir ham tuz olishda dengiz suvidan foydalanishadi. Umuman, hozirgi vaqtda dunyo bo‘yicha iste‘moldagi tuzning 1/3 qismi dengiz suvlaridan olinmoqda. Dengiz suvlarida *magniy, oltingugurt, brom, yod, aluminiy, mis, uran, kumush, oltin* kabi elementlar mavjud. Ulardan hozirgi paytda magniy, brom kabi elementlar ajratib olinmoqda.

Boshqa xildagi yana bir muhim boylik turi Dunyo okeani ostidagi **mineral resurslardir**. Quruqlikda uchraydigan deyarli barcha turdagi mineral resurslar dengiz va okean sayozliklarida (shelf) ham mavjud. Hozirgi vaqtda anchagina xildagi mineral resurslar dengiz shelflaridan qazib olinmoqda. Ayniqsa, Fors, Meksika qo‘ltiqlari, Shimoliy, Kaspiy, Barents kabi dengizlar sayozliklaridan qazib chiqarilayotgan neft va gaz miqdori yildan yilga oshib bormoqda. Hozirgi vaqtda okean ostining boshqa xil qazilma boyliklaridan foydalanish ham kuchayib bormoqda. Jumladan, Buyuk Britaniya, Kanada, Yaponiya, Xitoy shelflaridan ko‘mir, Indoneziya, Tailand, Malayziya qirg‘oq sayozliklaridan qalay, shuningdek, olmos (Namibiya), kahrabo (Rossiya Federatsiyasining Kaliningrad oblasti), oltin va temir-marganes konkritsiya (tabiiy qotishma – AQSH) mineral resurslari qazib olina boshlandi.

Dunyo okeanining uchinchi xil boyligi **energetika resurslaridir**. Bunday boyliklar ko‘lami ham juda katta. Hozir dengiz suvining qalqishi (ko‘tarilishi va pastga tushishi) natijasida hosil bo‘ladigan energiyani o‘zlashtirishda dastlabki

yutuqlarga erishilgan. Rossiya, Kanada, AQSH, Argentina, Avstraliya, Xitoy, Fransiya, Buyuk Britaniya davlatlari suv qalqishi energiyasi zaxiralari bilan yaxshi ta'minlangandir. Aynan yuqoridagi davlatlarning ko'pchiligida hozirgi vaqtda qalqish elektr stansiya (QES) lari qurilgan.

Nihoyat, Dunyo okeanining inson uchun eng ahamiyatli to'rtinchi xil boyligi – **biologik resurslardir**. Suvdagi deyarli barcha turdagi hayvonot va o'simliklar hayot uchun eng zarur hisoblanadigan oqsil va boshqa zaruriy birikmalarga boy.

Ma'lumotlarga ko'ra, okean suvlarida 140 ming turdagi hayvonot va o'simliklar bor. Hozir dunyo aholisining oqsillarga bo'lgan ehtiyojining 20% idan ko'prog'i dengiz hayvonlari va o'simliklari hisobiga qoplanmoqda. Jami ovlanadigan dengiz hayvonlarining 85% i baliqlar hissasiga to'g'ri keladi. Bering, Oxota, Yaponiya, Norveg dengizlari, Tinch okeanining Janubiy Amerika qirg'oq-bo'yi suvlari dunyodagi baliqlarga eng boy kengliklardan hisoblanadi.

Biroq, okean va dengizlarda yashaydigan baliq va hayvonlar tobora muhofazaga muhtoj bo'lib bormoqda.

IQLIMIY VA KOSMIK RESURLAR

Iqlimiy va kosmik resurslar qatoriga insoniyatga xizmat qilayotgan **quyosh, shamol** va **geotermal** energiya resurslari kiradi. Bular va Dunyo okeanining energiya resurslari **noan'anaviy energiya resurslari** deyiladi.

Bunday resurslar orasida eng ahamiyatlisi **quyosh energiyasidir**. Yerdagi hayot manbai hisoblanadigan bu energiyadan inson o'z manfaatlari yo'lida doimo foydalanib kelmoqda. Quyosh bitmas-tuganmas energiya manbayidir.

Yer yuzasiga yetib keladigan quyosh energiyasi miqdori shunchalik kattaki, u yer qa'rida aniqlangan jami mineral yoqilg'ilar quvvatidan o'nlab, jahonda hozir iste'mol qilinayotgan jami energiyaga nisbatan minglab marta ortiqdir. Tabiiyki, yer yuzasining quyoshli kunlar eng ko'p va quyosh nurlari eng tik tushadigan qurg'oqchil tropik mintaqalarida quyosh energiyasidan foydalanish imkoniyatlari katta. Hozirgi vaqtda jahonning bir qator mamlakatlarida quyosh elektr stansiyalari qurilgan.

Muhim noan'anaviy energiya vositalaridan biri **shamol energiyasidir**. Inson qadimdan shamol tegirmonlari, yelkanli kemalar xizmatini tashkil qilishda shamol energiyasidan foydalanib keladi. Bunday energiya resurslariga, ayniqsa, Yer yuzasining nisbatan sershamol mo'tadil mintaqalari boy.

Yana bir muhim noan'anaviy energiya manbai Yerning o'zi, uning ichki energiyasidir. Bu energiyani **geotermal energiya** ham deyiladi. Geotermal energiyaga, ayniqsa, issiq tabiiy bug'lar va termal suvlarning tektonik yoriqlar

orqali Yer yuzasiga chiqib turgan va chiqishi yaqin bo'lgan hududlar juda boydir. Odatda, bunday hududlar o'z vaqtida tektonik harakatlar ancha faol o'tgan mintaqalar bo'ylab joylashgan. Ular vulqonli va geyzerli Islandiya, Yaponiya, Yangi Zelandiya, Filippin, Italiya, Meksika, AQSHning g'arbiy, Rossiyaning sharqiy rayonlari va boshqalardir.

So'nggi yillarda, bir tomondan, samarali yoqilg'i zaxiralarining kamayib borishi, ikkinchi tomondan, asosan, ekologik «toza» bo'lganligi sababli, jahonda noan'anaviy energiya resurslaridan foydalanishga bo'lgan e'tibor kuchayib bormoqda.

BIOLOGIK RESURLAR

Biologik resurslar deb, Yer yuzasining o'simlik va hayvonot boyliklariga aytiladi.

O'simlik resurslari madaniy va yovvoyi o'simliklarni o'z ichiga oladi. Ularning turlari nihoyatda xilma-xildir. O'simlik resurslari ham tuproq, hayvonot resurslaridek tugaydigan, shu bilan birga, tiklanadigan tabiiy resurs hisoblanadi va ular azaldan insoniyatning ko'p hollarda hayotiy ehtiyojlarini qondirishda muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Ayniqsa, bu borada o'rmonlarning ahamiyati nihoyatda katta. Jahonda jami o'rmon maydonlari 40 mln. km² (4 mlrd. gektar)ni yoki butun quruqlikning 30% ga yaqinini tashkil qiladi. Lekin o'rmonlarni kesish tobora oshib borishi (yiliga o'rtacha 4 mlrd. m³ yog'och tayyorlanmoqda), o'rmonli maydonlar hisobiga yangi yerlarni o'zlashtirish, turli industrial qurilishlarning ko'payib borishi kabi hollar o'rmonlarning amalda kamayishiga olib kelmoqda.

Darhaqiqat, keyingi 200 yil davomida sayyoramiz o'rmonlari 2 baravarga kamaydi. So'nggi yillarda esa jahon bo'yicha o'rmonli maydonlar yiliga o'rtacha 25 mln. gektardan qisqarib bormoqda. Demak, kislorodni qayta tiklaydigan, grunt suvlarini me'yorida ushlab turadigan, tuproq qoplamini ortiqcha yemirilib ketishdan saqlaydigan, qimmatli yog'och boyliklarining manbayi, hayvonot dunyosining makoni va yana ko'p qimmatli xususiyatlarga ega bo'lgan o'rmonlarni har jihatdan asrash, undan ehtiyotlik bilan foydalanish zarur.

Dunyo «o'rmon resurslari» xaritasida («Atlas»ning 8-beti) kenglik chiziqlari bo'ylab katta masofalarga cho'zilgan ikkita mintaqa ko'zga yaqqol tashlanadi. Bular: Shimoliy va Janubiy o'rmon mintaqalaridir.

Shimoliy o'rmon mintaqasi mo'tadil va qisman subtropik iqlimli hududlar bo'ylab joylashgan. Jahondagi jami o'rmonli maydonlarning yarmi, yog'och zaxiralarining esa deyarli yarmi shu mintaqa hissasiga to'g'ri keladi. Bu mintaqa o'rmonlarining muhim xususiyati, ularda, asosan, tik o'sadigan sifatlari,

ignabargli daraxtlarning o'sishidir. Bunday o'rmonlarga boy davlatlar Rossiya, Kanada, AQSH, Finlandiyadir. Ularda, garchi daraxt kesish ishlari ancha keng miqyosda olib borilayotgan bo'lsa-da, daraxt ekish yo'li bilan o'rmonlarni tiklashga katta e'tibor berib kelinayotganligi sababli o'rmonli maydonlar deyarli kamaymayapti.

Janubiy o'rmon mintaqasi, asosan, tropik va ekvatorial iqlim mintaqalari bo'ylab joylashgan. U yer yuzasidagi o'rmonli maydonlarning yarmi va umumiy o'rmon zaxiralarining yarmidan sal ko'pini o'zida birlashtiradi. Mintaqaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri unda, asosan, keng bargli daraxtlarning qalin, aralash va ko'p yarusli bo'lib o'sishidir. Shuningdek, bu o'rmonlar yog'ochlik xususiyatlari yuqori bo'lgan qimmatli daraxtlarga ancha boy. Bu mintaqa o'rmonlariga, ayniqsa, Braziliya, Peru, Boliviya, Kolumbiya, Kongo Demokratik Respublikasi, Hindiston, Myanma, Indoneziya, Malayziya kabi mamlakatlar ancha boy. Tartibsiz, samarasiz foydalanishlar (o'rmonlarni yoqib ekin maydonlarini kengaytirish, tartibsiz kesish va daraxtlarni o'tin sifatida ishlatish) keyingi yillarda Janubiy mintaqa o'rmonlarining tez kamayib borishiga olib kelmoqda. Lotin Amerikasi va Osiyoning keng bargli o'rmon maydonlari faqat XX asrning so'nggi 30–35 yilida 40% ga, Afrika o'rmonlari esa yanada ko'proq qisqarib ketdi. Mutaxassislar fikricha, agar tropik o'rmonlarga bo'lgan munosabat ijobiy tomonga o'zgaransa, XXI asr davomida ulardan ajralib qolishimiz mumkin. Bunday xavf insoniyat oldiga o'rmon resurslaridan oqilona foydalanish va ularni har jihatdan muhofaza etishdek dolzarb vazifani qo'yadi.

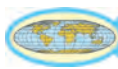
REKREATSIYA RESURLARI

Hozirgi davr ijtimoiy hayotida dam olish, istirohat, davolanish va turizm obyektlarining ahamiyati juda tez o'sib bormoqda. Insonning jismoniy va madaniy dam olishi hamda davolanishi ehtiyojlarini qondirishda xizmat qiladigan vositalar **rekreatsiya resurslari** deb ataladi. Kelib chiqishi va foydalanish xususiyatlariga ko'ra rekreatsiya resurslari *tabiiy* va *ijtimoiy* rekreatsiya resurslariga bo'linadi.

Tabiiy rekreatsiya resurslari qatoriga toza havoli go'zal tabiat go'sha (landshaft) lari kiradi. Ular daryo, ko'l, dengiz bo'ylari, tog' etaklaridagi o'simlik dunyosi xilma-xil bo'lgan manzarali joylar, mineral suvli shifobaxsh maskanlar bo'lishi mumkin. Aholining dam olish, sport bilan shug'ullanish, ov qilish imkoniyatlari keng hududlar, markaziy shaharlar atroflaridagi yashil mintaqalar, park va bog'lar yoki maxsus qo'riqxonalar va milliy bog'lar ham tabiiy rekreatsiya hududlaridir.

Ijtimoiy yoki madaniy-tarixiy rekreatsiya resurslari. Turli davrlarda inson aql-zakovati bilan yaratilgan tarixiy, arxeologik va san'at obidalari va yodgorliklari, muzeylar, saroylar ijtimoiy yoki madaniy-tarixiy rekreatsiya obidalari bo'lib hisoblanadi. Bular orasida Afinadagi mashhur Akropol, Rimdagi Kolizey, Misr piramidalari, Agradagi Toj Mahal (Hindiston), Samarqanddagi Registon, Xivadagi Ichanqal'a va boshqalar alohida o'rin egallaydi.

Dam oluvchilar va turistlar o'rtasida tabiiy va ijtimoiy rekreatsiya resurslariga boy mamlakatlar yoki alohida hududlar katta qiziqish uyg'otadi. Shu sababli Ispaniya, Italiya, Fransiya, AQSH, Kanada, Gretsiya, Turkiya, Shveysariya, Hindiston, Misr, Meksika kabi davlatlar jahonning eng yirik xalqaro turizm markazlari hisoblanadi.

Amaliy ish

«Atlas»dan foydalangan holda dunyo bo'yicha qurg'oqchil yerlar maydonini daftaringizga belgilang va uni tahlil qiling.

Savol va topshiriqlar

1. Sayyoramiz bo'ylab chuchuk suv qanday taqsimlangan? Unga «boy» va «kambag'al» hududlarni ajrating.
2. Nima uchun bir qator mamlakatlar o'zlarida daryo va ko'llar yetarli bo'lishiga qaramay, ichimlik suvini boshqa mamlakatlardan sotib olishga majbur bo'lmoqdalar? Ular qaysi mamlakatlar ekanligini aniqlang.
3. «Atlas» ma'lumotlaridan foydalanib, biologik resurslarga baho bering.
4. Dunyo okeani qanday sabablar tufayli ifloslanib bormoqda? Uning qanday oqibatlarga olib kelishini o'ylab ko'ring.
5. Iqlimiy va kosmik resurslar, noan'anaviy resurslar deb qanday boyliklarga aytiladi?
6. Rekreatsiya resurslari deb qanday tabiiy boyliklarga aytiladi va ularning jamiyat hayotida tutgan o'rni qanday? Rekreatsiya resurslariga boy bo'lgan mamlakatlarni O'zbekistonning shunday resurslarga boyligi bilan taqqoslang va baholang.

7-§. Atrof-muhitning ifloslanishi

Tayanch iboralar

Tabiiy omillar, antropogen omillar, gidrosfera, atmosfera, atrof-muhitning ifloslanishi, ekologik siyosat.

Atrof-muhitning ifloslanishida **tabiiy** va **antropogen** omillar asosiy rol o'ynaydi.

Tabiiy omillar asosida atrof-muhitning ifloslanishi, avvalo, tabiiy yo'l bilan – chaqmoq chaqishi, o't-o'lanlar va o'rmonlarning yonishi, vulqonlarning otilishi, shamol harakati, biosferada uzluksiz boradigan chirish (o'simlik va hayvonot qoldiqlari) va boshqa jarayonlar natijasida yuz beradi. Ular yiliga millionlab tonna chang-to'zonlarni havoga chiqarib yuboradi.

Ammo hozirgi vaqtda tabiatning ifloslanishida sun'iy omillar (antropogen jarayon) eng ko'p qatnashmoqda. Atmosferaga chiqarilayotgan ifloslanishning 2/3 qismi uning hissasiga to'g'ri keladi.

Atrof-muhitning ifloslanishi natijasida Yer yuzasining o'simlik va hayvonot dunyosi, ko'p asrlik tarixiy yodgorliklar va inshootlar birdek zarar ko'rmoqda. Xalqimiz orasida «Suv yetti yumalab toza bo'ladi» degan tushuncha bor. Darhaqiqat, tabiat me'yorida bo'lsa, turli oqova, chiqindilarni zararsizlantirish, tozalab olishdek noyob xususiyatga ega. Biz atmosferaga chiqarib kelayotgan is (CO) gazi fotosintez jarayoni tufayli o'simliklar tomonidan uzluksiz qayta ishlanib, kislorodga aylantirilib, tabiatga yana qaytarilishini bilamiz. Ammo tabiatga chiqarib tashlanayotgan iflosliklar so'nggi davrlarda shu darajada me'yoridan oshib ketayaptiki, oqibatda tabiat o'z-o'zini tiklash, tozalash xususiyatidan tobora mahrum bo'lib bormoqda.

Atrof-muhitning ifloslanishi barcha geografik qobiqlarda kuchayib bormoqda.

Quruqlik (litosfera)ning ifloslanishi yer osti boyliklarini o'zlashtirish, ayniqsa, ularni ochiq usulda qazib chiqarish natijasida yuzaga kelmoqda. Tuproq, ayniqsa, sanoat va qishloq xo'jaligi chiqindilari bilan ifloslanmoqda. Bunda asosiy ifloslovchi unsurlar – turli metallar va ularning birikmalari, mineral o'g'itlar, kimyoviy zaharli vositalar, radioaktiv moddalardir. Maishiy xizmat va chorvachilik chiqindilari tufayli paydo bo'lgan chiqindi uyumlari sanitariya-gigiyena holatining yomonlashuviga olib kelmoqda.

Gidrosfera (daryolar, ko'llar va dengizlar), asosan, sanoat, qishloq xo'jaligi va uy-ro'zg'or, maishiy xizmat sohalarining oqova suvlari qo'shilishi natijasida

ifloslanmoqda. Oqibatda chuchuk suv yetishmasligi holati tobora kuchaymoqda. Bunday holatlar dunyoda aholi eng zich yashaydigan hududlar bo‘ylab oquvchi **Reyn, Sena, Temza, Dunay, Dnepr, Volga, Don, Missisipi, Nil, Gang, Yanszi** kabi daryolarning havzalarida kuzatilmoqda.

Dunyo okeani ham tobora ifloslanib borayapti. Uning ifloslanishi daryolardan qo‘shilayotgan notoza suvlar, sohillardan tashlanayotgan chiqindilar, kemalar harakati va halokati sababli tushayotgan neft mahsulotlari tufayli sodir bo‘lmoqda. Hozirgi vaqtda O‘rta, Shimoliy, Boltiq, Qora, Azov, Karib, Yapon, Yava dengizlari, Biskayya, Fors, Meksika qo‘ltiqlari eng ko‘p ifloslangan.

Dunyo okeanining havzasi, ayniqsa, neft va neft mahsulotlari chiqindilari tufayli ifloslanmoqda.

Kosmik kuzatishlar hozirgi vaqtda Dunyo okeani yuzasining 1/3 qismi neft pardasi bilan qoplanganligini ko‘rsatmoqda. Bu jahondagi eng katta ekologik muammolardan biri demakdir. Zero, neft pardasi okeanning quyosh nurlarini qabul qilib olishiga to‘sqinlik qiladi, suvning bug‘lanishini va kislorod bilan to‘yinish imkoniyatini pasaytiradi, tirik organizmlar rivojlanishini susaytiradi. Neft bilan, ayniqsa, Atlantika okeani, Hind okeanining shimoliy qismlari eng ko‘p ifloslangan.

Atmosfera elektr energetika, metallurgiya, kimyo va boshqa sanoat tarmoqlari, transport vositalari, fazoga kosmik kemalarni uchirish yoki turli xil yong‘inlar tufayli ifloslanmoqda. Bular natijasida har yili milliardlab tonna qattiq, gazsimon, aerazol chiqindilar atmosferaga chiqarib yuborilmoqda. Atmosferada, ayniqsa, is gazi (CO), oltingugurt gazlari (SO₂) salmog‘ining oshib borishi katta ekologik muammolarni keltirib chiqara boshladi. Yadroviy ilmiy tadqiqotchi, mashhur olim Y.B.Xaritondan: «Dahshatli termoyadro quollarining ishlab chiqarilishi va uning tarqalishi insoniyatni yo‘q qilib yuborish xavfini tug‘dirmaydimi?» – deb so‘raganlarida, u: «Sayyoramizga oxir-oqibat termoyadro quollari emas, balki «issiqxona samarasi» katta xavf tug‘diradi, ya’ni iqlimning global miqyosda isib borishi Yerdagi hayot uchun haqiqiy talafot xavfini keltiradi», – deb javob bergandi.

Darhaqiqat, atmosferaning is gazi, oltingugurtli, azotli, fluor-xloridli, fosforli, qo‘rg‘oshin, simob, aluminiy kabi metall birikmali turli aerazol gazlar bilan ifloslana borishi natijasida quyoshning isitish tartibi buzila boshladi. O‘z navbatida, bu iqlimning o‘zgarib borishiga, sayyoramiz qutblari va baland tog‘lardagi abadiy muzliklarning sekin-asta tugab borishiga olib kelishi mumkin.

Atmosferaning ifloslana borishi insoniyat oldiga yana bir murakkab muammoni qo‘ymoqda. Keyingi yillarda havoga fluor-xlorli birikmalarning tobora ko‘p chiqarib

yuborilishi natijasida Yerdagi hayotning qalqoni hisoblangan ozon qoplarning tobora yupqalashib borishi kuzatilmoqda. «Ozon tuynugi» deb nomlangan ana shu holat dastlab Janubiy Amerikaning Antarktidaga tutash hududlari, soʻnggi yillarda esa Yevrosiyoning shimoliy kengliklari ustida ham kuzatila boshlandi.

Bunday muammolarning kelib chiqishi, asosan, jamiyat bilan tabiat oʻrtasidagi munosabatlarning buzila borishi va atrof-muhitning ifloslanishi bilan bogʻliq. Demak, insoniyat oldida tabiatga «Siz» deb munosabatda boʻlish vazifasi turadi.

Atrof-muhitning ifloslanib borishi tabiatni muhofaza qilish yoʻllarini izlash va bu murakkab muammolarni hal qilishga undaydi.

Atrof-muhitni himoya qilishning qator samarali yoʻllari ishlab chiqilgan. Ulardan *birinchisi* – atrof-muhitni ifloslaydigan korxonalarda bunga yoʻl bermaslik choralari koʻrishdir. Buning uchun turli chiqindilarni tozalovchi tizimlarni barpo etish, iflos yoqilgʻilarni ishlatishdan voz kechish, axlatlarni qayta ishlash korxonalarini barpo etish, ishdan chiqqan yerlarni rekultivatsiya qilish kabi yoʻllardan foydalanish lozim.

Ikkinchi yoʻl – ishlab chiqarishda tabiat muhofazasini har taraflama uddalay oladigan yangi texnologik imkoniyatlardan keng foydalanish, chiqindisiz ishlaydigan ishlab chiqarish tizimlarini joriy qilishdir.

Uchinchi yoʻl – aholi zich yashaydigan hududlarni «iflos» ishlab chiqarish tarmoqlaridan xoli qilish. Atrof-muhitni eng koʻp ifloslaydigan sanoat tarmoqlari qatoriga issiqlik elektr energetikasi, metallurgiya, kimyo va neft-kimyo, selluloza-qogʻoz, sement kabi sanoat tarmoqlari kiradi. Soʻnggi davrlarda dunyoning koʻpchilik yetakchi industrial mamlakatlarida bunday «iflos» ishlab chiqarish tarmoqlarini iqtisodiy jihatdan kam oʻzlashtirilgan kimsasiz hududlarda joylashtirishga ahamiyat berilmoqda. Ana shunday tamoyillarga mustaqillik yillarida Oʻzbekistonda ham alohida ahamiyat berila boshlandi. Soʻnggi yillarda bunyod etilgan Buxoro neftni qayta ishlash, Qoʻngʻirot soda va Shoʻrtan gaz-kimyo sanoat markazlari keng yaydoq choʻl hududlarida joylashtirildi. Bu holat ekologik sharoitni yaxshilashga samarali xizmat qiladi.

Ekologik siyosat. Tabiiy resurslardan xoʻjasizlarcha foydalanish, atrof-muhitning ifloslanib borishi biz yashayotgan, nafas olayotgan muhitni tobora betoblik girdobiga boshlamoqda. Bu, oʻz navbatida, jamiyat oldiga qarshi choralarni koʻrishdek murakkab vazifalarni qoʻymoqda.

Ekologik siyosat – ekologiya fani talab va tavsiyalarini hisobga olgan holda, bizni oʻrab turgan tabiiy muhitni muhofaza qilish va uni sogʻlomlashtirishga, tabiiy resurslardan samarali foydalanish va ularni boyitishga qaratilgan siyosatlar majmuasidir. Odatda, bunday siyosat davlat, regional va global doirada olib

borilishi mumkin va o'zida tabiatni muhofaza qilishning huquqiy asoslari (qonunlar)ni yaratish va ularga amal qilishni ko'zda tutadi.

Keyingi o'n yilda AQSH, Yaponiya, qator Yevropa Ittifoqi va MDH davlatlari, ayrim rivojlanayotgan mamlakatlar murakkab ekologik holatni sog'lomlashtirishga qaratilgan zaruriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqdilar, qonunlar qabul qildilar va amaliyotda qo'llay boshladilar.

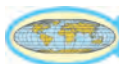
Ularda ekologiyani sog'lomlashtirishga bel bog'lagan xalq harakati va partiyalar (masalan, «Yashillar», «Grinpis» va boshqalar) faol ish olib bora boshladi. Natijada, o'tgan 80-yillar mobaynida, asosan, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda atrof-muhitning ifloslanish darajasi sekin-asta pasayib bordi. Bu ijobiy holatni aynan ana shunday harakatlarning natijasi, deb baholamoq kerak.

Shunga qaramay, ko'pchilik mamlakatlarda ekologik vaziyat hamon keskinligicha qolmoqda. Keng doirada amaliy natijalarga erishish uchun butun jahon doirasida kuchlarni birlashtirish zaruriyati mavjud. Shu maqsadda 1972-yilda Stokgolmda, 1975-yilda Xelsinkida, 1992-yilda Rio-de-Janeyroda, 1998-yilda Kiotoda atrof-muhit muhofazasiga oid yirik xalqaro anjumanlar bo'lib o'tdi va ularda muhim qarorlar qabul qilindi.

Muhim tomoni shundaki, atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologiyani sog'lomlashtirish muammolarini hal qilishda BMT va uning ko'plab bo'limlari faol ish olib bormoqda. Jumladan, BMTning atrof-muhitni muhofaza qilish dasturi (YUNEP)dir. Bu dastur atrofida shakllangan rasmiy idoralar turli mamlakatlarda bu sohada olib borilayotgan ishlarni muvofiqlashtirib turadi, mamlakatlarda to'plangan tajribalarni umumlashtiradi, istiqbolli ishlarni qo'llab-quvvatlaydi. YUNEPning bosh idorasi Nayrobi (Keniya) shahrida joylashgan.

Atrof-muhitni sog'lomlashtirishda, ekologik muammolarni ijobiy hal qilishda jamoatchilikning ham katta xizmat qilishi kutiladi. Aynan shu maqsadda O'zbekistonda jamoatchilik asosida «Ekosan» harakati tashkil topdi. U nafaqat O'zbekistonda, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasida tabiatni muhofaza qilish, aholi yashash muhitini sog'lomlashtirish yo'lida harakat qilmoqda.

Shunday qilib, tabiatdan foydalanishni takomillashtirish, barcha hudud va davlatlarda ilmiy asoslangan samarali ekologik siyosatni yuritish hozirgi davr oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir.

Amaliy ish

1. «Atlas»dagi «Ekologik xarita»ni yozuvsiz xaritaga tushiring va uni tahlil qiling.
2. Yer sharida eng ifloslangan hududlar, havzalar va daryolarning ro'yxatini aniqlab, daftaringizga yozib oling.

Savol va topshiriqlar

1. Darslik matni va «Atlas»ning «Ekologik xarita» (9-bet) ma'lumotlaridan foydalanib, atrof-muhitning ifloslanishida inson faoliyati (ishlab chiqarish)ning ta'siri va ularning oqibatlarini o'rganing, ekologik holat murakkab bo'lgan hududlarni aniqlang va tahlil qiling.
2. Tabiatni eng ko'p qanday ishlab chiqarish tarmoqlari ifloslamoqda, ularning ko'lami qanday? Tabiatni muhofaza qilishning qanday muhim yo'llari bor? Ular haqida so'zlab bering.
3. Nima uchun ekologik holatni yaxshilash uchun barcha davlatlar va umumjahon tashkilotlarining bahamjihat harakatlari talab etiladi?
4. «Ekologik siyosat» nima va uni yurgizishdan qanday natijalar kutiladi?
5. Jahonda tabiatni muhofaza qilish va ekologik holatni sog'lomlashtirish uchun qanday amaliy ishlar olib borilmoqda?

3-mavzu. Jahon aholisi

8-§. Jahon aholisi soni va uning ko'payishi

Tayanch iboralar

Aholi, aholi soni, aholining ko'payishi, demografik o'tish davri, promille, tug'ilish, o'lish, tabiiy o'sish.

Bir necha ming yillar mobaynida o'limning juda yuqori va aholi o'sish sur'atlarining past bo'lishligi o'zining asosli sabablariga egadir. Dastavval, bu – moddiy va sanitar-gigiyenik shart-sharoitlarning qoniqarsiz ahvolda ekanligi, qolaversa, vaqti-vaqti bilan takrorlanib turuvchi ocharchilik, o'lat, vabo va chechak epidemiyalari natijasida yuzminglab odamlarning qirilib ketishi bilan bog'langandir. Yer sharida bunday ofatlar 200–400, 1200–1300, 1600–1650-yillar ichida qayd etilgan bo'lib, o'sha davrlarda aholi soni umuman o'smadi, 1300–1400-yillar davomida qora o'lat epidemiyasining ta'sirida yer yuzi aholisining 1/4 qismi nobud bo'ldi. Aholi ko'rsatkichlariga oxiri ko'rinmayotgan urushlar ham katta ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Urushlar XVIII asrda 5,2 mln., XIX asrda 5,5 mln., XX asrda esa deyarli 50 mln. kishining yostig'ini quritdi.

XIX asrgacha bo'lgan davrda demografik jarayonlarda sezilarli o'zgarishlar bo'lmadi. Undan keyingi davrlarda aholining tabiiy harakati ko'rsatkichlarida

demografik o'tish davriga xos jarayonlar boshlandi. U oila bajaradigan vazifalarning keskin o'zgarishi, turmushning nisbatan yaxshilanishi, aholining yosh tarkibidagi siljishlar va boshqa omillar bilan bog'landi.

Demograf olimlar demografik o'tish davri 4 ta ketma-ket keluvchi bosqichni o'z ichiga olishligini ilmiy asoslab berganlar. Birinchi bosqich uchun tug'ilishning yuqori darajada saqlanishi va o'limning keskin qisqarishi oqibatida vujudga keluvchi juda yuqori darajadagi tabiiy o'sish xosdir. Ikkinchi bosqich ko'p bolali oiladan kam bolali oilaga o'tish, o'limning qisqarishi, tug'ilishning esa undan ham ko'p miqyosda qisqarishi natijasida tabiiy o'sishning kamayishi bilan ifodalanadi. Uchinchi bosqichda, avvalambor, aholi ichida qariyalar sonining o'sishi hamda tug'ilishning asta-sekin pasayishi natijasida umumiy o'limning nisbiy darajasi birmuncha ko'tariladi. Mazkur bosqichda aholi soni juda oz miqdorda va jadal sur'atlarda o'sadi yoki qisqaradi (depopulatsiya jarayoni). To'rtinchi bosqichda tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari tenglashadi, aholi sonining tabiiy-umumiy o'sishi umuman barham topadi.

Demografik o'tish davri, dastavval, Yevropada XVIII asrda boshlandi. Shunda tabiiy o'sish koeffitsiyenti 20–30 promillega teng bo'ldi. Buni haqiqatan ham demografik inqilob deb atash mumkin. Chunki 10–20 yil oldin atigi 5–10 promillega teng bo'lgan tabiiy o'sish koeffitsiyenti qisqa vaqt ichida 2–3 marta oshdi. Ushbu jarayon Yevropada 100–150 yil davom etdi. Undan keyingi davrda Yevropa mamlakatlari demografik o'tishning uchinchi bosqichida bo'ldilar. Binobarin, Germaniya, Avstriya, Belgiya, Italiya, Daniya, Vengriya, Niderlandiyada aholining oddiy tabiiy-takror barpo etilishi ayrim yillarda ta'minlanmayapti, ya'ni o'lganlar soni tug'ilgan bolalar sonidan ko'p bo'lmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligi demografik o'tish jarayonining birinchi bosqichini o'tmoqdalar.

AQSH, Yaponiya, Kanada, Avstraliya mamlakatlari ikkinchi bosqichni boshdan kechirmoqdalar. Xitoy va boshqa mamlakatlar ushbu ikkinchi bosqichga o'tish arafasida turibdi. O'zbekiston va boshqa Markaziy Osiyo mamlakatlarida birinchi bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tish uchun zamin tayyorlandi.

Dunyo aholisi soni so'nggi salkam 60 yil ichida 2,6 marta o'sdi. Bundan ham yuqori ko'rsatkich Osiyo (2,9) va Afrika (4,5)ga xos bo'ldi. Mazkur ko'rsatkich Yevropada 1,3 martaga teng bo'ldi. So'nggi yillarda Yer yuzi aholisining mutlaq soni yiliga o'rtacha 90 mln. kishiga oshmoqda. Afrika, Markaziy va Janubiy Osiyo, Markaziy Amerikada aholi sonining yuqori sur'atlar bilan o'sishi

Dunyo aholisi sonining davrlar bo'yicha o'zgarishi

Yilnoma	Davr	Davrning davom etishi (yil)	Davr boshida aholi soni (mln. k.)	Aholi sonining o'rtacha yillik o'sishi (%)
Miloddan 7000 yil ilgari	Neolit	5000	10	
Miloddan 2000 yil ilgari	Antik	2000	50	0,03
0 (yangi era)	Yangi eraning boshlanishi, o'rta asrning dastlabki davri	2000	230	0,1
1000-yil	O'rta asrlar	1000	305	0,02
1500-yil	O'rta asrlarning yakuniy davri	500	440	0,1
1650-yil	Yangi zamonning boshlanishi	150	550	0,3
1800-yil	Yangi zamon	150	952	0,5
1900-yil	Yangi zamonning yakuniy davri	100	1656	0,8
1950-yil	Eng yangi zamon	50	2527	1,0
1980-yil	Yaqin o'tgan davr	30	4430	1,9
2001-yil	Hozirgi davr	33	6134	1,5
2013-yil			7095	1,2

kuzatilmoqda. Shu vaqtning o'zida Yevropaning ayrim regionlarida aholi soni juda past sur'atlar bilan o'smoqda yoki deyarli o'zgarmayapti.

Aholi dinamikasidagi farqlar mamlakatlarda mavjud aholi soni va ular egallagan o'rinlarda o'z aksini topmoqda. Dunyoda aholisining soni bo'yicha yetakchi 25 mamlakat aniqlanib, ular egallagan o'rinlarda 1985–2013-yillarda bo'lib o'tgan o'zgarishlarning tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi:

– ana shu yillarda va 2025-yillargacha bo'lgan davrda birinchi to'rtlik mamlakatlarning tarkibi, o'rni o'zgarmaydi (Xitoy, Hindiston, AQSH, Indoneziya);

– mamlakatlar aholisining sonidagi farq kamaymoqda (birinchi mamlakatda 25 mamlakatga nisbatan aholi soni 28 marotaba ko'p bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2013-yilda 25 marotabaga teng bo'ldi);

– ushbu mamlakatlarning asosiy qismi Osiyoga (1985-yilda 11 ta, 2013-yilda 12 ta) to'g'ri keladi. Yevropada 1985-yilda 6 ta, 2013-yilda esa 5 ta shunday mamlakat bo'lgan. Bu ko'rsatkichlar Amerika bo'yicha tegishli tarzda 3 va 3 ga,

Afrikada esa 3 va 4 ga tengdir. Ikki Yevrosiyo mamlakati: Rossiya va Turkiya alohida guruhga kiritilgan.

Dunyo va uning qit'alari, materiklari hamda ayrim regionlari bo'yicha aholi tabiiy harakatini ifodalovchi koeffitsiyentlar 5-jadvalda berilgan. Dunyoda yuqori darajadagi tug'ilish koeffitsiyentlari Afrika materigiga, regionlar ichida Afrikaning barcha hududlariga hamda Markaziy Amerika, Janubiy va Janubi-g'arbiy Osiyo regionlariga, past darajadagi tug'ilish koeffitsiyentlari esa Shimoliy Amerika, Sharqiy Osiyo hamda Avstraliya va Okeaniyaga xosdir. O'lim koeffitsientining yuqori ko'rsatkichlari Afrika va Yevropada, Markaziy va Janubiy Osiyo regionlarida kuzatilmoqda. Tabiiy o'sish Afrika, Markaziy Amerika, Janubi-g'arbiy Osiyo hamda Markaziy va Janubiy Osiyoda yuqori koeffitsiyentlarga ega. Ushbu ko'rsatkich Yevropada 0–0,1 ga, Rossiyada esa minus 2–3 promillega teng. Rossiyada immigratsiya katta miqdorga ega bo'lmaganda depopulatsiya jarayoni, ya'ni aholi sonining qisqarishi undan ham sezilarli bo'lardi.

5-jadval

**Tug'ilish, o'lim va tabiiy ko'payish koeffitsiyentlari
(1000 kishiga nisbatan, 2012-yilgi ma'lumotlar)**

Qit'a, materik va mintaqalar	Tug'ilish koeff.	O'lim koeff.	Tabiiy o'sish koeff.	Go'daklar o'limi koeff. (5 yoshgacha bo'lgan 1000 bolaga)	O'rtacha umr davri	
					erkaklar	ayollar
Butun dunyo	21	9	12	73	66	69
Afrika	34	13	21	114	53	55
Amerika, o'rtacha ko'rsatkich	20	8	12	24	73	77
Shimoliy Amerika	19	8	11	7	77	82
Markaziy Amerika	23	7	16	26	70	75
Janubiy Amerika	21	8	13	23	69	73
Karib havzasi	21	8	13	28	69	72
Osiyo, o'rtacha ko'rsatkich	23	9	14	68	65	68
Janubi-g'arbiy Osiyo	31	8	23	39	67	70
O'rta va Janubiy Osiyo	26	9	17	86	63	64
Janubi-sharqiy Osiyo	23	8	15	51	64	67
Sharqiy Osiyo	16	6	10	29	71	75
Rossiya	11	14	3	13	60	72
Avstraliya va Okeaniya	17	8	9	7	75	78
Yevropa	11	10	1	7	76	82

Aholi soni va uning tarkibiga go‘daklar o‘limi ham juda katta ta’sir ko‘rsatadi. Yer sharida 2003-yilda jami 8331 ming bola bir yoshga yetmasdan o‘lganligi qayd etildi. Shundan 1310 mingi Hindistonga, 708 mingi Xitoyga to‘g‘ri keldi. Pokiston, Bangladesh, Indoneziya, KXDR, Braziliya, Nigeriya, Efiopiya kabi mamlakatlarda hozirgi vaqtda yiliga 200–500 ming bola bir yoshga yetmasdan o‘lmoqda. Bolalar o‘limi ko‘effitsiyenti Afg‘oniston, Angola, Burkina-Faso, Burundi, KDR, Mali, Mozambik, Niger, Nigeriya, Ruanda, Serra-Leone, Chad kabi mamlakatlarda 200 dan yuqori, 32 mamlakatda esa 100–200 promillega boradi.

Bolalar o‘limi mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot darajasi bilan teskari aloqaga ega. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda bolalar o‘limi ko‘effitsiyenti 3 (Shvetsiya)dan 8 promillegacha (AQSH) o‘zgaradi. Ijtimoiy-siyosiy vaziyati beqaror, iqtisodiy qoloq bo‘lgan mamlakatlarda mazkur ko‘rsatkich, odatda, 100 dan ortiq, ayrim hollarda 200 dan ham yuqori darajaga (Nigeriya – 240, Serra-Leone – 250) egaligi bilan ajralib turadi.

Yer shari aholisining o‘rtacha umr davri 2012-yilda 67 yoshga teng bo‘ldi. Bu ko‘rsatkich iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda (Yaponiya, Shvetsiya, Shveysariya... jami 29 davlat) 78–83 yoshni, qoloq mamlakatlarda (80 dan ortiq) 39–59 yoshni tashkil etdi. O‘rtacha umr davrining eng yuqori ko‘rsatkichlari Yaponiyaga (83 yosh) hamda Shvetsiya, Shveysariya va Islandiyaga (81 yosh), Avstraliya, Kanada, Avstriya, Isroil, Norvegiya va Fransiyaga (79 yosh), eng past ko‘rsatkichlari esa MAR, Zambiya, Malavi, Mozambik, Serra-Leone, Zimbabve (37–43 yosh) kabi mamlakatlarga xosdir.

6-jadval

Yer yuzi aholisi sonining o‘shish sur‘atlari (1950–2012-yillar)

Yil	Aholi soni, mln. kishi	Davr ichida o‘shish, mln. kishi	O‘rtacha yillik o‘shish, mln. kishi
1950	2515		
1960	3091	504	50
1970	3698	679	68
1980	4450	752	75
1990	5292	842	84
2001	6134	959	96
2012	7095	961	87

O‘zbekistonda o‘rtacha umr ko‘rish davri erkaklarda 67 yoshga, ayollarda esa 73 yoshga, o‘rtachasi esa 73,5 yoshga teng.

Tarixiy manbalar Qadimgi Rim va Qadimgi Yunonistonda oʻrtacha umr koʻrish davri atigi 25 yoshga teng boʻlganligini asoslaydi. Oʻrta asrlarda bu koʻrsatkich taxminan 30 yoshgacha koʻtarildi. Mana shu oʻrtacha koʻrsatkichlar umr koʻrish davri yuqori boʻlgan kishilar mavjudligini inkor qilmaydi. Masalan, Yuliy Sezar oʻldirilganda 60 yoshdan oʻtgan edi. Aflotun 81 yoshida vafot etgan.

Umr davrini koʻrsatuvchi umumiy yoʻnalishning mavjudligiga qaramasdan koʻrsatkichlar oʻrtasida sezilarli farqlar mavjud. Bu koʻrsatkich Yevropa bilan Afrika oʻrtasida 1950-yilda 27 yoshni tashkil etdi. Dunyo miqyosida oʻrtacha umr koʻrish davri 62 yil ichida 19 yoshga oshdi. Bu koʻrsatkich Osiyoda 27 yoshga, Afrikada qariyb 30 yoshga, Yevropada esa 15 yoshga teng boʻldi. Shunga qaramasdan, ayrim qitʼalar va regionlarda erkaklar va ayollar oʻrtasidagi farq hanuzgacha kattaligicha qolmoqda.

Amaliy ish

1. 4-jadval maʼlumotlarini daftaringizga tushirib, uni tasniflang.
2. 5-jadvalni tahlil qilib bering.

Savol va topshiriqlar

1. Aholi jamiyatda qanday vazifalarni bajaradi?
2. Jahon aholisi soni milodgacha boʻlgan davrda qanday koʻpaygan?
3. Aholi soni XX asrgacha qanday va qaysi manbalar hisobiga koʻpaygan?
4. Demografik oʻtish davriga xos 4 bosqichni taʼriflab bering.
5. Aholi soni juda katta va kichik boʻlgan dunyo regionlarini aniqlang.
6. Jahon aholisining tabiiy harakatiga xos umumiy xususiyatlar toʻgʻrisida soʻzlab bering.
7. Jahon regionlari va ayrim mamlakatlarda oʻrtacha umr koʻrish davri qanday?

9-§. Aholining yosh, jinsiy, irqiy, etnik, diniy va hududiy tarkiblari

Tayanch iboralar

Aholining yosh tarkibi, jinsiy tarkibi, irqiy tarkibi, etnik tarkibi, diniy tarkibi, hududiy tarkibi.

Aholining yosh-jins tarkibi unga xos belgilar ichida eng muhimi hisoblanadi. Chunki yoshga qarab aholining jamiyatda tutgan oʻrni va ahamiyati baholanadi. Butun dunyoda erkaklar soni ayollar soniga nisbatan qariyb 46 mln. ga koʻproqdir. Lekin ayrim qitʼalar va regionlarda erkaklar bilan ayollar oʻrtasidagi farq sezilarli darajada. Bolalar yoshlarida barcha materik va regionlarda oʻgʻil bolalarning

ustunligi koʻzga tashlanadi. Dunyoda 0–14 yoshda har 1000 ta qizga 1070 ta oʻgʻil bola toʻgʻri keladi. Ushbu koʻrsatkich Yevropa (1064), Osiyo (1058), Avstraliya va Okeaniya (1059) da undan ham yuqori. Faqat Afrika (1008) va Amerika (1039) da nisbatan past daraja bilan ifodalanadi. Bolalar yoshlaridagi farqning kelib chiqishida tugʻilgan har 1000 ta goʻdakning 520 tasi oʻgʻil bolalardan iborat boʻlishligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Aholining, asosan, mehnatga layoqatli yoshdagi qismidan tashkil topgan 15–64 yoshda dunyo boʻyicha har 1000 ta ayolga 1021 ta erkak toʻgʻri keladi.

Yevropada erkaklar soni ayollar soniga teng. Osiyoda har 1000 ta ayolga 1049 ta erkak, Avstraliya va Okeaniyada esa 1039 ta erkak toʻgʻri keladi. Shu vaqtning oʻzida Afrika (979 erkak) va Amerika (990 erkak) da, aksincha, ayollar ustundir.

Dunyo aholisining yosh tarkibi ham katta hududiy farqlarga ega. Bunda tugʻilish va oʻlim dinamikasi hal qiluvchi rol oʻynaydi. Tugʻilish darajasining keyingi 10–15 yil ichida yuqori boʻlishi aholi ichida yosh bolalar va oʻsmirlar umrining oʻsishiga olib keldi. Agar tugʻilish keyingi yillarda pasaya borgan boʻlsa, bolalar va oʻsmirlarning jami aholi sonidagi ulushi past boʻladi. Shu vaqtning oʻzida oʻrta va katta yoshdagi aholi soni va ulushi koʻpayadi hamda aholining «keksayish» jarayoni rivojlanishi mumkin.

Dunyo aholisining tarkibida bolalar ulushi kamayib, mehnatga layoqatli va keksa yoshlardagi aholi salmogʻi koʻpaymoqda.

Maʼlumki, dunyo mamlakatlarining koʻpchiligida mehnatga layoqatli yoshdagi aholi qatoriga erkaklarning 16–59 yoshdagi va ayollarning 16–54 yoshdagi qismi kiradi. 15–64 yoshdagi aholi ulushi mehnatga layoqatli aholi ulushidan maʼlum miqdorda koʻp. Lekin maʼlum hisob-kitoblar yordamida ular oʻrtasidagi farqni qisqartirish va natijada mehnat resurslari salmogʻini taxminan aniqlash mumkin. Ana shunday yondashuv yordamida materik va okeanlar hamda ayrim mamlakatlarda mavjud mehnat resurslarining ulushini aniqlash mumkin. Mehnat resurslarining ulushi Yevropada eng yuqori koʻrsatkichlar bilan ifodalanadi (63–65%), Amerika hamda Avstraliya va Okeaniyada ushbu koʻrsatkich 58–59% ni tashkil etadi. Osiyoda ham bu koʻrsatkich ancha yuqori (53–54%). Faqat Afrikada mazkur koʻrsatkich (49%) nisbatan past hisoblanadi. Dunyo aholisining 56%i mehnat resurslaridan iborat. Jahon aholisi oʻziga xos irqiy, etnik va diniy tarkiblarga ega.

Inson irqi – avloddan avlodga oʻtuvchi oʻxshash tashqi (teri, gavda) belgilarga ega boʻlgan, tarixan shakllangan kishilar guruhidir. Shunday belgilar qatoriga teri, soch va koʻz rangi, burun va lab shakli, boʻy va gavdaning taqsimlanishiga

xos xususiyatlar va boshqalar kiradi. Irqiy xususiyatlar qadimda, avvalambor, odamlarni ana shu davrdagi *oykumenada* joylanishi va har xil tabiiy sharoitlarga moslashishi jarayonida vujudga kelgan. Hozirgi vaqtda dunyo aholisini 3 ta asosiy (yirik): *yevropoid* (oq), *mongoloid* (sariq) va *negroid* (qora) irqilariga ajratish qabul qilingan. Shulardan birinchisi Yevropa, Janubi-gʻarbiy va Janubiy Osiyo, Shimoliy Afrika, Shimoliy Amerika hamda Janubiy Amerikaning katta qismida, Avstraliyada keng tarqalgan, ikkinchisi – Sharqiy, Janubi-sharqiy Oʻrta Osiyoda, Kanada shimolida, Markaziy va Janubiy Amerikada, uchinchi Tropik Afrikada, Janubiy Osiyo, Amerika va Okeaniyada tarqalgan. Ayrim hollarda toʻrtinchi – *avstraloid* irqini ham ajratishadi.

Dunyo aholisi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning har xil bosqichlarida turuvchi xalqlar – **etnoslar**dan iboratdir. Etnosning eng yuqori darajasi millat – hududi, iqtisodiyoti va madaniyati, tilining barqaror tarzda umumiyliги boʻyicha ajralib turuvchi insonlar yigʻindisidan iborat. Ularda millatga xos umumiy jihatlar, milliy oʻzligini anglash hissiyoti mavjud boʻladi.

Osiyo mamlakatlarining aksariyati koʻp millatli. 150 dan ortiq xalq Hindiston va Indoneziyada, deyarli 100 xil millat Filippinda, 50 dan ortigʻi Vyetnam va Xitoyda, 30 dan ortiq xalq Eron, Afgʻoniston, Myanma, Tailandda istiqomat qiladi. Aholining etnik rang-barangligi baʼzi bir xalqlar tarqalgan hududlarning davlat chegaralari bilan boʻlinishi tufayli yana ham kuchayadi. Masalan, kurdlar – Turkiya, Eron, Iroq va qisman Suriya, belujlar – Eron, Afgʻoniston va Pokiston, panjobliklar – Pokiston va Hindiston, bengallar – Bangladesh va Hindiston, pushtunlar Afgʻoniston va Pokiston davlatlari chegaradosh boʻlgan hududlarda zich holda yashaydi.

Dunyo mamlakatlari aholisining milliy tarkibi va etnik munosabatlarining xususiyatiga koʻra qator guruhlarga taqsimlash mumkin. Birinchi guruhga bir millatli, yaʼni asosiy millati jami aholisining 95% dan ortiq qismini tashkil etuvchi mamlakatlar: Yevropada – Islandiya, Irlandiya, Norvegiya, Daniya, Polsha, Germaniya va b.; Osiyoda – Yaponiya, KXDR, Koreya Respublikasi, Bangladesh, Moʻgʻuliston, Armeniya, Yaman, Oman, Qatar; Afrikada – Misr, Liviya, Somali, Madagaskar; Janubiy Afrikada esa deyarli barcha mamlakatlar kiradi. Ikkinchi guruhni ushbu koʻrsatkich 70–95% ga teng boʻlgan mamlakatlar – Buyuk Britaniya, Fransiya, Ispaniya, Finlandiya, Ruminiya, Jazoir, Marokko, Zimbabve, Mavritaniya, Botsvana, Suriya, AQSH, Avstraliya, Yangi Zelandiya va boshqalar tashkil etadi. Shunday davlatlar qatoriga Oʻzbekiston, Turkmaniston, Tojikiston, Ozarbayjon ham kiradi. Uchinchi guruh mamlakatlarida (Eron, Afgʻoniston, Gruziya, Qirgʻiziston, Qozogʻiston, Pokiston, Malayziya, Laos,

Markaziy, Sharqiy va Janubiy Afrika mamlakatlari va boshqalar) asosiy millat ulushi jami aholining yarmidan kam yoki ortiq qismini tashkil qiladi, biroq 70% dan past ko'rsatkich bilan ifodalanadi. To'rtinchi guruhda aholisi bir necha yirik millatlardan iborat, lekin ulardan birortasining ulushi sezilarli ustun bo'lmagan mamlakatlar to'plangan (Hindiston, Indoneziya, Filippin, Rossiya, Shveysariya, G'arbiy Afrika mamlakatlari).

Ma'lumki, din jamiyat hayotida, turmushimizda juda katta rol o'ynaydi. Bunda davlatning iqtisodiy rivojlanganlik va aholining bilim darajasi katta ahamiyat kasb etadi. Aholining diniy tarkibini bilish va uni to'g'ri baholash dunyoda bo'lib o'tayotgan voqea va hodisalarning ko'pchiligini to'g'ri tushunish va anglashga imkon beradi. Yevropada xristian dinining barcha shakllari keng tarqalgan. Katoliklik, asosan, qit'a janubida, qisman g'arbida va markazida, protestantlik shimolida va markazida hukmrondir. Sobiq Ittifoq davlatlarida pravoslav va islom dinlari keng tarqalgan. Osiyoda barcha dunyoviy dinlar va yirik milliy din keng tarqalgan. Osiyoda, ayniqsa, islom dini katta rol o'ynaydi. Islomning sunniylik yo'nalishi Indoneziya (dunyodagi eng yirik musulmon davlati), Malayziya, Bangladesh, Pokiston, Afg'oniston, Markaziy Osiyo davlatlarida, Janubi-g'arbiy Osiyodagi barcha arab mamlakatlarida, Turkiyada, shialik yo'nalishi Eron, Ozarbayjon, qisman Iroq va Yamanda asosiy o'rin egallaydi. Islom diniga e'tiqod qiluvchilarning katta-katta guruhlari Hindiston, Filippin, Kambodja, Tailand, Myanma, Kipr, Shri-Lanka davlatlarida ham mavjud.

Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarida buddizm va lamaizm keng tarqalgan. Hindiston va Nepal aholisining ko'pchiligi induizmga e'tiqod qiladi.

7-jadval

Dunyo aholisining yosh tarkibi
(% hisobida)

Qit'a, materik va mintaqalar	1970-y.			1985-y.			2012-y.		
	Yosh guruhlari								
	0-14	15-64	65+	0-14	15-64	65+	0-14	15-64	65+
Butun dunyo	36,6	57,9	5,5	33,7	60,6	5,7	26,0	65,8	8,2
Yevropa	24,9	63,7	11,4	20,9	66,7	12,4	17,0	69,0	14,0
Osiyo	38,9	57,0	4,1	35,5	60,6	4,4	30,0	64,0	6,0
Afrika	44,1	53,0	2,9	45,4	51,5	3,1	41,0	55,0	4,0
Amerika	36,4	57,2	6,4	31,6	61,2	7,2	26,0	65,0	9,0
Avstraliya va Okeaniya	32,2	60,5	7,3	28,6	63,3	8,1	22,0	66,0	12,0

Konfutsiylik va daotsizm dinlari Xitoyning asosiy dini hisoblanadi. Sintoizm Yaponiyada mavjud. Xristian dini Osiyoda aytarli ko‘p tarqalmagan. Filippin, Armeniya, Gruzziya va Kiprda xristian dini – asosiy din. Livanda 35% aholi, Hindistonda 5–6 mln. kishi unga e‘tiqod qiladi. Suriya, Xitoy, Yaponiya, Koreya Respublikasi, Indoneziya, Malayziya va boshqa davlatlarda ham xristian diniga e‘tiqod qiluvchilar anchagina.

Afrikaning shimoli, g‘arbi va sharqida joylashgan ko‘pgina mamlakatlarda islomning sunniylik yo‘nalishi hukmron. Efiopiya, JAR va boshqa qator mamlakatlarda xristian dini muhim rol o‘ynaydi. Markaziy va Janubiy Afrikada aholining asosiy qismi mahalliy an’anaviy dinlarga e‘tiqod qiladi.

Shimoliy Amerikada xristianlikning ikki shakli – katolik va protestantlik hukmron. AQSHda protestantlar, Kanadada katoliklar ko‘proq. Markaziy Amerikada aholining aksariyati katoliklikka e‘tiqod qiladi. Janubiy Amerikada ham xuddi shunday, xristian dinining katolik shakli hukmronlik qiladi. Umuman olganda, Amerika qit‘asiga dunyodagi barcha katoliklarning yarmidan ko‘pi to‘g‘ri keladi. Amerikada islom diniga e‘tiqod qiluvchilar AQSH hamda Karib dengizi havzasidagi ba‘zi bir orollar aholisining ichida mavjud. Avstraliya va Okeaniyada protestantlik hamda katoliklik keng tarqalgan. Keyingi yillarda xalqaro munosabatlarda islom dinining mavqeyi va ahamiyati oshmoqda.

Yer yuzida aholi juda notekis joylashgan. Aholining o‘rtacha zichligi (1 km² ga to‘g‘ri kelgan aholi soni) doimiy aholisi mavjud hududlar (130 mln. km²) doirasida 53,6 kishini tashkil qiladi.

8-jadval

Ayrim qit‘alar, materiklar va mintaqalar bo‘yicha aholining o‘rtacha zichligi dinamikasi

Qit‘a, materik va mintaqalar – yillar	1950	1990	1995	2012	2025
Butun dunyo	19,4	40,3	43,8	53,6	63,8
Shu jumladan: Yevropa	74,7	97,0	101,9	107,3	103,5
Osiyo	45,1	100,7	113,3	136,5	159,3
Afrika	7,6	21,8	24,3	36,7	51,0
Shimoliy Amerika	11,0	21,4	22,8	27,6	31,0
Janubiy Amerika	6,4	17,1	18,3	23,1	26,4
Avstraliya va Okeaniya	1,5	3,1	3,3	4,6	4,6

Shu vaqtning o‘zida ushbu ko‘rsatkich Osiyoda 136,5, Yevropada 107,3, Afrikada 36,7, Shimoliy Amerikada 27,6, Janubiy Amerikada 23,1 hamda

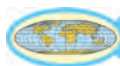
Avstraliya va Okeaniyada atigi 4,6 kishiga teng. Umumlashtirib aytganda, Yer yuzining atigi 7% ida unda mavjud aholining 70% i istiqomat qiladi. Aholi nihoyatda zich joylashgan mintaqalar qatoriga Janubiy, Janubi-sharqiy va Sharqiy Osiyo, Yevropa hamda AQSHning shimoli-sharqiy qismi kiradi. Dastlabki 3 ta mintaqada aholi qadimdan joylashgan bo‘lib, hozirgi vaqtda unda aholi zichligi juda yuqori darajada. Bunday holat, avvalambor, shu yerda mehnatni juda ko‘p talab qiluvchi sholichilikning qadimdan mavjudligi, qolganlarda esa XVIII–XIX asrlarda yuz bergan sanoat inqilobi hamda undan keyingi davrda amalga oshgan industrilashtirish jarayoni bilan uzviy bog‘langandir. Inson qadimdan okean va dengiz sohillarida joylashishga intilgan. Hozirgi vaqtda dengiz va okeanlardan quruqlikka tomon 200 km ga cho‘zilgan Yer yuzasi qismida insoniyatning yarmidan ko‘p qismi, 50 km kenglikka ega bo‘lgan quruqlik qismida dunyo aholisining 30%i to‘plangandir. Dunyoda aholi juda zich joylashgan hududlar qatoriga quyidagilar kiradi: Rur havzasi, Elzas va Lotaringiya hamda Parij va London rayonlari, Shimoliy Italiya, Moskva rayoni, Donbass, Farg‘ona vodiysi, Sharqiy Xitoy, Hind-Gang tekisligi, Yava oroli, Nil deltasi, AQSH ning shimoli-sharqiy, Buyuk ko‘llar rayonlari, Janubiy Amerikaning Atlantika okeani sohili, Afrikaning Gvineya ko‘rfaziga tutash hududlar. Aholi siyrak tarqalgan hududlar Yer yuzining ancha katta qismini egallaydi. Shular qatoriga birinchi navbatda ekstremal tabiiy sharoitlarga ega bo‘lgan geografik obyektlar: *cho‘llar, ekvatorial o‘rmonlar, baland tog‘lar, tundra, muzlik hududlari* va boshqalar kiradi. Yer quruqlik yuzasining 15%i umuman o‘zlashtirilmagan va doimiy aholisi yo‘q hududlardir. Aholi joylashishida juda katta hududiy farqlar mavjud davlatlar qatoriga Rossiya, Kanada, Xitoy, Avstraliya, Misr, Braziliya, Turkmaniston, Tojikiston, Indoneziya kiradi. Dunyo aholisi vertikal mintaqalar bo‘yicha ham notekis taqsimlangan.

Migratsiya jarayoni aholi hududiy harakatining asosiy turi bo‘lib, u inson bilan tabiat o‘rtasida aloqadorlik vujudga kelgandan buyon shakllanib, rivojlanib kelmoqda. Aholi migratsiyasi, ayniqsa, buyuk geografik kashfiyotlar davridan boshlab keng miqyosda amalga oshmoqda. Migratsiya *tashqi* va *ichki* migratsiyaga taqsimlanadi. Mamlakatlar aholisining soni va tarkibiga bo‘ladigan ta’siri nuqtayi nazaridan tashqi migratsiyalarning ahamiyati beqiyosdir. Tashqi migratsiyalar ularning xususiyatlari, sabablari, hududiy qamrovi, davom etish davri bo‘yicha bir-biridan farq qiladi. Migratsiya xususiyatlari to‘g‘risida so‘z yuritganda, avvalambor, xohishiga ko‘ra va majburiy migratsiyalar nazarda tutiladi. Majburiy migratsiyalarga XVI–XIX asrlar davomida necha o‘n millionlab negr-qullarning Afrikadan Amerikaga zo‘rlab olib ketilishi misol

Yer shari aholisining vertikal mintaqalar bo'yicha taqsimlanishi

Qit'alar, materiklar, mintaqalar	Dengiz sathidan balandligi					Aholi istiqomat qiladigan hududning o'rtacha balandligi, m	Hududning o'rtacha balandligi, m
	200 m gacha	200– 500	500– 1000	1000– 2000	2000 m dan yuqori		
	Jami aholining taqsimlanishi, % da						
Yevropa	69	24	7	–	–	170	300
Osiyo	56	24	12	7	1	320	950
Afrika	32	24	21	21	2	590	750
Shimoliy Amerika	47	33	8	8	4	430	700
Janubiy Amerika	42	15	23	9	11	645	580
Avstraliya va Okeaniya	73	18	8	1	–	95	350
Quruqlik yuzasi	56	24	12	7	1	320	725

bo'lishi mumkin. Tashqi migratsiyalar, asosan, iqtisodiy sabab bilan bog'langan. Bunda yangi yerlarni o'zlashtirish maqsadida hamda ishchi kuchini shartnoma asosida boshqa mamlakatlarga yuborish bilan bog'liq migratsiyalar katta rol o'ynaganligini ta'kidlab o'tish joizdir. Birinchi turdagi tashqi migratsiyalarda katta miqdorda aholining ko'chib ketishi Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Ispaniya, Fransiya, Skandinaviya, Irlandiya, Polsha, Rossiya mamlakatlariga xos bo'lgan. Ko'chib kelishi AQSH, Kanada, Braziliya, Argentina, Urugvay, Chili, Avstraliya, Janubiy Afrika Respublikasida kuzatilgan. Ikkinchi turdagi tashqi migratsiyalarda dastlabki davrlarda Xitoy va hindistonlik ishchilar asosiy rol o'ynaganligini ta'kidlab o'tish kerak. Shularning jamoalari Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarida barpo etilgan. Hozirgi vaqtda Shimoliy Afrika, Janubi-g'arbiy Osiyo, Janubiy Yevropa mamlakatlari katta miqdordagi ishchi kuchlarining G'arbiy Yevropa va qisman Shimoliy Yevropa mamlakatlarida shartnoma asosida mehnat qilishi ham ikkinchi turdagi tashqi migratsiyalarga misol bo'lishi mumkin.

Amaliy ish

1. «Atlas»dan aholining irqiy, etnik va diniy tarkibiga oid xaritalarni yozuvsiz xaritalarga tushiring va ularni tahlil qilib bering.

2. «Atlas»dagi aholi zichligi xaritasini tasniflang.

Savol va topshiriqlar

1. Aholi tarkibi deganda nimalarni tushunasiz?
2. Aholi yoshi tarkibiga xos regional xususiyatlar to'g'risida so'zlab bering.
3. Mehnatga layoqatli aholi soni va ulushini jahon mamlakatlari va regionlarida shakllanishiga xos xususiyatlarni aniqlang.
4. Jahon aholisining irqiy, milliy-etnik va diniy tarkibi qanday? Unga xos geografik jihatlarni aniqlang.
5. Jahon aholisining joylashishiga xos umumiy jihatlar to'g'risida so'zlab bering.
6. Jahon aholisi migratsiyasi to'g'risida nimalarni bilasiz?

10-§. Urbanizatsiya jarayoni va shaharlarning rivojlanishi

Tayanch iboralar

Shahar, qishloq, urbanizatsiya, katta shahar, megalopolis, aglomeratsiya, urbanizatsiya jarayoni, suburbanizatsiya.

Tashqi va ichki migratsiyalar bilan shaharlar soni va ularda mavjud aholi sonining ko'payishi, ya'ni urbanizatsiya jarayoni uzviy bog'liq. Urbanizatsiyaning geografik mohiyatini quyidagi misollarda ifodalash mumkin. Urbanizatsiyalashgan hududlar Yer yuzining 1%dan sal ortiq qismini egallagan holda, bu yerda jahon aholisining 51,7%i istiqomat qiladi, yalpi ichki mahsulotning 80% i ishlab chiqariladi. Shu vaqtning o'zida atmosfera va gidrosferaga chiqarilayotgan zaharli chiqindi va gazlarning 80%i ham ayni ushbu hududlarga to'g'ri keladi. Urbanizatsiya jarayoni shaharlar soni va shahar aholisining miqdori hamda ulushining o'sishini, shaharlar bilan bog'liq murakkab tarmoqlar va tizimlarning shakllanishi va rivojlanishini anglatadi. Demak, urbanizatsiya inson hayotida shaharlar ahamiyatining beqiyos oshishini, jamiyatda aholining mehnat qilish xususiyati, turmush tarzi va madaniyatini, ishlab chiqarishni joylashtirish bo'yicha shaharlashishni o'zida aks ettiruvchi tarixiy jarayondir. Urbanizatsiya ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Zamonaviy urbanizatsiya umumjahon jarayoni sifatida ko'pchilik mamlakatlarga xos bo'lgan uchta umumiy jihat bilan ifodalanadi. Shulardan *birinchi jihat* kam rivojlangan mamlakatlarda shahar aholisi sonining yuqori sur'atlarda o'sishini bildiradi. Dunyoda 1900-yilda mavjud jami aholining salkam 14%i shaharlarda yashagan. Bu ko'rsatkich 1950-yilda 29% ni, 1990-yilda 45% ni, 2012-yilda 51,7% ni tashkil etdi.

Ikkinchi jihat aholi va xo'jalikning, asosan, katta shaharlarda to'planganligi bilan bog'liq. Bunday holat, avvalambor, ishlab chiqarishning xususiyati, uni

ilm-fan, ta'lim tizimi bilan bo'lgan aloqadorligi natijasida murakkablashuvi bilan bog'langan. Ma'lumki, katta shaharlar insonlarning ma'naviy va madaniy talablarini to'laroq qondiradi, xilma-xil tovarlar va xizmatlar bilan yaxshiroq ta'minlaydi, mavjud axborot manbalariga yo'l ochib beradi.

Jahonda XX asr boshida aholisining soni 100 mingdan ortiq 150 ta shahar mavjud bo'lib, ularga aholining atigi 5% i to'g'ri kelgan. Bunday shaharlarning miqdori 90-yillarning boshida 2,5 mingni tashkil etdi, 2012-yilda esa 4,0 mingdan ortib ketdi. Ularga tegishli tarzda jami aholining 1/3 va 2/5 qismi to'g'ri keldi. Katta shaharlar ichida aholisining soni 1 mln. dan ortiq bo'lgan yirik va juda yirik shaharlarni alohida ajratish qabul qilingan. XX asr boshida bunday shaharlar soni 10 ta bo'lsa, 80-yillarning boshida 200 dan, 2012-yilda esa 450 dan oshib ketdi. Mazkur shaharlar ichida «super shahar»lar (aholisining soni 5 mln. kishidan ortiq) miqdori 90-yillarda 30 tani, 2012-yilda esa 55 tani tashkil etdi. Hozirgi vaqtda ushbu shaharlarda salkam 0,6 mlrd. kishi yoki Yer shari aholisining salkam 10% i istiqomat qilmoqda.

Zamonaviy urbanizatsiyaga xos *uchinchi jihat* shaharlar hududining keskin kengayib, yoyilib ketishi bilan bog'langan. Shaharlar aglomeratsiyalarining o'zagi vazifasini, odatda, poytaxtlar, boshqa muhim sanoat markazlari va yirik dengiz portlari bajarmoqda. Juda yirik shaharlar aglomeratsiyalari Tokio, Boston-Vashington, Chikago-Pittsburg, Reyn daryosining o'rta oqimidagi shaharlar atrofida, London-Liverpul, San-Diyego, San-Fransisko, Mexiko, San-Paulo, Nyu-York va Kolkata (sobiq Kalkutta) shaharlari atrofida shakllangan. Shularning har birida 12,5 mln. dan 55 mln. gacha aholi istiqomat qiladi. Urbanizatsiyalashgan rayonlar va zonalar, megalopolislar ichida Tokaydo, Bosvash, Sansan, Chpits megalopolislari alohida o'rin egallaydi. Urbanizatsiya jarayoni umumiy xususiyatlaridan tashqari ayrim regionlar va mamlakatlar miqyosida o'ziga xos xususiyatlar bilan ifodalanadi. Urbanizatsiya darajasi bo'yicha jahondagi barcha mamlakatlarni uch yirik guruhga bo'lish mumkin:

1. Yuqori darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlar (shahar aholisining ulushi 50% dan yuqori);

2. O'rtacha darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlar (shahar aholisining ulushi 25% dan 50% gacha);

3. Past darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlar (shahar aholisining ulushi 25% dan kam). Hozirgi vaqtda (2012-yil ma'lumoti) aholisining jami (100%) shahar va shaharchalarda istiqomat qiluvchi mamlakatlar qatoriga Singapur, Monako, Pauru, urbanizatsiya darajasi 90–100% ga teng mamlakatlar qatoriga Argentina, Belgiya, Islandiya, Isroil, Kuvayt, Malta, Qatar, San-Marino, Urugvay,

Venesuela kiradi. Shu bilan birga, Yer sharida urbanizatsiya darajasi juda past (25% dan kam) bo‘lgan mamlakatlar ham anchagina. Shunday mamlakatlar tarkibini Afg‘oniston, Kambodja, Eritreya, Efiopiya, Keniya, Malavi, Nepal, Niger, Papua – Yangi Gvineya, Shri-Lanka, Svazilend, Uganda tashkil etadi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda urbanizatsiya bilan bog‘liq atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha tadbirlar hayotga tatbiq etilmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa moddiy mablag‘larning yetarli emasligi mazkur muammolarni to‘la-to‘kis hal etishga imkon bermayapti.

Amaliy ish

1. «Atlas»dan urbanizatsiya jarayoni aks ettirilgan xaritani yozuvsiz xaritaga tushiring va uni tahlil qiling.
2. «Atlas»dan dunyoda mavjud «millioner» shaharlar nomini daftaringizga yozing.

Savol va topshiriqlar

1. Hozirgi zamon urbanizatsiyasiga xos birinchi jihat mazmuni nimadan iborat? Ikkinchi va uchinchi jihatlariga nimalar xos?
2. Jahonda mavjud shaharlar aglomeratsiyalarini «Atlas»dan aniqlab, eng yirigidan boshlab nomlarini daftaringizga yozib qo‘ying.
3. Jahon mamlakatlari urbanizatsiya darajasiga binoan nechta va qanday guruhlariga bo‘linadi?
4. Ekologik vaziyati murakkab bo‘lgan region va shaharlarni «Atlas»dan aniqlab, daftaringizga yozib qo‘ying.

4-mavzu. Fan-texnika inqilobi

11-§. Fan-texnika inqilobi

Tayanch iboralar

Fan, texnika, fan-texnika inqilobi, fan-texnika taraqqiyoti, texnologiya, ishlab chiqarish, boshqaruv.

Jahonda bir necha million kishi ilmiy tadqiqot faoliyati bilan shug‘ullanadi. AQSH, Yaponiya, Fransiya, Germaniya va Buyuk Britaniya ulkan ilmiy salohiyatga ega bo‘lgan mamlakatlar hisoblanadi. Shularning ichida AQSH juda katta ilmiy salohiyatga egaligi bilan keskin ajralib turadi. Mazkur mamlakat-

da 3,0 mln. ga yaqin yoki aholining har 10 mingtasiga hisoblaganda 117 kishi ilmiy tadqiqot ishlari bilan shug'ullanmoqda. Ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga (ITTKI) ajratilgan xarajatlarning hajmi bo'yicha AQSH dunyoda birinchi o'rinni egallaydi. AQSH va Yevropa Ittifoqining yetakchi mamlakatlarida ITTKI ga ajratilgan xarajatlar yalpi ichki mahsulotning 1,5–3,0% ini tashkil etadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda ushbu ko'rsatkich o'rtacha 0,4% dan oshmaydi. Aholi jon boshiga hisoblaganda ITTKI xarajatlari o'rtacha rivojlangan mamlakatlarda 110 dollarga, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa atigi 1 dollarga teng.

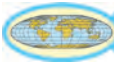
Hozirgi fan-texnika inqilobi to'rt asosiy jihat bilan ifodalanadi. Shulardan birinchisi, FTI ning keng qamrovliligidir. U jami sohalar va tarmoqlarning, turmush tarzi, madaniyat, insonlar ruhiyatining keskin o'zgarishiga, yangilanishiga olib kelmoqda. Bugungi FTI ning belgisi bo'lib, kosmik kema va atom elektrostansiyasi, reaktiv samolyot va boshqa juda ko'p turdagi buyumlar xizmat qilishi mumkin. FTI jahondagi barcha mamlakatlar va yerning jami geografik qobiqlariga hamda kosmik fazoga ta'sir ko'rsatmoqda.

Ikkinchidan, hozirgi FTI ilmiy-texnikaviy o'zgarishlarining benihoya ildamlashganligi, ilmiy kashfiyotlarning amaliyotga tatbiq etilishi bilan bog'liq vaqtning keskin qisqarishi, mahsulot va buyumlarning juda tez ma'naviy eskirishi hamda ularning doimiy tarzda yangilanishi bilan ifodalanmoqda.

Uchinchidan, FTI mehnat resurslari, ishchi kuchining malakasiga bo'lgan talabni keskin ko'tarmoqda. Shuning oqibatida inson faoliyatining barcha sohalarida aqliy mehnat salmog'i oshmoqda, ya'ni mehnatning intellektuallashish darajasi o'smoqda.

FTI ning to'rtinchi muhim jihati shundan iboratki, u Ikkinchi jahon urushi yillarida harbiy-texnik inqilob tarzida yuzaga keldi. Bu ayniqsa, FTI ning yutuqlaridan harbiy maqsadlarda foydalanish kuchaygan «sovuq urush» davrida yana ham chuqurlashdi. Keyinchalik, 90-yillarda sotsializm tuzumining parchalanib ketishi munosabati bilan FTI ko'proq mehnat unumdorligi va samaradorligini oshirishga xizmat qila boshladi. Lekin 90-yillarning so'nggi davrida dunyoning juda ko'p regionlarida olib borilgan urush harakatlari yangi «sovuq urush» xavfining vujudga kelishiga, harbiy xarajatlarning o'sishiga, FTI ning eng zamonaviy yutuqlaridan harbiy maqsadlarda foydalanish jarayonining rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Yirik olim va mutaxassislar FTI ni bir-biri bilan uzviy aloqador to'rt tarkibiy qism: 1) ilm-fan; 2) texnika va texnologiya; 3) ishlab chiqarish; 4) boshqaruvdan iborat bo'lgan yagona murakkab tizim deb tan olmoqdalar.

Amaliy ish

1. Fan-texnika inqilobi (FTI) aloqador bo'lgan voqea va hodisalarni aniqlab, daftaringizga yozib qo'ying.
2. FTI va FTT o'rtasida qanday o'xshashlik va farqli jihatlar mavjud ekanligini aniqlab, shularni daftaringizga qayd eting.

Savol va topshiriqlar

1. Fan-texnika inqilobi qaysi fanlarga asoslanadi?
2. Jahonda qancha kishi ilmiy tadqiqot faoliyati bilan band?
3. Qaysi mamlakatlarda ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga katta mablag'lar ajratiladi?
4. FTI ning to'rt tarkibiy qismini aytib bering.

12-§. Fan va ishlab chiqarish o'zaro ta'sirining asosiy yo'nalishlari

Tayanch iboralar

Kompyuterlashtirish, kompleks avtomatlashtirish, energetika xo'jaligi, yangi materiallar, biotexnologiya, kosmos, kibernetika.

Fan va ishlab chiqarish olti muhim yo'nalish bo'yicha bir-biriga ta'sir ko'rsatmoqda.

Birinchi yo'nalish – kompyuterlashtirish, ya'ni inson faoliyatining barcha sohalarini kompyuter texnikasi bilan ta'minlash. Kompyuterlashtirish natijasida ko'plab ishlab chiqarish jarayonlarining texnologiyasi tubdan o'zgartirilmoqda. U ta'lim, sog'liqni saqlash tizimiga, insonlar turmushiga tobora chuqurroq va jadalroq kirib bormoqda. Hozirgi vaqtda elektron uskunalarni ishlab chiqarish sanoatning eng muhim ilmtalab tarmoqlarining biriga aylandi. Elektron hisoblash mashinalarini ishlab chiqarish bo'yicha Yaponiya, Germaniya dunyoda yetakchi mamlakatlardir.

Ikkinchi yo'nalish – kompleks avtomatlashtirish. Mazkur yo'nalish 50-yillarda, EHM larning barpo qilinishi bilan shakllana boshlagan bo'lsa ham, uning gurkirab rivojlanishi 70-yillarda mikro EHM va mikroprotsektorlarning ixtiro etilishi bilan uzviy bog'langandir. Robot-texnikaning barpo qilinishi avtomatlashtirilgan korxonalar, ishlab chiqarish tizimlarining vujudga kelishiga asos bo'lib xizmat qildi. Robot-texnikaning ham katta miqdori AQSH, Yaponiya, Germaniya, Italiya, Fransiya, Koreya Respublikasi davlatlariga to'g'ri keladi.

Uchinchi yo‘nalish, energetika xo‘jaligining qayta qurilishini nazarda tutib, energiya tejamiga, yoqilg‘i-energetika balansini takomillashtirishga, yangi energiya manbalaridan keng foydalanishga asoslanadi. Bu yerda asosiy muammo atom energetikasini rivojlantirish bilan bog‘langan. Hozirgi vaqtda dunyoda 250 dan ortiq AES lar ishlamoqda. Shularning aksariyat qismi AQSH, Fransiya, Yaponiya, Germaniya, Xitoy, Rossiya va Ukrainada joylashgan. Keyingi 10–15 yil mobaynida yuz bergan fojiali hodisalar AES larni barpo etish bo‘yicha mamlakatlarning dasturlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi, ba‘zi bir davlatlar esa umuman AES larni qurishni to‘xtatib qo‘ydi.

To‘rtinchi yo‘nalish – yangi materiallarni ishlab chiqarish. Bugungi ishlab chiqarish eski konstruksion materiallar – qora va rangli metallarga, sintetik polimerlarga ilgari davrlarga nisbatan ancha yuqori talablar qo‘ymoqda. Natijada yangi kompozitsiyali, yarimo‘tkazgichli sopol mahsulotlar ishlab chiqarila boshlandi hamda XXI asr metallari – berilliy, litiy, titan, sirkoniy, germaniy, kobaltdan foydalanish kengaydi.

Beshinchi yo‘nalish biotexnologiyaning ildam rivojlanishi bilan bog‘langan. 70-yillarda vujudga kelgan bu yo‘nalish hozirda eng istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. U AQSH, Yaponiya, Germaniya, Xitoy va Fransiya tez sur‘atlar bilan rivojlanmoqda.

Oltinchi yo‘nalish – kosmosni o‘zlashtirish. Kosmonavtikaning rivojlanishi yana bir eng yangi, ilm-fanga talabchan aerokosmik sanoatning vujudga kelishiga olib keldi. Mazkur tarmoq bilan birga qator yangi mashinalar, asbob-uskunalar, qotishmalar kashf qilindi. Ulardan hozirgi vaqtda boshqa soha va tarmoqlarda ham foydalanilmoqda.

FTI ning chuqurlashishi, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarining kengaytirilishi hamda murakkablashishi sharoitida ularning samaradorligini oshirishda boshqarish jarayonining o‘rni va ahamiyati kundan kunga ortib bormoqda. **Kibernetika** boshqarish, ya‘ni axborotlarni olish, saqlash, uzatish va qayta ishlash fani bo‘lib hisoblanadi. Kibernetika – grekcha so‘z bo‘lib, «yo‘lboshchi», «yo‘l boshqaruvchi» ma‘nosini anglatadi.

Hozirgi vaqtda yangi axborotlashtirilgan sivilizatsiya haqida so‘z yuritilmoqda. Axborotlashtirish va boshqarishning rivojlanishi bo‘yicha hozirgi vaqtda AQSH tengi yo‘q mamlakat hisoblanadi. Yaponiya, Kanada, Shvetsiya, Ispaniya, Avstraliya, Koreya Respublikasi AQSH dan keyingi o‘rinlarda turadi.

Amaliy ish

1. Asosiy yoʻnalishlarni daftaringizga yozib olib, tahlil qiling.
2. Oʻzbekistonda fan va ishlab chiqarishning oʻzaro taʼsiri qaysi yoʻnalishlari boʻyicha yaxshi rivojlangan?

Savol va topshiriqlar

1. Fan va ishlab chiqarish rivojlanishining olti muhim yoʻnalishi qaysi mamlakatlarga xosligini xaritada koʻrsating.
2. Yoʻnalishlarning kelib chiqishi va chuqurlashishida asosiy rol oʻynagan omillarni baholang.
3. FTIning chuqurlashishida boshqarish qanday ahamiyat kasb etadi?
4. Kibernetikaga xos xususiyatlar va imkoniyatlar toʻgʻrisida soʻzlab bering.

5-mavzu. Jahon xoʻjaligi

13-§. Jahon xoʻjaligining rivojlanishi

Tayanch iboralar

Jahon xoʻjaligi, kishilik jamiyati, tarmoqlar geografiyasi, geografik mehnat taqsimoti, milliy xoʻjalik, xalqaro iqtisodiy integratsiya, aholi bandligi.

Jahon xoʻjaligining shakllanish jarayoni amalda kishilik jamiyatining jami tarixini oʻz ichiga oladi. Chunki u ishlab chiqarish kuchlarining necha ming yillar davomidagi evolutsiyasining natijasidir. Jahon xoʻjaligining shakllanishi va rivojlanishi jarayonlarini oʻziga xos xususiyatlar bilan ifodalanuvchi ayrim bosqichlarga taqsimlash mumkin. Birinchi va eng uzoq davrni oʻz ichiga olgan jahon xoʻjaligi belgilari va regional xususiyatlari shakllana boshlagan bosqich buyuk geografik kashfiyotlar davrigacha davom etgan. Buyuk geografik kashfiyotlar natijasida xalqaro savdo Yevropa va Osiyodan keyin Yer sharining boshqa regionlarini ham qamrab oladi. Regionlar oʻrtasida mahsulotlarni ayir-boshlash jahon bozorini vujudga keltiradi. Ushbu bozor transport rivojlanishi munosabati bilan yana ham kengaydi, chunki dengiz transporti barcha materialarni birlashtirishga imkon berdi. Jahon xoʻjaligi XX asr arafasida toʻla-toʻkis

shakllanib bo‘ldi hamda mazkur asrning birinchi yarmida uning rivojlanishi ayrim hududlarni qamrab olish hisobiga amalga oshdi.

Jahon xo‘jaligi iqtisodiy kategoriyadir, chunki uning to‘g‘risidagi tushuncha ijtimoiy mehnat taqsimoti tushunchasi, xo‘jalik aloqalarining baynalmilallashishi hamda xalqaro iqtisodiy integratsiyalanishi bilan aloqadordir.

Jahon xo‘jaligi geografik kategoriya bo‘lib, u 3 yo‘nalishda tadqiq etiladi:

1. Jahon xo‘jaligining umumiy geografiyasi.
2. Uning tarmoqlari geografiyasi.
3. Yirik regionlar va subregionlar geografiyasi.

Jahon xo‘jaligining shakllanishi va rivojlanishida xalqaro geografik mehnat taqsimotining o‘rni va ahamiyati beqiyosdir. **Geografik mehnat taqsimoti** – ijtimoiy mehnat taqsimotining hududiy shaklidir. Geografik mehnat taqsimoti miqyosiga ko‘ra rayonlararo va xalqaro mehnat taqsimotiga bo‘linadi. Xalqaro geografik mehnat taqsimoti jahon xo‘jaligining harakatlantiruvchi kuchi va negizidir.

Xalqaro geografik mehnat taqsimoti ayrim mamlakatlarni ma‘lum turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishga, shular bilan keyinchalik ayirboshlashga ixtisoslashganligini anglatadi.

Geografik mehnat taqsimotining eng asosiy natijasi – bu xalqaro ixtisoslashuv tarmog‘idir. Ayrim mamlakatlarning ma‘lum turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga va xizmat ko‘rsatishga ixtisoslashganligi ularni o‘zining ichki ehtiyojlaridan ortiqcha miqdorda ishlab chiqarishni va xizmat ko‘rsatishni taklif etishni taqozo qiladi. Shuning oqibatida xalqaro ixtisoslashuv tarmoqlari, ya‘ni eksportga mahsulot ishlab chiqaruvchi, mamlakatning xalqaro geografik mehnat taqsimotidagi o‘rnini belgilab beruvchi tarmoqlar shakllanadi.

Shunday qilib, XIX asrning 2-yarmida keng miqyosda temiryo‘llarning barpo qilinishi va dengiz transportining jadal sur‘atlar bilan rivojlanishi quruqliklar va materiklarni bog‘ladi hamda jahon savdosi va jahon xo‘jaligining shakllanishini ta‘minladi. Lekin, jahon xo‘jaligining rivojlanishida asosiy rolni XVII–XIX asrlarda G‘arbiy Yevropa va AQSH da barpo etilgan yirik mashinalashgan sanoat o‘ynadi. Demak, jahon xo‘jaligi XIX asr oxiri va XX asr boshida yirik mashinalashgan sanoat-dengiz transporti va jahon bozorining taraqqiyoti natijasida vujudga keldi.

Jahon xo‘jaligi – bir-biri bilan umumjahon iqtisodiy munosabatlari orqali bog‘langan dunyodagi barcha mamlakatlar milliy xo‘jaliklarining majmuyidir.

Jahon xo‘jaligining geografik «modeli» kundan kunga murakkablashib bormoqda. XIX asrning oxirigacha barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha bir markaz –

Yevropa yaqqol koʻzga tashlanar edi. Undan keyin ikkinchi jahon markazi – AQSH vujudgakeldi va yetakchirolni oʻynay boshladi.

Ikkinchi jahon urushigacha boʻlgan davrda jahon xoʻjaligining yangi markazlari – sobiq Ittifoq va Yaponiya vujudga keldi. Undan keyingi yillarda Xitoy va Hindiston, Kanada, Avstraliya va Braziliya, Janubi-gʻarbiy Osiyoning neft qazib oluvchi mamlakatlari singari yangi iqtisodiy markazlar shakllana boshladi. Soʻnggi chorak asrda jahon xoʻjaligida toʻrt «Osiyo yoʻlbarislari» – Koreya Respublikasi, Tayvan¹, Gonkong² va Singapur sahnaga chiqdi. Mazkur hududiy oʻzgarishlar natijasida Osiyo – Tinch okeani mintaqasining jahon xoʻjaligidagi salmogʻi yana ham oshdi, ahamiyati kuchaydi. Jahon xoʻjaligi hozirgi vaqtda koʻp markazli xususiyatga egadir. U bir markazlidan ikki markazliga (Yevropa, AQSH), keyinchalik koʻp markazli xoʻjalikka aylandi. Hozirgi vaqtda jahon xoʻjaligi tarkibida 10 ta eng muhim markazlarni ajratish mumkin. Bularning ichida Yevropa va Shimoliy Amerika (AQSH, Kanada) eng katta iqtisodiy salohiyatga ega. Birinchi markazga butun jahon miqyosida ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulotning (YIM) 30,7% i, ikkinchi markazga 28,9% i toʻgʻri keladi. Undan keyingi oʻrinlarni Yaponiya (9,1%), Xitoy (6,0%), Janubi-sharqiy Osiyo, Braziliya, Janubi-gʻarbiy Osiyo (Fors koʻrfazi sohilidagi mamlakatlar), Rossiya, Avstraliya va Hindiston egallaydi. Dunyo xoʻjaligining geografik modelini hosil qiluvchi yuqoridagi mintaqalar va mamlakatlar bilan bir qatorda, boshqa yirik uyushmalarni ajratish mumkin. Shular qatorida «katta yettilik» hamda Osiyo – Tinch okeani regioni mamlakatlari alohida oʻrin egallaydi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – ayrim mamlakatlar guruhlarining ular tomonidan kelishilgan davlatlararo siyosatni oʻtkazishga asoslangan juda chuqur va barqaror oʻzaro aloqalari rivojlanishining obyektiv jarayonidir. Iqtisodiy bloklarning eng asosiylari iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar mavjud boʻlgan Gʻarbiy Yevropa va Shimoliy Amerikada vujudga keldi. Shuning uchun ham integratsiyalashgan guruhlarining dastlabki ikkitasi – «Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati» (YIH) hamda «Yevropa Erkin Savdo Assotsiatsiyasi» (YESA) ning aynan Yevropada barpo qilinganligi bejiz emas. Lekin ularning taraqqiyot yoʻli har xil boʻldi.

YIH ni barpo etish haqidagi shartnoma 1957-yili Rim shahrida imzolandi va 1958-yilda kuchga kirdi. Dastlab, uning tarkibida 6 mamlakat – GFR, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Belgiya va Lyuksemburg bor edi. Unga 1973-yilda Buyuk

¹ *Tayvan* – rasmiy maqomi nomaʼlum mamlakat.

² *Gonkong* – 1997-yil 1-iyul kuni XXR ning tarkibiga kirdi.

Britaniya, Daniya, Irlandiya, 1982-yilda Gretsiya va 1986-yilda Ispaniya hamda Portugaliya qabul qilindi.

YESA 1954-yilda Buyuk Britaniya tashabbusi bo'yicha YIH ga parallel tashkilot sifatida tuzildi. Dastlab, unga Avstraliya, Buyuk Britaniya, Daniya, Norvegiya, Portugaliya, Shvetsiya, keyinchalik Islandiya va Finlandiya qabul qilindi. Lekin, 1973-yilda mazkur tashkilot tarkibini Buyuk Britaniya va Daniya, 1986-yilda esa Portugaliya tark etdi. Shunga qaramasdan uning tarkibidagi mamlakatlar savdo aloqalarini rivojlantirishni davom ettirdilar. YESA da YIH dan farqli o'laroq, davlatlarning suveren huquqlari saqlanadi.

YIH ga a'zo mamlakatlar 1986-yilda yagona Yevropa aktini qabul qildilar. Unda 1957-yilda «Umumiy bozor»ni barpo qilish to'g'risidagi Rim shartnomasining asosiy talablari yana bir bor qo'llab-quvvatlandi hamda 12 mamlakatning yagona bozorga o'tishi bo'yicha yo'l belgilandi. Keyinchalik YIH «Yevropa Hamjamiyati», 1991-yilning dekabr oyidan boshlab esa «Yevropa Ittifoqi» (YI) deb atala boshlandi. Xuddi shu yili Maastrix shahrida (Niderlandiya) «Yevropa o'n ikkiligi», «Siyosiy va valuta-moliya Ittifoqi» to'g'risidagi shartnomalar qabul qilindi. Ikkinchi shartnomaga binoan 1998-yilning 1-yanvar kuni Ittifoqning barcha mamlakatlarida yagona valuta – YEVIRO muomalaga kiritildi. Hozirgi vaqtda YEVIRO bilan AQSH dollari quvvati o'rtasida katta farq kuzatilmayapti. 1995-yilda Avstriya, Shvetsiya, Finlandiya YI a'zolari bo'ldilar. Uning tarkibiga 1998 – 2003-yillarda Sharqiy Yevropaning qator mamlakatlari (Polsha, Vengriya, Chexiya va boshqalar) qabul qilindi. Bugungi kunda YI tarkibi 28 davlatdan iborat.

G'arbiy yarimsharda 1989-yilidan beri AQSH va Kanadada «Erkin savdo» haqidagi Shimoliy Amerika kelishuvi (NAFTA) faoliyat ko'rsatmoqda. NAFTA mamlakatlari yagona valuta barpo qilish, tashqi siyosat hamda xavfsizlik siyosatini o'tkazish bo'yicha maslahatlashmaganlar. Lekin NAFTA YMD hajmi bo'yicha YI va boshqa tashkilotlardan ustun turadi.

Yuqorida nomi keltirilgan tashkilotlardan tashqari Yevropa Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti 1967-yildan beri faoliyat ko'rsatib kelmoqda. AQSH, Kanada, G'arbiy Yevropaning ko'pchilik mamlakatlari, Yaponiya, Finlandiya, Avstraliya va Yangi Zelandiya kabi nufuzli mamlakatlar bu tashkilot a'zolaridir. Janubi-sharqiy Osiyo davlatlari Assotsiatsiyasi (ASEAN) rivojlanayotgan mamlakatlar asosida tuzilgan hamda integratsiya xususiyatlari chuqur rivojlangan tashkilot hisoblanadi. Uning tarkibida Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tailand, Filippin va Bruney kabi mamlakatlar bor. Ushbu tashkilotning yaqin kelajakdagi asosiy maqsadi erkin savdo zonasini tashkil qilishdan iboratdir.

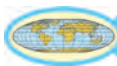

2-rasm. Xalqaro gaz quvuri.

1980–1981-yillarda Janubiy Amerikadagi 10 ta davlat ishtirokida Lotin Amerikasini Integratsiyalashtirish Assotsiatsiyasi tuzilgan. Uning asosiy maqsadi umumiy bozorni tashkil qilishdan iboratdir. Tarkibida ikki subregional: And mamlakatlari va La-Plata mamlakatlari guruhlarini rasman barpo etildi. Avstraliyaning tashabbusi bilan 1989-yilda Osiyo – Tinch okeani regionida 12 mamlakatni yagona maqsad yo‘lida birlashtirgan «Osiyo – Tinch okeanining iqtisodiy kengashi» integratsiya tashkiloti tuzildi. Uning tarkibiga AQSH, Kanada, Yaponiya, Avstraliya, shuningdek, ASEAN a‘zolari hamda Koreya Respublikasi, Meksika va keyinchalik Rossiya kirdi.

Yuqorida qayd etilgan regional tashkilotlar bilan bir qatorda, jahon xo‘jaligida juda ko‘p tarmoqli iqtisodiy guruhlar mavjud. Shularning ichida 13 mamlakatni o‘zida jamlagan «Neftni eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti» (OPEK) eng muhim integratsiya guruhi hisoblanadi.

Keyingi vaqtda fanda iqtisodiyotning uch turi: 1) agrar; 2) industrial; 3) post-industrial turlari mavjudligi haqida ma‘lumot berilmoqda. Dunyoda sanoat taraqqiyoti yuz bergan XVII–XIX asrlargacha bo‘lgan davrda iqtisodiyotning agrar turi hukmron edi. Keyinchalik sanoat turining ahamiyati osha bordi va bu jarayon hozirgi vaqtda ham davom etmoqda. Shu bilan birga, dunyo miqyosida iqtisodiy faol aholining salkam yarmi qishloq xo‘jaligida band ekanligini esdan chiqarmaslik lozim. Rivojlanayotgan mamlakatlarda mehnat bilan band aholining deyarli 60%i qishloq xo‘jaligiga to‘g‘ri keladi.

Amaliy ish

1. Hozirgi vaqtda mavjud Yevropa Ittifoqi, ASEAN, NAFTA va boshqa iqtisodiy bloklarning tarkibini daftaringizga yozib oling va tahlil qiling.
2. Yozuvsiz xaritaga iqtisodiy bloklarga kirgan davlatlarning nomlari va poytaxtlarini tushiring.

Savol va topshiriqlar

1. Jahon xo‘jaligining shakllanishida eng uzoq davom etgan davr haqida so‘zlab bering.
2. Jahon xo‘jaligi nima? Unga xos jihatlar to‘g‘risida so‘zlab bering.
3. Jahon bozori qanday omil asosida vujudga keldi?
4. XX asrning ikkinchi yarmida jahon xo‘jaligining rivojlanishi nima hisobiga amalga oshdi?

14-§. Fan-texnika inqilobining xo‘jalikning o‘shish sur‘atlari va rivojlanish darajasiga ta’siri

Tayanch iboralar

Yalpi milliy daromad, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, «uchinchi sanoat inqilobi», industrilashtirish, reindustrilashtirish, transmilliy korporatsiyalar.

FTI ning kengayishi va chuqurlashishi natijasida dunyodagi ko‘pchilik, asosan, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotning yangi postindustrial turi shakllana boshladi. Bunday turda noishlab chiqarish tarmoqlari, ayniqsa, xizmat ko‘rsatish sohasi tez rivojlana boshlaydi.

Postindustrial mamlakatlar qatoriga G‘arbiy, Janubiy va Shimoliy Yevropa mamlakatlari, AQSH, Kanada, Avstraliya, Yaponiya, Argentina, Liviya va boshqa davlatlar kiradi. Ularda noishlab chiqarish sohasiga jami band aholining 60–70%i to‘g‘ri keladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning ayrimlarida noishlab chiqarish sohasi yuqori darajada rivojlangan. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish borasida katta yutuqlarga erishgan Meksika, Braziliya, Chili, Koreya Respublikasi yoki neftni eksport qilish natijasida moliyaviy ahvolini yaxshilab olgan Jazoir, Saudiya Arabistoni, BAA, Kuvayt, Qatar yoxud vositachilik faoliyatini olib borishga va turizmga ixtisoslashgan Bagam va Kanar orollari, Monako, Andorra, San-Marino mamlakatlari shular jumlasidandir.

Fan-texnika inqilobining jahon xo‘jaligiga ta’siri quyidagilarda o‘z ifodasini topgan:

1. FTI ning jahon xo‘jaligi rivojlanishining sur‘atlari va darajasiga ta’siri: «uchinchi sanoat inqilobining boshlanishi».

Jahon xo‘jaligi XX asrda, ayniqsa, uning ikkinchi yarmida juda yuqori sur‘atlar bilan rivojlandi. XXI asrning dastlabki davrida dunyo miqyosida yaratiladigan YIM jami 85,5 trln. AQSH dollaridan oshib ketdi (10-jadval).

Reindustralashtirish jarayonida monopoliyalarning ahamiyati katta bo‘lmoqda. Shunday monopoliyalarning asosiy shakli – transmilliy korporatsiyadir (TMK). TMK ning asosiy korxonasi 75 ming, uning xorijdagi filiallari 700 mingni tashkil etsa ham, ularning atigi 400–500 tasi jahon xo‘jaligida asosiy o‘rin egallaydi.

Ana shu yo‘l bilan jahon xo‘jaligining «transmilliyashtirilishi» amalga oshirilmoqda.

2. FTI ning jahon xo‘jaligining eng muhim nisbatlariga ta’siri: industrilashgan jamiyatdan industrilashgandan keyingi jamiyatga tomon. Jahon xo‘jaligida XVIII–XIX asrlargacha agrar ishlab chiqarish hukmron edi. Qishloq xo‘jaligi va unga yaqin tarmoqlar moddiy ne‘matlarning asosiy manbayi bo‘lib kelgan. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda XIX asrning ikkinchi va XX asrning birinchi yarmida sanoat yetakchiligida industrial ishlab chiqarish shakllandi.

3. FTI moddiy ishlab chiqarish tarkibida katta o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. U band aholisining soni 2,0 mlrd. kishini tashkil etuvchi eng muhim tarmoqlar – sanoat va qishloq xo‘jaligi o‘rtasidagi nisbatning birinchisi foydasiga o‘zgarishiga

10- j a d v a l

YIM ning hududiy tarkibi (2012-y. ma’lumotlari)

Davlatlar	YIM trln. doll.	Shu jumladan: aholi jon boshiga, ming doll.
AQSH	15,7	50,6
YI	16,8	34,5
shu jumladan:		
Germaniya	3,3	39,1
Fransiya	2,4	35,5
Italiya	2,0	30,1
Buyuk Britaniya	2,3	36,7
Yaponiya	4,5	36,2
Xitoy	12,5	9,1
Kanada	1,4	41,5
Hindiston	4,8	3,9
Braziliya	2,4	12,0
Rossiya	2,6	17,7
Dunyo bo‘yicha	85,5	12,0

olib keldi. FTI moddiy ishlab chiqarishni tashkil etuvchi yirik tarmoqlar ichida ham katta siljishlar keltirib chiqaradi.

Sanoatning tarmoq tarkibida qayta ishlovchi tarmoqlarining oʻrni va ahamiyati yana ham oʻsmoqda, ularga hozir jami sanoat mahsulotining 9/10 qismi toʻgʻri kelmoqda.

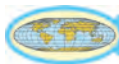
Qishloq xoʻjaligida bunday oʻzgarishlar asta-sekin yuz bermoqda. Shunga qaramasdan, FTI chorvachilik tarmogʻining qishloq xoʻjaligi yalpi mahsulotini ishlab chiqarishdagi salmogʻini keskin koʻtarib, 3/4 qismga yetishini taʼminladi.

FTI transport tarmoqlari oʻrtasidagi mavjud nisbatni keskin oʻzgartirishga olib keldi. Temiryoʻl transportining ahamiyati birmuncha pasaydi. Avtomobil transporti shahar atrofi va ichida yoʻlovchilar tashishda muhim ahamiyat kasb etdi. Keyingi yillarda avtomobil transportining shaharlararo hamda xalqaro yuk va yoʻlovchi tashishdagi ahamiyati oshib borayotganligini aytib oʻtish lozim.

Dengiz transporti xalqaro savdo yuklarining asosiy qismini tashib bermoqda, lekin uning yoʻlovchilar olib yurishdagi ahamiyati keskin pasaydi (xalqaro turistlar bundan mustasno). Havo transportining yoʻlovchilarni oʻrta va, ayniqsa, uzoq masofalarga tashishdagi roli kundan kunga oshib bormoqda.

4. FTI ning xoʻjalikning hududiy tarkibiga taʼsiri: eski va yangi oʻzlashtirilgan rayonlar. Eski oʻzlashtirilgan rayonlar, asosan, XIX asrda va XX asrning boshida barpo qilingan boʻlib, hozirda ularning katta qismi taʼmirlanishga muhtoj boʻlib qolgan. Shu bilan bir qatorda, FTI taʼsirida yangi sanoat – shahar – transport qurilishi amalga oshirilmogʻda, qishloq xoʻjaligi uchun yerlar oʻzlashtirilmoqda. Bunday holat, ayniqsa, katta tabiiy resurs salohiyatiga ega rayonlarga xosdir.

FTI davrida ishlab chiqarishning hududiy tarkibiga yangi texnika va texnologiya katta taʼsir koʻrsatmoqda. Poʻlatni toʻxtovsiz eritish usulidan foydalanish – yangi turdagi sanoat korxonalarining yiliga 100–500 ming tonna poʻlat erituvchi mini zavodlarning barpo qilinishiga olib keldi. Shunday zavodlar hozirgi vaqtda poʻlat koʻp miqdorda ishlatiladigan hududlarda barpo qilinmoqda. Mehnat resurslari yetishmaydigan hududlarda avtomatlashtirilgan korxonalarni qurish nazarda tutilgan.

Amaliy ish

1. 10-jadvalda keltirilgan maʼlumotlarni daftaringizga yozib oling va tahlil qiling.
2. Aholining bandlik tarkibi va tashqi savdo aylanmasida boʻlib oʻtgan oʻzgarishlarni tasniflang.

Savol va topshiriqlar

1. Geografik mehnat taqsimoti nima? Unga xos xususiyatlar to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Xalqaro geografik mehnat taqsimoti nimani anglatadi?
3. Jahon xo'jaligining asosiy markazlari to'g'risida so'zlab bering.
4. Xalqaro iqtisodiy integratsiya nima? Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar haqida so'zlab bering.

15-§. Mamlakatlarda xo'jalikning hududiy tuzilishiga fan-texnika inqilobining ta'siri

Tayanch iboralar

Hudud omili, iqtisodiy-geografik o'rin omili, tabiiy resurs omili, transport omili, mehnat resurslari omili, fantalab omil, ekologik omil.

FTI ning xo'jalikning hududiy tarkibiga bo'lgan ta'siri ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish omillari orqali amalga oshmoqda. Ular quyidagilardan iborat:

Hudud omili. Hudud jamiyat faoliyati amalga oshiradigan geografik muhitning muhim omillaridan biridir. Hudud qanchalik katta bo'lsa, u xilma-xil tabiiy resurslarga shuncha boy bo'ladi. Bu esa aholi va ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Rossiya, Kanada, AQSH, Xitoy, Avstraliya, Braziliya, Hindiston hududi katta mamlakatlar hisoblanadi. Mazkur mamlakatlar hududi ayrim yirik qismlar: iqtisodiy rayonlar, makroregionlar, regionlarga bo'linadi. Va, aksincha, ko'pchilik kichik mamlakatlarda hududning yetishmasligi katta va murakkab muammoni keltirib chiqarmoqda. Ayrim hollarda xo'jalikning hududiy tarkibiga uning shakli va boshqa hududiy jihatlari katta ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiy-geografik o'rin omili. Umumiy tarzda iqtisodiy-geografik o'rin – bu biror-bir joy, shahar, mamlakat yoki regionning undan tashqarida joylashgan hamda qandaydir iqtisodiy ahamiyat kasb etuvchi tabiiy yoki inson mehnati faoliyati natijasida barpo qilingan obyekt yoki obyektlarga nisbatan munosabatidir. Iqtisodiy-geografik o'rin vaqt davomida o'zgarib turuvchi tarixiy kategoriyadir.

Iqtisodiy-geografik o'rin, asosan, umumiy integral munosabat bo'lib, u:
a) *markaziy*; b) *ichkarida joylashgan*; d) *qo'shni hududda joylashgan*; e) *dengiz sohilida joylashgan* o'rinlarga bo'linadi.

Markaziy iqtisodiy-geografik o'rin, odatda, juda ko'p qulayliklar bilan ajralib turadi. Markaziy o'rin davlatlarning poytaxtlari uchun muhim taraqqiyot

va samarali boshqarish omili hisoblanadi. Shuning uchun ham ko'pchilik olim va mutaxassislar mamlakatlar va regionlarning geografik markazini aniqlashga intilganlar.

Biron-bir hududning ichkarisida (chetida) joylashgan obyektning iqtisodiy-geografik o'rni, ko'pincha, noqulay deb baholanadi.

Biron-bir mamlakatning boshqa qo'shni mamlakatga nisbatan aniqlangan iqtisodiy-geografik o'rni barqaror siyosiy vaziyat mavjud bo'lgan sharoitda xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonining chuqurlashishi nuqtayi nazaridan ijobiy baholanadi. Shunday vaziyat G'arbiy Yevropada mavjud. Lekin Afrika, Lotin Amerikasi, Osiyodagi qator regionlarda qo'shnihilik munosabatlari, ko'pincha, urush, o'zaro kelishmovchiliklar bilan belgilanmoqda (sobiq Yugoslaviya, O'rta va Janubiy Osiyo, Janubi-g'arbiy Osiyo, Markaziy va Sharqiy Afrika va boshqalar).

Dengiz sohilida joylashgan mamlakatlarning iqtisodiy-geografik o'rni deyarli har doim iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishning muhim omili hisoblangan (Gretsiya, Italiya, Rim, Venetsiya, Genuya, Ispaniya, Portugaliya, Niderlandiya, Buyuk Britaniya va hokazo). Shuni ta'kidlash lozimki, hozirgi vaqtda dunyoda mavjud barcha yirik va katta shaharlarning 40%i dengiz sohilidan 50 kilometr gacha cho'zilgan hududda joylashgan.

Aholisining soni 5 mln. va undan ortiq bo'lgan 55 ta shahardan faqat 14 tasi (Chikago, Parij, Moskva, Mexiko, Dehli, London, Pekin, Bogota, Uxan, Qohira, Tehron, Madrid, Guyyan, Detroyt) materik ichkarisida, qolgani dengiz sohilida joylashgan.

Iqtisodiy-geografik o'rni obyektning transport-geografik o'rni, sanoat-geografik o'rni, agrogeografik o'rni, tashqi bozorga nisbatan geografik o'rni va boshqalar asosida aniqlanadi. Iqtisodiy-geografik o'rin uch bosqichda: mikrogeografik o'rin, mezogeografik o'rin, makrogeografik o'rinni aniqlash yo'li bilan baholanadi.

Tabiiy resurs omili. Industrlashtirish jarayonining dastlabki bosqichlarida asosiy xo'jalik tarmog'i – sanoatning joylashishi tabiiy resurslar, dastavval foydali qazilmalar geografiyasi tomonidan aniqlangan. Jumladan, og'ir sanoat tarmoqlari toshko'mir va temir rudasi mavjud konlar hamda havzalarga joylashtirilgan. FTI davrida ushbu xususiyatning ahamiyati ancha pasaydi. Avvalambor, bu fantalab tarmoqlarga taalluqlidir. Lekin undiruvchi sanoat geografiyasida tabiiy resurs omili hozirgi vaqtda ham hal qiluvchi rol o'ynamoqda. Shu yo'nalishda inson oyog'i yetmagan yerlar ham o'zlashtirilayotganligini aytib o'tish lozim (shimoliy hududlar, dengiz shelfi).

Transport omili. FTI davrigacha ushbu omil ishlab chiqarishni joylashtirishda ko‘pincha hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Aloqa yo‘llari hamda transport vositalarining takomillashtirilishi transport xarajatlarining keskin kamayishiga olib keladi. Bu esa, o‘z navbatida, yuk va tovarlarni radiusi bir necha ming kilometrga teng masofaga olib borishga, insonning hududiy faolligini oshirishga, ishlab chiqarishni dengiz sohilida barpo etishga, tabiiy resurslarni uzoq masofalarga eksport qilishga, tabiiy sharoiti noqulay bo‘lgan yangi yerlarni o‘zlashtirishga, natijada ishlab chiqaruvchi va iste‘mol qiluvchi rayonlar o‘rtasidagi mavjud hududiy farqlarni bartaraf etishga imkon bermoqda.

Mehnat resurslari omili. Mazkur omil ishlab chiqarishning joylashishiga va uning hududiga har doim ta‘sir qilib kelgan va hozirda ham ta‘sir ko‘rsatmoqda. Ma‘lumki, ortiqcha mehnat resurslarining mavjudligi ishlab chiqaruvchi va xizmat ko‘rsatuvchi korxonalarini o‘ziga tortsa, ularning yetishmasligi yangi korxonalarini barpo qilish taklifini rad etuvchi eng muhim omil hisoblanadi. Aytilgan fikr, ayniqsa, mehnatni ko‘p talab qiluvchi tarmoqlarga taalluqlidir.

G‘arbiy Yevropadagi ulkan sanoat rayonlari va korxonalarida millionlab xorijiy ishchilar mehnat qilmoqda. Shu vaqtning o‘zida millionlab ortiqcha mehnat resurslariga ega Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarida rivojlangan davlatlar yordamida mehnatni ko‘p talab qiluvchi korxonalar barpo etildi. Shunga qaramasdan dunyoda, ayniqsa, rivojlanayotgan va qoloq mamlakatlarda bir necha o‘n millionlab iqtisodiy faol aholi ishsizlar safini tashkil etadi.

Hududiy konsentratsiyalashish omili. Ishlab chiqarishning hududiy konsentratsiyalashishi – bu uni ma‘lum bir joyda to‘planishini, jamlanishini anglatadi. Ishlab chiqarish kuchlarining konsentratsiyalashishi mahsulot tannarxini pasaytirishga, samaradorligini oshirishga hamda fan-texnika yutuqlarini ishlab chiqarishga tez joriy etishga imkon beradi.

Hududiy konsentratsiyalashish geografik mehnat taqsimotiga juda katta ta‘sir ko‘rsatadi. Bu haqda XX asrning boshidayoq nemis olimi A. Veber o‘zining mashhur «Sanoat standartining nazariyasiga oid» deb nomlangan kitobida batafsil ma‘lumot bergan edi.

FTI davrida hududiy konsentratsiyalashishning harakatlantiruvchi kuchi o‘zgardi. U endi, asosan, ixtisoslashish jarayoni bilan bog‘liq holda amalga osha boshladi. Undan tashqari, iqtisodiy-geografik o‘rin, axborotlar tizimi konsentratsiyalashishining hududiy shakllari ham o‘zgardi. Ilgari bular qatorini sanoat punktlari, markazlari, tugunlari va rayonlari tashkil etgan bo‘lsa, hozirgi vaqtda yuqoridagilar bilan bir navbatda, sanoat-port majmualari, sanoat parklari va boshqalar vujudga keldi.

Sanoat-port majmualari Temza, Reyn, Rona, Dunay, Elba, Oder, Visla daryolarining estuariyalari hamda manbalarida tashkil etildi. Shulardan eng yiriklari qatoriga Rotterdam, Nyu-York, Filadelfiya, Baltimor, Tokio, Iokagama va boshqalar kiradi. Konsentratsiyalashishning «sanoat parki» deb nomlangan shakli FTI bilan uzviy aloqador bo‘lib, aslida hududiy dekonstratsiyalashish jarayoni natijasidir. Sanoat parki – bu hududning korxonalarini joylashtirish uchun mo‘ljallangan qulay qismidir. Sanoat parklari rivojlangan mamlakatlarda keng tarqalgan. Sanoat parklari ishlab chiqarishning hududiy konsentratsiyalashuv darajasi o‘ta salbiy oqibatlariga olib kelayotgan hududlarda barpo qilinmoqda. Hozirgi vaqtda ana shu xususiyatlar hisobga olingan holda minikorxonalar, mini GESlar va boshqa atrof-muhitga kam zarar ko‘rsatuvchi ishlab chiqarish obyektlarini barpo qilishga katta e‘tibor qaratilmoqda.

Fantalab omil. FTI davrida fan-texnika ishlab chiqarishni joylashtirish jarayonida juda muhim omil bo‘lib bormoqda. Avvalambor, bu ilmiy markazlar – katta shaharlar aglomeratsiyalariga hamda ixtisoslashgan «fan» shaharlarga tortiluvchi zamonaviy fantalab tarmoqlarga taalluqlidir. Ba’zi davlatlarda fantalab tarmoqlar kuchli hududiy konsentratsiyalashgan, ba’zi mamlakatlarda esa, aksincha, ular keng geografiyaga ega. Birinchi turdagi davlatlarga Fransiya, Yaponiya, Daniya, Bolgariya, ikkinchi turdagi mamlakatlarga AQSH, Germaniya, Rossiya misol bo‘lishi mumkin. FTI davrida fan bilan ishlab chiqarish o‘rtasidagi integratsiya yana ham chuqurlashdi. Buning natijasida fan-sanoat majmualari, texnologik parklar, texnopolislar vujudga keldi. Bunday markazlarda ilmiy ixtiro bilan unga tayangan holda tayyor mahsulot ishlab chiqarishgacha bo‘lgan bosqichlarning barchasi qilingan. Bunga AQSH ning Kaliforniya shtatidagi Silikon vodiysi yorqin misol bo‘lishi mumkin.

Ekologik omil. Ilgarigi vaqtlarda ham mavjud bo‘lgan bu omil FTI davrida alohida ahamiyat kasb eta boshladi. Suvning yetishmasligi, sanoat chiqindilarini tozalashga ajratilayotgan xarajatlarning o‘sib borishi, yuqori darajada industrilashtirilgan va urbanizatsiyalashtirilgan rayonlarda atrof-muhitning yomonlashishi qator hududlarda ishlab chiqarish va aholining yana ham konsentratsiyalashuvini cheklashda muhim sabab bo‘lib hisoblanmoqda. Ayrim hollarda atrof-muhitga katta zarar ko‘rsatuvchi ishlab chiqarish boshqa rayonlarga ko‘chirilmoqda yoki, umuman, ularning faoliyati to‘xtatib qo‘yilmoqda.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda uzoq vaqt xo‘jalikning yuqori darajaga ega bo‘lgan hududiy tarkibi shakllandi. Mazkur davlatlar hududlari shularning o‘ziga xos karkasni hosil qiluvchi sanoat rayonlari va markazlariga, shaharlar va shaharchalar aglomeratsiyalariga, transport shoxobchalari va tarmoqlari-

ga, texnologik parklarga boy hisoblanadi. Mamlakatlarda uch turdagi iqtisodiy rayonlar tizimi shakllangan. Birinchisi yuqori darajada rivojlangan rayonlar. Ularda sanoatning fantalab tarmoqlari, fan va fanga xizmat ko'rsatish, noishlab chiqarish sohasining rivojlanishi uchun barcha shart-sharoitlar mavjud bo'lib, yirik firmalarning shtab-kvartiralari joylashgan. Ikkinchisi depressiv rayonlar, ularga asosan eski sanoat, dastavval, undiruvchi hamda boshqa og'ir sanoat mavjud hududlar kiradi. Uchinchisi – qoloq agrar rayonlar, ularda sanoat, jumladan, qayta ishlovchi sanoat bo'sh rivojlangan.

Amaliy ish

1. Omillarni kelib chiqishi va ahamiyati bo'yicha ayrim guruhlariga ajrating va ularni baholang.
2. Katta tabiiy-iqtisodiy omillarga ega mamlakatlarning ro'yxatini tuzing va uni tasniflang.

Savol va topshiriqlar

1. FTI ning jahon xo'jaligiga ta'siri nimalarda o'z ifodasini topdi?
2. Hudud omili xo'jalikning hududiy tarkibiga qanday ta'sir qiladi?
3. Iqtisodiy-geografik o'rin, tabiiy resurs va transport omillari xo'jalikning hududiy tarkibida qanday o'zgarishlarga sabab bo'ladi?
4. Mehnat resurslari omiliga baho bering.
5. Boshqa omillarning o'rni va ahamiyatini baholang.

16-§. Jahon xo'jaligi tarmoqlari geografiyasi

Tayanch iboralar

Sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, ishchi-xizmatchilar, yoqilg'i-energetika sanoati, og'ir sanoat, yengil sanoat, oziq-ovqat sanoati.

Umuman, xo'jalik tarmoqlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning eng asosiy mavzusi hisoblanadi. Xususan, bu eng yirik mavzu jahon moddiy ishlab chiqarishining sanoat, qishloq xo'jaligi, transport tarmoqlarini va ular bilan uzviy bog'liq bo'lgan xalqaro iqtisodiy aloqalar sohalarini qamrab oladi. Bu mavzularni o'rganish bilan o'quvchi har bir xo'jalik tarmoqlarining jamiyat hayotida tutgan o'rni, rivojlanishi va joylashishi xususiyatlari, ularning atrof-muhitga ta'siri haqida atroflicha tushuncha oladi.

Sanoat – moddiy ishlab chiqarishning yetakchi tarmog'idir. U har qanday xo'jalik tarmoqlarining rivojlanishini ta'minlab berish xususiyatiga ega. Jahonning barcha sanoat tarmoqlarida 450 mln. dan ziyod ishchi va xodimlar

ishlaydi. Sanoatda band ishchi-xizmatchilar soniga ko‘ra Xitoy (64 mln. kishi), AQSH (26 mln. kishi) va Rossiya (20 mln. kishi) yetakchilik qiladi. Oxirgi yuz yillikda sanoat ishlab chiqarishining hajmi jahonda 100 baravardan ortiq o‘sdi, bu o‘shishning 3/4 qismi XX asrning ikkinchi yarmiga – FTI davriga to‘g‘ri keladi. Mavjud sanoat tarmoqlari rivojlanish davri va ahamiyatiga ko‘ra uch guruhga bo‘linadi.

Birinchi guruhga sanoatning **eski tarmoqlari** kiradi. Bularga toshko‘mir, temir rudasini qazib chiqarish, metallurgiya, vagonsozlik, elektrovoz-teplovosozlik, kemasozlik, to‘qimachilik kiradi. Ular barcha davlatlar va mintaqalarda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga va joylashishiga katta ta‘sir ko‘rsatib kelmoqda.

Ikkinchi guruhga yangi tarmoqlar deb ataluvchi avtomobilsozlik, rangli metallurgiya, plastmassalar, kimyoviy tolalar, samolyotsozlik, stanoksozlik kabi tarmoqlar kiradi. Ularning ahamiyati jahonda ancha yuqori.

Uchinchi guruhga eng yangi tarmoqlar kiradi. Bular mikroelektronika, elektron hisoblash texnikasi, atom va aerokosmonavtika, optika, organik sintez kimyosi, mikrobiologiya va boshqa tarmoqlardir. Ularning asosiy xususiyati fantalab tarmoqlar ekanligidir. Bu sohalarni, odatda, *yuqori texnologiya* tarmoqlari ham deyishadi va u FTI davrining hosilasi hisoblanadi.

Hozirgi davrda uchinchi guruh sanoat tarmoqlari eng tez va barqaror rivojlanish sur‘atlariga ega bo‘lib, AQSH, Yaponiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya kabi yetuk rivojlangan mamlakatlarda ishlov beruvchi sanoat yalpi mahsulotning 35–40% ini bermoqda. Mazkur guruh sanoat tarmoqlarining yana bir xususiyati ularning, asosan, iqtisodiy rivojlangan va yangi industrlashgan davlatlarda rivojlanganligidir. Shu sababli ularning jahon sanoati geografiyasiga ta‘siri to‘xtovsiz ortib bormoqda. Shu bilan birga, sanoat umuman ancha murakkab tarkibga ega.

Yoqilg‘i-energetika sanoati turli yoqilg‘i (neft, gaz, ko‘mir va boshqalar) va elektr energetika (issiqlik, gidro, atom elektr energetikasi) tarmoqlarini o‘zida birlashtiradi.

Birlamchi energiya resurslari (neft, gaz, ko‘mir, yonuvchi slanes, torf va boshqalar)ning jahonda ishlab chiqarish va iste‘mol qilish hajmi doimo o‘sib bormoqda.

Tarmoqning muhim xususiyatlaridan biri mahsulotlarni ishlab chiqarish va iste‘mol qilish geografiyasi o‘rtasidagi farqning kattaligidir. Buning isboti sifatida raqamlarga murojaat qilaylik. Aholisi 314 mln. kishi bo‘lgan AQSH jahonning barcha turdagi birlamchi energiya resurslarining 1/4 qismini iste‘mol qilgan

holda, aholisi 3 mlrd. kishidan ziyod rivojlanayotgan mamlakatlar birgalikda ana shuncha energiya vositalaridan foydalanmoqda, xolos. Agar jahonda har bir kishiga yiliga oʻrtacha 2 tonna shartli yoqilgʻi toʻgʻri kelgan boʻlsa, bu koʻrsatkich AQSH da 10 tonnaga, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa 0,7 tonnaga toʻgʻri keladi.

11-jadval

2011-yilda gaz qazib chiqarish boʻyicha jahondagi yetakchi davlatlar

Davlatlar	Gaz qazib chiqarish, mlrd. m ³	Davlatlar	Gaz qazib chiqarish, mlrd. m ³
AQSH	700	Indoneziya	87
Rossiya	670	Niderlandiya	80
Kanada	200	Turkmaniston	72
Buyuk Britaniya	98	Oʻzbekiston	60
Jahon boʻyicha	3000		

XX asr davomida jahonning yoqilgʻi-energetika balansi (YEB)da ham katta siljishlar yuz berdi. Asrning **birinchi bosqichida** asosiy energetika vositasi sifatida koʻmirdan foydalanilgan. Bu davrda jahon YEB da koʻmirning hissasi 1913-yildagi 78% dan 1950-yilda 55% ga tushdi. Bu birinchi bosqichni haqli ravishda koʻmir davri deyish mumkin. Asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon YEB da **ikkinchi bosqich** – neft-gaz davri boshlandi. Buning asosiy sababi, birinchidan, neft va gazning qattiq yoqilgʻi turlari, jumladan, koʻmirda nisbatan eng samarali energiya vositasi ekanligi; ikkinchidan, ularning koʻp yoʻnalishli universal, shu bilan birga, nisbatan ekologik jihatdan toza energetika vositasi ekanligi; uchinchidan, qazib chiqarish rayonlaridan asosiy isteʼmolchi hududlarga ularni tashishning nisbatan qulayligi boʻldi. Jahon energetikasi 80-yillar boshlaridan oʻz taraqqiyotining uchinchi davriga qadam qoʻydi. Bu davrda, asosan, tugamaydigan va ayrim oʻrni tiklanadigan resurslardan energiya vositasi sifatida qadam-baqadam kengroq foydalanishga oʻtila boshlandi.

Neft sanoati yoqilgʻi-energetika tarmoqlarining yetakchisidir. U nafaqat koʻp qirrali energetika resursi, shu bilan birga, organik sintez kimyosining asosiy xomashyosi hamdir. Shu sababli uning siyosiy-strategik ahamiyati ham katta.

Neft tabiiy resurs sifatida juda qadim zamonlardan buyon maʼlum. Sanoat asosida neftni qazib chiqarish XIX asrning oxirgi choraklaridan koʻpaydi.

Neft qazib chiqaruvchi davlatlar soni tez koʻpaydi. Hozirgi paytda jahonning 80 dan ortiq mamlakatlarida neft qazib chiqarilmoqda. Muhim tomoni shundaki,

jahon neft zaxiralarining 86% i va qazib chiqarilayotgan neftning salkam 48% i rivojlanayotgan davlatlar hissasiga to'g'ri keladi.

12-jadval

2011-yilda neft qazib chiqarish bo'yicha jahondagi yetakchi davlatlar

Davlatlar	Neft qazib chiqarish, mln.t	Davlatlar	Neft qazib chiqarish, mln.t
Saudiya Arabistoni	500	Venesuela	200
AQSH	450	Meksika	150
Rossiya	420	Xitoy	150
Eron	250	O'zbekiston	5
Jahon bo'yicha	4200		

Jahonda neftni qazib chiqarish va eksport qilishda OPEK (Neftni eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti, unga Jazoir, Liviya, Iroq, Kuvayt, Qatar, Eron, Saudiya Arabistoni, BAA, Indoneziya, Nigeriya, Gabon, Venesuela, Ekvador davlatlari a'zo) mamlakatlari muhim rol o'ynamoqda. Hozirgi paytda bu mamlakatlar guruhi jahonda aniqlangan neft zaxiralarining salkam 80% iga, qazib chiqarilayotgan neftning esa salkam 50% dan ortiq qismiga egalik qilmoqda.

Jahonda neftga eng boy hudud Fors qo'ltig'i sohillarida joylashgan mamlakatlar hisoblanadi. Faqat ana shu davlatlar yer q'rida jahon neft zaxiralarining 2/3 qismidan ko'prog'i to'plangan va ular qazib chiqarilayotgan neftning 1/4 qismidan ko'prog'ini bermoqda. Neftni katta miqdorda import qiluvchi mamlakatlar qatoriga AQSH (250 mln. t), Yaponiya, Xitoy va Yevropa Ittifoqi davlatlari kiradi.

Jahonda jami qazib chiqarilayotgan neftning 26% ga yaqini dengiz sayozliklaridan qazib chiqarilmoqda. Shu yo'l bilan neft qazib chiqarayotgan davlatlar soni 50 tadir. Ayrim mintaqa va davlatlarda dengiz neftining hissasi ayniqsa yuqori, jumladan, bu ko'rsatkich G'arbiy Yevropada 90% ni, Lotin Amerikasida 50% dan ko'proqni tashkil qiladi.

Gaz sanoatining jahon YEB dagi hissasi 22% ni tashkil qiladi. Tabiiy gaz yoqilg'i turlari orasida ekologik jihatdan eng tozasi hisoblanadi. Yaqin vaqtlargacha bu sanoat tarmog'i asosan iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga xos edi. So'nggi yillarda gaz sanoatining ahamiyati rivojlanayotgan mamlakatlarda ham kuchayib bermoqda. Hozirgi vaqtda tabiiy gaz zaxiralari hajmiga ko'ra jahonda Rossiya, Eron, Qatar, Turkmaniston davlatlari yetakchilik qiladi. Gazni

qazib chiqarishda esa Rossiya, AQSH, Kanada, Niderlandiya, O‘zbekiston davlatlarining ko‘rsatkichlari yuqori. Jahonda gazni eksport qilish hajmiga ko‘ra Rossiya, Niderlandiya, Kanada, Indoneziya, Jazoir, Turkmaniston davlatlari oldinda bormoqda. Umuman, jahonda jami qazib chiqarilayotgan gazning 15%i tashqi bozorga chiqarilmoqda. Gazni import qilishda Germaniya, AQSH, Yaponiya, Fransiya, Italiya davlatlari ajralib turadi. Jami qazib chiqarilayotgan gazning 20% ga yaqini dengiz sayozliklaridan olinmoqda va ularning salmog‘i tobora oshib bormoqda.

Ko‘mir sanoati jahon energetikasi tarkibida alohida ahamiyatga ega. Bu tarmoq 60 dan ortiq mamlakatlarda mavjud bo‘lib, ko‘proq rivojlangan mamlakatlarda katta salmoqqa ega. Hozirgi vaqtda qazib chiqarilayotgan ko‘mirning asosiy iste‘molchisi issiqlik elektr stansiyalaridir. Shu sababli kokslanadigan ko‘mirga nisbatan energetik ko‘mir qazib chiqarishga ehtiyoj tobora kuchayib bormoqda. E‘tiborli tomonlaridan biri shuki, qazib chiqarilayotgan ko‘mir, asosan, o‘sha davlatlarning o‘zida iste‘mol qilinadi. So‘nggi yillarda qazib chiqarilayotgan ko‘mirning atigi 10%i eksportga chiqarilmoqda.

13-jadval

2011-yilda toshko‘mir qazib chiqarish bo‘yicha jahondagi yetakchi davlatlar

Davlatlar	Toshko‘mir qazib chiqarish, mln. t	Davlatlar	Toshko‘mir qazib chiqarish, mln. t
Xitoy	1400	Avstraliya	300
AQSH	1000	Rossiya	270
Hindiston	320	Germaniya	240
JAR	320	Polsha	200
Jahon bo‘yicha	5000		

Jahon ko‘mir zaxiralarining asosiy qismi Shimoliy yarimsharda – Rossiya, AQSH, Xitoy, Germaniya, Hindiston, Polsha, Qozog‘iston hududlarida joylashgan. Janubiy yarimsharda esa bu masalada Avstraliya va JAR yaxshiroq mavqega ega. Ko‘mirni eng ko‘p qazib chiqarishda Xitoy, AQSH, Avstraliya, Polsha, Germaniya dastlabki o‘rinlarni egallaydi. Ular birgalikda jahonda qazib chiqarilayotgan ko‘mirning 3/4 qismini bermoqda. Ko‘mirni import qilishda esa Yaponiya alohida ajralib turadi, u yiliga 110 mln. tonnagacha ko‘mir sotib olmoqda. Eksportga chiqarilayotgan ko‘mirning 90% i dengiz yo‘llari orqali tashilmoqda.

Jahon va davlatlar iqtisodiyotining tayanch tarmoqlaridan biri – elektroenergetikadir. FTI davrida, ayniqsa, iqtisodiyotni kompleks elektrlashtirish va avtomatlashtirishning kuchayishi elektroenergetika sanoatining yuqori sur'atlar bilan o'sishiga olib keldi.

Elektroenergetika sanoati elektroenergiyani ishlab chiqarish manbalariga ko'ra uch tarmoqqa bo'linadi. Bular issiqlik, gidro va atom elektroenergetika tarmoqlaridir. Jahonda hozirgi vaqtda taxminan 13,5–14 trln. kVt/s elektroenergiya ishlab chiqarilmoqda. Uning asosiy qismi AQSH (3600–3800 mlrd. kVt/s), Yaponiya (930–950 mlrd. kVt/s), Xitoy, Rossiya, Kanada, Germaniya, Fransiya, Koreya Respublikasi hissasiga to'g'ri keladi (O'zbekistonda 2008-yilda 49 mlrd. kVt/s elektroenergiya ishlab chiqarildi). Elektroenergiyaning 65% ini rivojlangan, 13% ini o'tish iqtisodiyotiga ega va 22% ini rivojlanayotgan mamlakatlar ishlab chiqaradi.

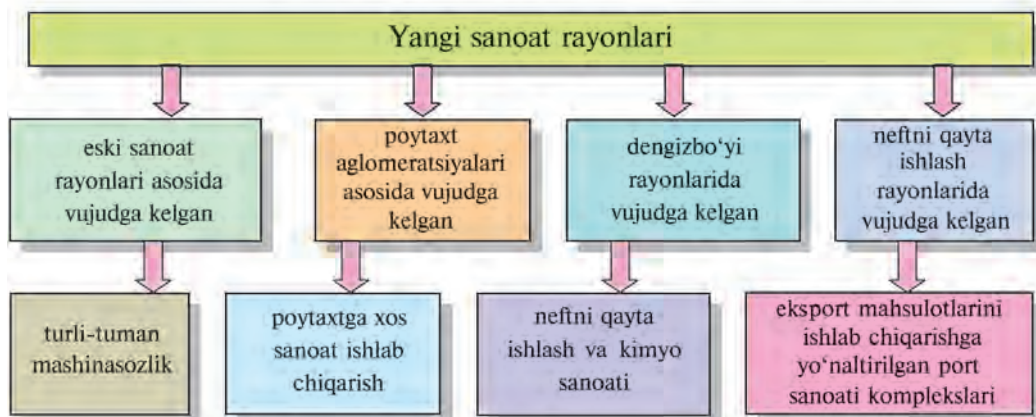
Jami elektroenergiyaning 60% dan ortiq qismi issiqlik elektrostansiyalarida, 20% ga yaqini gidroelektrostansiyalarda va 17% ga yaqini atom elektrostansiyalarida va qolgan qismi geotermal, qalqish, quyosh, shamol elektrostansiyalarida ishlab chiqariladi.

Issiqlik elektroenergetikasi (IEE) neft-gaz, ko'mir bemalolroq bo'lgan mamlakatlarda, ayniqsa, ustun rivojlangan. Bu tarmoq elektr stansiyalarining asosiy yoqilg'ileri G'arbiy Yevropa, Sharqiy Osiyo, Shimoliy Amerika va Avstraliyada – ko'mir, Shimoliy Karib dengizi, Fors qo'ltig'i bo'ylarida joylashgan mamlakatlarda esa gaz va mazutdir. Tabiati sernam, zaxkash Shimoliy o'rmon mintaqasidagi ayrim mamlakatlarda torf ham muhim yoqilg'i sifatida ishlatiladi. Umuman, elektroenergetikada IEE lar salmog'i eng yuqori bo'lgan davlatlar qatoriga Niderlandiya, JAR, Polsha davlatlari kiradi. Ularda IES lar salmog'i 87–97% ni tashkil qiladi.

Gidroelektroenergetika (GEE) sanoatining rivojlanish darajasi hududlarda turlicha kattalikda bo'ladigan gidroenergiya resurslarining qay darajada o'zlashtirilishiga bog'liq. Braziliya, Xitoy, Rossiya, KDR gidroenergiya resurslariga juda boydir. Jahon elektr energetikasida GEE salmog'i 20% bo'lgani holda, bu ko'rsatkich Norvegiya, Braziliya, Tojikiston, Qirg'iziston davlatlarida 90% dan ortadi.

Atom elektroenergetika (AEE) sanoati ishlab chiqarilayotgan elektroenergiya salmog'iga ko'ra uchinchi tarmoqdir. Hozirgi vaqtda jahonning 33 mamlakati (asosan, rivojlangan davlatlar)da turli quvvatdagi AES (Atom elektr stansiya)lar ishlab turibdi. Fransiya, Yaponiya, Belgiya, Koreya Respublikasida uning hissasi yuqori. Ularda ishlab chiqarilayotgan elektroenergiyaning 54–72%i AES larga to'g'ri keladi.

Jahondagi yangi sanoat rayonlarining tipologiyasi

3-rasm.

Elektroenergiya ham mahsulot (tovar) bo'lganligi sababli, u xalqaro doirada oldi-sotdi vositasi bo'lib kelmoqda. Hozirgi vaqtda elektr energiyasini eksport (Rossiya, Ukraina, Vengriya, Shveysariya, Kanada) va import (Italiya, Niderlandiya, AQSH) qiladigan davlatlar shakllangan.

Energiya vositalarining hozirgi davrda hayotda kam foydalanib kelinayotganlari noan'anaviy energiya manbalari deyiladi.

Noan'anaviy energiya manbalarining eng istiqbollisi yerning **ichki issiqlik yoki geotermal energiyasidir**. Yer sharining deyarli barcha hududlari ma'lum darajada yerning ichki issiqlik energiyasiga ega. Ayniqsa, yerning «yosh» tektonik rayonlari bunday resurslarga ancha boy. Iqtisodiy jihatdan yaxshi rivojlangan va geotermal resurslarga boy mamlakatlarda dastlabki geotermal elektrostansiya (GeoTES) lari AQSH (Kaliforniya), Rossiya (Kamchatka), Yaponiya, Italiya, Xitoy, Meksika, Yangi Zelandiya, Filippin kabi, hammasi bo'lib 20 ga yaqin mamlakatlarda bor. Islandiyada esa yerning ichki energiyasidan uy-joylar, idoralar va issiqxonalarini isitishda keng foydalanilmoqda.

Noan'anaviy energiya manbalaridan yana biri **dengiz suvining qalqish** energiyasidan foydalanishdir. Qalqish elektrostansiya (QES)lari Fransiya, AQSH, Kanada, Rossiya va Xitoydagina bor. Dengiz to'liqini energiyasi asosida ishlaydigan birinchi elektrostansiya Yaponiyada qurilgan.

Quyosh energiyasidan foydalanish ham juda katta istiqbollarga ega. Hozirgi vaqtda quyoshli kunlar ko'p bo'ladigan mamlakatlarda, jumladan, AQSH,

Yaponiya, Isroil, Kipr kabilarda quyosh (gelio) qurilmalaridan foydalanib, ko'plab uylar, issiqxonalar, ishxonalar isitilmoqda. Hozircha jahonda faqat Fransiya, Ispaniya, Italiya, Yaponiya, AQSH, Ukraina davlatlaridagina quyosh elektrostansiyalari qurilgan. O'zbekiston ham shunday qurilmaga ega bo'lgan jahondagi kam sonli mamlakatlardan biri. Undagi quyosh qurilmasi ilmiy tadqiqot ishlariga xizmat qiladi.

Yana bir noan'anaviy energiya manbayi **shamol quvvatidan foydalanishdir**. Qadimdan inson turli ehtiyojlari yo'lida shamoldan foydalanib kelgan. Masalan, yelkanli dengiz kemachiligi, shamol tegirmonlari va boshqalar. FTI davrida undan sanoat yo'li bilan elektr energiyasi hosil qilish va foydalanishga o'tila boshlandi. Bu yo'nalishda AQSH, Daniya, Shvetsiya, Germaniya, Ispaniya, Gretsiya, Kanada kabi rivojlangan mamlakatlarda sezilarli yutuqlar qo'lga kiritilgan.

Shuningdek, **sintetik yoqilg'i** turlari ham noan'anaviy energiya manbalaridan hisoblanadi. U ko'mir, yonuvchi slanes, neftli qumlar, hatto, biomassalardan sun'iy ishlov berish asosida olinadi. Ular gaz, uglevodorodli suyuq birikmalar, etil spirti ishlab chiqarish orqali amalga oshiriladi. Tabiat bunday resurslarga ancha boy va ulardan keng foydalanish kelgusi avlodlar vazifasi bo'lib hisoblanadi.

Tog'-kon sanoati yer osti qazilma boyliklarini qazib chiqarish va ularni dastlabki qayta ishlash (boyitish) tarmoqlarini o'zida birlashtiradi. Ular yoqilg'i, metall, noruda mineral boyliklari va qurilish materiallarini qazib chiqaruvchi va qayta ishlovchi tarmoqlarga aloqadordir. Jahon xo'jaligi tarmoqlarini mineral xomashyo bilan ta'minlash, asosan, tog'-kon sanoatiga bog'liq. Bu sanoat tarmog'i mineral resurslar qazib chiqaruvchi barcha davlatlarda bor. Lekin jahon mineral xomashyolarining 2/3 qismi AQSH, Rossiya, Xitoy, Avstraliya, Kanada, JAR va boshqa ayrim davlatlar hissasiga to'g'ri keladi.

Shu bilan birga tog'-kon sanoati mahsulotlarini qazib chiqarish va eksport qilishda rivojlanayotgan mamlakatlar mavqeyi ham past emas. Turli xil yer osti qazilma boyliklarini qazib chiqarish hajmi Osiyoda Hindiston, Indoneziya, Malayziya, Saudiya Arabistoni; Afrikada KDR, Zambiya, Marokash, Nigeriya, JAR, Zimbabve, Botsvana; Lotin Amerikasida Braziliya, Chili, Meksika, Venesuela kabi mamlakatlarda juda katta.

Umuman, nomlari tilga olingan deyarli barcha mamlakatlarda qazib chiqarilayotgan mineral resurslarning o'rtacha 80–90%i dastlabki qayta ishlovdan chiqarilgach, jahon bozorlariga yo'llanmoqda. Ularni xarid qilishda, asosan, rivojlangan mamlakatlarning qo'li baland.

Savol va topshiriqlar

1. Xitoy sanoatida AQSH ga nisbatan 2,6 martadan ko'p ishchi ishlaydi. Ammo uning sanoati rivojlanish darajasiga ko'ra ko'p marotaba orqada turadi. Buning sabablari nimada?
2. Energiya vositalarini iste'mol qilishda AQSH ko'rsatkichlarini boshqa mamlakatlar ko'rsatkichlari bilan taqqoslang, ular o'rtasidagi farqlarni tahlil qiling va sabablarini tushuntirib bering.
3. XX asr davomida jahonning yoqilg'i-energetika balansidagi tadrijiy o'zgarishlarni o'rganing va sabablarini tushuntirib bering.
4. Nima uchun neft sanoati strategik ahamiyatga ega bo'lgan tarmoq hisoblanadi?
5. Gaz sanoati geografiyasini «Atlas» materiallariga qarab o'rganing, ko'rsatkichlarini tahlil qiling. Eng yirik gaz qazib chiqaruvchi (eksport) va uni iste'mol qiluvchi (import) mamlakatlarni aniqlang.
6. Nima sababdan jahonda so'nggi yillarda kokslanadigan ko'mirga nisbatan energetik ko'mirni qazib chiqarish ehtiyoji kuchayib bormoqda?
7. Jahon elektroenergetika sanoatining ichki tarmoqlari tarkibida issiqlik, gidro va atom elektr energetikasining energiya ishlab chiqarish nisbati qanday?

17-§. Sanoat tarmoqlari geografiyasi

METALLURGIYA SANOATI

Tayanch iboralar

Sanoat, metallurgiya, mashinasozlik, kimyo sanoati, o'rmon sanoati, selluloza-qog'oz sanoati, yengil sanoat.

Metallurgiya sanoati jahon xo'jaligini, asosan, konstruksiyabop materiallar – qora va rangli metall bilan ta'minlaydi. Garchi mamlakatlar xo'jaligida boshqa xil konstruksiyabop materiallar, jumladan, plastmassalarning ahamiyati ortib borayotgan bo'lsa-da, ular po'latning o'rnini bosa olmaydi. Shu sababli ham u hozirgi jahon xo'jaligining ahamiyatli negiz tarmoqlaridan hisoblanadi.

Metallurgiya sanoati, o'z navbatida, mustaqil qora va rangli metallurgiya sanoatlariga bo'linadi.

Qora metallurgiya sanoatining xususiyatlaridan biri – asosiy mahsulotlari hisoblanadigan cho'yan, po'lat va prokat ishlab chiqarish jarayonida juda katta hajmdagi temir rudasi, kokslanadigan ko'mir va boshqa xil resurslarni ishlatishidir. Shu sababli dastlabki yillarda tarmoq korxonalari, asosan, yirik kokslanadigan ko'mir konlari hududlarida shakllandi. FTI davrida tarmoqda yangi ishlab

chiqarish texnologiyasiga o'tish tufayli temir rudasi va kokslanadigan ko'mirni jahonning turli mintaqalaridan keltirish imkoniyatlari ancha kengaydi. Natijada G'arbiy Yevropa davlatlari, Yaponiya, qisman AQSHning qora metallurgiya korxonalari tobora dengiz portlari atroflarida joylashtirila boshlandi.

Jahon qora metallurgiya sanoatida hozirgi vaqtda xomashyo resurslarini yetkazib beruvchi, tayyor metall mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi va ularni iste'mol qiluvchi mamlakatlar guruhlarini shakllangan. Jumladan, temir rudasini jahon bozoriga chiqarishda Braziliya, Avstraliya, Hindiston, JAR, Liberiya, Ukraina davlatlari, po'lat ishlab chiqarishda Xitoy, Yaponiya, Rossiya, AQSH, Ukraina, Germaniya davlatlari ajralib turadi. Umuman, jahonda yiliga 1 mlrd. t temir rudasi qazib olinadi. Uning asosiy qismi Xitoy, Braziliya va Avstraliyaga to'g'ri keladi (50–60%). Temir rudasini katta miqdorda import qiluvchi mamlakatlar – AQSH, Xitoy, Buyuk Britaniya, Yaponiya, GFR, Koreya Respublikasi. Tayyor metall mahsulotlarini iste'mol qilishda esa, asosan, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar yetakchilik qilmoqdalar. Jahonda ishlab chiqarilayotgan po'latning 80%i rivojlangan davlatlar hissasiga to'g'ri keladi. Ularning hissasi yuqori sifatli qora metall mahsulotlarini tayyorlashda, ayniqsa, yuqori.

Rangli metallurgiya sanoati murakkab tarmoqlar tarkibiga ega bo'lib, o'nlar xildagi metallar (mis, aluminiy, rux, qo'rg'oshin, volfram, oltin, kumush, uran va boshqalar)ni ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. Yetakchi tarmog'i – aluminiy ishlab chiqarish.

Rivojlanayotgan mamlakatlar rangli metallurgiyada xomashyo resurslarini yetkazib berishga va rivojlangan mamlakatlar esa iste'molga tayyor rangli metallar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Masalan, mis rudasini qazib olish va jahon bozoriga chiqarishda Markaziy Afrikadagi Zambiya va Kongo Demokratik Respublikasi davlatlari yetakchilik qiladi. Ularning hududi bo'ylab «Mis mintaqasi» deb ataladigan misga boy havza yotadi. Bundan tashqari, bunday resurslarga Chili, AQSH, Kanada ham ancha boy. Toza (rafinad) misni ishlab chiqarishda esa AQSH, Yaponiya, Germaniya, Fransiya kabi rivojlangan mamlakatlar yetakchilik qilmoqda.

Shunga o'xshash holatni nisbatan yengilligi uchun *qanotli metall* deb nom olgan aluminiy sanoatida ham ko'rish mumkin. Tarkibida aluminiy metali bo'lgan boksit, nefelin, alunit rudalarga eng boy davlatlar Avstraliya, Gvineya, Yamayka va Braziliyadir. Lekin tozalangan aluminiy ishlab chiqarish va iste'mol qilishda yana AQSH, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya kabi rivojlangan mamlakatlar ajralib turadi.

MASHINASOZLIK VA METALLNI QAYTA ISHLASH

Mashinasozlik va metallni qayta ishlash tarmog'i ishlab chiqarayotgan mahsulotlari umumiy qiymatiga ko'ra sanoat tarmoqlari orasida eng yirigi va ahamiyatlisidir. Unga yalpi sanoat mahsuloti qiymatining 35%i to'g'ri keladi. U turli mashina va texnologik uskunalar, murakkab o'lchov apparatlari va asboblari, kompyuter texnikasi va raketa-kosmik texnikasi, bir so'z bilan aytganda, «ignadan samolyotgacha» turli xildagi mahsulotlar ishlab chiqaradi.

Mashinasozlik yetakchi sanoat tarmog'i sifatida ichki yonuv dvigatellari hayotga tatbiq etila boshlagan XVIII asrning oxirlaridan boshlab rivojlanib kelayotganligini yaxshi bilasiz. Hozirgi vaqtda bu tarmoqning hududiy joylashishiga va rivojlanishiga oldingidek xomashyo (metall, plastmassa, oyna va boshqalar) emas, ko'proq malakali ilmiy xodimlar va ishchi-xizmatchilarning yetarli bo'lishligi, transport va iste'mol omillari ta'sir ko'rsatmoqda.

Jahon mamlakatlari mashinasozlikning rivojlanish darajasiga ko'ra turlicha ko'rsatkichlarga ega. U rivojlangan mamlakatlarda, asosan, yuqori darajada rivojlanishga erishgan, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa uning ko'rsatkichlari ancha past.

Mashinasozlikning rivojlanish darajasiga ko'ra jahonning to'rt mintaqasi alohida ajralib turadi. Ularning eng yirigi **Shimoliy Amerika** mintaqasidir. Undagi AQSH, Kanada va Meksika davlatlari hissasiga jahon mashinasozlik mahsulotlarining 30%i to'g'ri keladi va deyarli barcha xildagi mashina va uskunalari ishlab chiqariladi.

Ikkinchi mintaqa **Yevropa Ittifoqi** mamlakatlari bo'lib, ishlab chiqaradigan mahsulotlari hajmi va sifati jihatidan birinchi mintaqadan deyarli qolishmaydi. U, asosan, ommaviy mashinasozlik mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

Mashinasozlikning uchinchi mintaqasi **Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo** mamlakatlaridir. U an'anaviy mashinasozlik mahsulotlari bilan birga yuqori texnologiyaga asoslangan fantalab hisoblash texnikasi (radio-telemexanika, maishiy xizmat texnikasi) mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Unda Xitoy va Yaponiyaning o'rni eng yuqori.

MDH mamlakatlari jahonning to'rtinchi mashinasozlik mintaqasini tashkil qiladi. Garchi mintaqa mashinasozlikning eng muhim mahsulotlarini ishlab chiqarish imkoniyatlariga ega bo'lsa-da, sifat ko'rsatkichlariga ko'ra boshqa mintaqalardan orqada.

Ayniqsa, fantalab mashinasozlik tarmoqlari nisbatan sust rivojlangan. Shu sababli uning mavqeyi tobora pasayib bormoqda.

Barcha rivojlanayotgan mamlakatlar hissasiga dunyo mashinasozlik mahsulotlarining 1/10 qismiga yaqini to'g'ri keladi. Ammo hozirgi vaqtda ularda mashinasozlik sanoatining o'sish sur'atlari ancha yuqori. Ayniqsa, Braziliya, Hindiston, Argentina, Meksika, Osiyoning yangi industrial davlatlari (Koreya Respublikasi)da bu borada sezilarli yutuqlar kuzatilmoqda. O'zbekiston ham o'zining avtomobilsozlik tarmog'i orqali jahon bozoriga tobora dadil kirib bormoqda. Bu holat yaqin kelgusida ular hissasining oshishiga olib keladi.

Ba'zi mashinasozlik mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi eng yirik davlatlar qatorida rivojlangan mamlakatlar bilan birga rivojlanayotgan mamlakatlar ham ko'zga tobora ko'p tashlanmoqda.

KIMYO VA NEFT-KIMYO SANOATI

Kimyo sanoati FTI davrida sanoatning rivojlangan tarmoqlaridan biridir. U XX asr davomida alohida tarmoq sifatida shakllandi va eng yuqori sur'atlarda rivojlanishga erishdi. Ko'p sifatlariga ko'ra mazkur tarmoq mashinasozlik sanoatiga o'xshab ketadi. U ham to'rt mintaqada har taraflama rivojlanishga erishgan. Bular **Yevropa, Shimoliy Amerika, Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo hamda MDH davlatlaridir.**

Hozirgi vaqtda jahon kimyo mahsulotlarining 23–24% i Yevropada ishlab chiqarilmoqda. Ushbu ko'rsatkich AQSH da 20 % ga, Yaponiyada 15% ga, Fors ko'rfazi mintaqasida 7% ga teng. Unda va ikkinchi mintaqa hisoblanadigan Shimoliy Amerika (ayniqsa, AQSH)da kimyo sanoatining deyarli barcha tarmoqlari, birinchi navbatda, neftni qayta ishlash va neft-kimyo har taraflama rivojlangan. Uchinchi mintaqaning o'zagi Yaponiya va Xitoy hisoblanadi. Ularda ham organik sintez kimyosining sintetik tola, sintetik kauchuk, polimerlar kimyosi tarmoqlari yuqori mavqega ega. Sobiq Ittifoq davlatlaridan iborat to'rtinchi mintaqada, ayniqsa, tog' kimyosi va asosiy kimyo tarmoqlarining ahamiyati katta.

O'RMON, YOG'OCHNI QAYTA ISHLASH VA SELLULOZA-QOG'OZ SANOATI

O'rmon va yog'ochni qayta ishlash sanoatining hududiy joylashuvi ko'p hollarda jahon o'rmon resurslari geografiyasiga monand shakllangan. XXI asr boshlarida jahon bo'yicha bir yilda jami 4 mlrd. m³ yog'och tayyorlandi. Shuning 2/3 qismiga yaqini **Shimoliy o'rmon mintaqasi** hissasiga to'g'ri keladi. Ma'lumki, Shimoliy o'rmon mintaqasida, asosan, ignabargli daraxtlar o'sib, ulardan yog'och-taxta, selluloza-qog'oz va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Ushbu mintaqada joylashgan Kanada, AQSH, Rossiya, Finlandiya, Shvetsiya davlatlari

oʻrmon va yogʻochsozlik mahsulotlari ishlab chiqarishda xalqaro ixtisoslashuvga ega. Bu davlatlar yogʻoch-taxta va selluloza-qogʻoz mahsulotlarini tayyorlash va eksport qilishda ham eng yuqori koʻrsatkichlarga ega. Bu borada Kanada alohida ajralib turadi. U jon boshiga yogʻoch tayyorlashda birinchi oʻrinda turadi. Unda 1500 dan ortiq taxta tilish zavodlari bor. U dunyodagi eng katta selluloza-qogʻoz kombinatiga ega. Gʻarbda ishlab chiqarilayotgan gazeta qogʻozining 40% i va gazeta qogʻozi eksportining 60% i ham shu davlat hissasiga toʻgʻri keladi. Shu bilan birga, jon boshiga qogʻoz ishlab chiqarishda Finlandiya va Shvetsiya Kanada davlatidan oldinda turadi. Jahon boʻyicha bu koʻrsatkich oʻrtacha 45 kg ni tashkil qiladi.

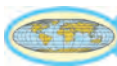
YENGIL SANOAT

Yengil sanoat aholining kundalik isteʼmol mahsulotlari ishlab chiqaradigan eng yirik tarmogʻidir. Shu sababli u barcha, shu jumladan, rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining muhim tarmogʻi sanaladi. Yengil sanoatda eng yetakchi tarmoqlar boʻlib toʻqimachilik, tikuvchilik va charm-poyabzal tarmoqlari hisoblanadi.

Toʻqimachilik sanoati, bir tomondan, sanoatning eng «eski», ikkinchi tomondan esa doimo yangilanayotgan va oʻsayotgan tarmoqlaridan hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda jahon toʻqimachilik sanoatining beshta yirik mintaqasi mavjud. Bular **Sharqiy Osiyo, Janubiy Osiyo, MDH mamlakatlari, Yevropa va AQSHdir**. Ularda toʻqimachilik mahsulotlarining asosiy qismini ip-gazlama va kimyoviy tolalardan toʻqilayotgan gazlamalar tashkil qiladi. Muhimi shundaki, bunday gazlamalarning umumiy hajmi doimo ortib bormoqda. Shoyi, jun va zigʻir gazlamalar hissasi esa, aksincha, sekin-asta kamayib bormoqda.

Umuman, hozirgi vaqtda jahon yengil sanoatining koʻpchilik tarmoqlari rivojlanayotgan mamlakatlarda jadal surʼatlarda oʻsmoqda. Buning natijasida Xitoy, Hindiston, Pokiston, Misr kabi mamlakatlarda ishlab chiqarilgan gazlamalar, kiyim-kechak, trikotaj mahsulotlari Shimoliy Amerika, Yevropa, Yaponiya kabi rivojlangan davlatlarning ichki bozorida oʻz oʻrnini topmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlardagi bunday natijalarni ularda: 1) ishchi kuchining ancha arzonligi; 2) toʻqimachilik sanoati xomashyolari (tola)ning nisbatan serobligi bilan tushuntirish mumkin. Hozirgi vaqtda ishlab chiqarilgan ip-gazlamaning 30%i Xitoyga, 8–9%i Hindiston, AQSH, Yaponiya, Tayvan, Indoneziya, Pokiston, Italiya, Misrga, jun gazlamaning 15%i Xitoyga, 14%i Italiyaga, katta qismi Yaponiya, AQSH, Hindiston va boshqa mamlakatlarga toʻgʻri keladi.

Amaliy ish

1. «Atlas»dan foydalanib jahonning yirik sanoat markazlarini yozuvsiz xaritada belgilang.
2. O‘zbekistonda qaysi sanoat tarmoqlari rivojlangan, qaysilari rivojlanmaganini aniqlang va shu holatning asosiy sabablarini daftaringizga yozib oling.

Savol va topshiriqlar

1. Tog‘-kon sanoati rivojlanishida asosiy o‘rin tutuvchi mamlakatlarni aniqlang.
2. Qora va rangli metallurgiya sanoatlari qanday xususiyatlariga ko‘ra farqlanadi?
3. Darslik matni ma’lumotlaridan foydalanib jahon mashinasozlik sanoatining hozirgi geografiyasini o‘rganing. Unda tarmoqning to‘rtta yirik rivojlangan mintaqalari va ularda joylashgan davlatlarni tahlil qiling, ularning ishlab chiqarish ixtisosidagi farqlarini aniqlang.

18-§. Sanoat va atrof-muhit

Tayanch iboralar

Atrof-muhit, atrof-muhitni ifloslantirish, tog‘- kon sanoati, elektroenergetika, is va oltinugurt gazi, azot oksidi, uglerod oksidi, benzopirin, qattiq moddalar.

Sanoat – atrof-muhitni ifloslantiruvchi asosiy tarmoqdir. U geografik qo‘biqning barcha qatlamlariga faol salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Sanoat-ishlab chiqarishning salbiy ta’siri, asosan, ikki yo‘nalishda amalga oshmoqda: 1) tabiiy boyliklar (mineral, yer, o‘rmon, okean resurslari kabilar)ni o‘zlashtirish mobaynida; 2) ishlab chiqarish jarayonida.

Tog‘- kon sanoati mineral tabiiy boyliklarni o‘zlashtiruvchi asosiy tarmoqdir. U turli yer osti boyliklarini qazib chiqarish va ularni dastlabki qayta ishlash jarayonida atrof-muhitga eng ko‘p zarar keltiradi. Masalan, 90-yillarda birgina sobiq Ittifoq hududida tog‘- kon sanoati korxonalari egallagan jami maydon hajmi 2,3 mln. gektardan ziyod edi. AQSHda bunday maydonlar undan ham katta bo‘lgan.

Tabiiy resurslarni o‘zlashtirish jarayonida gidroenergetika sanoati tufayli ham atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatilmoqda. U elektroenergetika sanoatining boshqa tarmoqlariga nisbatan «toza»roq hisoblansa-da, to‘g‘on, suv omborlari qurilishi natijasida tabiiy muvozanatning buzilishiga, aholi yashab kelgan yoki o‘rmondan iborat katta maydonlarning suv ostida qolib ketishiga sabab bo‘ladi.

Atrof-muhitning ifloslanishi, ayniqsa, sanoat tarmoqlarining ish jarayonida juda ham kuchli kechadi.

Jahon energetikasining asosiy tarmog‘i hisoblanadigan issiqlik elektroenergetika tarmog‘i yerning tuproq, atmosfera va suv qobiqlarini oltingugurt gazi (SO₂), azot oksidi (NO), is gazi (CO), benzopirin, millionlab tonna qattiq moddalar bilan ifloslash xususiyatiga ega. Ayniqsa, ko‘mir yoqilg‘isi asosida ishlaydigan issiqlik elektrostansiyalarining bu boradagi «xizmat»lari juda ham katta. Masalan, ma‘lumotlarga ko‘ra bunday IES lar neft mahsulotlari asosida ishlaydigan stansiyalarga nisbatan atrof-muhitni oltingugurt gazi bilan 2 barobar, tabiiy gaz asosida ishlaydigan stansiyaga nisbatan esa 100 barobar ko‘proq ifloslaydi. Bundan tashqari, bu gazlar, havoga chiqarib yuboriladigan katta miqdordagi chang va aerozol chiqindilar qon-tomir, bronxit, ekzema, rak kabi kasalliklarni keltirib chiqaradi. Juda kam kuzatilsa-da, AESlarda bo‘lib turadigan falokatlar, ayniqsa, Chernobildagiga o‘xshash falokatlar, tom ma‘noda dunyoviy ekologik xavfni keltirib chiqaradi. Eng muhimi, sanoatning tobora rivojlanib borishi planetar darajada atrof-muhit ifloslanishining kuchayishiga sabab bo‘lmoqda. Bu muammolar esa so‘nggi vaqtlarda ularga alohida munosabatda bo‘lishni taqozo etmoqda. Ularning ijobiy yechimi: 1) tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan samarali sanoat ishlab chiqarish texnologiyalarini yaratish; 2) sanoat tarmoqlarini joylashtirishda ularning xususiyatlarini hisobga olish, ya‘ni «iflos» sanoat tarmoqlarini aholi zich yashaydigan joylardan xoli hududlarda joylashtirish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Amaliy ish

1. «Atlas»dagi ekologik xaritaning o‘rganib chiqib, Yer sharida sanoat chiqindilari bilan ifloslangan hududlar nomini daftaringizga yozib oling.
2. Sanoatning zaharli chiqindilari ro‘yxatini daftaringizga yozib qo‘ying.

Savol va topshiriqlar

1. Jahon o‘rmon sanoati rivoj topgan mintaqalar va ulardagi eng yirik mamlakatlarni aniqlang. O‘rmon sanoati mahsulotlarini ishlab chiqarishda ularning tutgan o‘rnini aniqlang, ularni qiyoslang va tahlil qiling.
2. To‘qimachilik sanoati xomashyolari va tayyor gazlama mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan mamlakatlarni aniqlang va guruhlang. Shulardan qaysilari ham xomashyo, ham tayyor gazlama ishlab chiqarishga ixtisoslashgan? Unda O‘zbekistonning o‘rni qanday?
3. Atrof-muhitning ifloslanishida sanoatning o‘rnini darslikdagi matndan foydalanib o‘rganing.

19-§. Qishloq xo‘jaligi geografiyasi

Tayanch iboralar

Qishloq xo‘jaligi, dehqonchilik, chorvachilik, natural xo‘jalik, tovar xo‘jalik, agrosanoat majmuasi, agrobiznes, donli ekinlar, moyli ekinlar, choy, kakao.

Qishloq xo‘jaligi moddiy ishlab chiqarishning ikkinchi yirik tarmog‘idir. U kishilik jamiyatining eng qadimgi xo‘jalik sohasi hisoblanadi. Shu bilan birga, bu ishlab chiqarish tarmog‘i barcha davrlarda insonning kundalik iste‘mol mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini qondiruvchi asosiy manba bo‘lib xizmat qilgan. Shu sababli, jahonda bironta mamlakat yo‘qki, unda qishloq xo‘jaligi va u bilan bog‘liq bo‘lgan o‘rmon, ovchilik, baliqchilik xo‘jaliklari tashkil topmagan bo‘lsin. Hozirgi vaqtda bunday xo‘jalik tarmoqlarida hammasi bo‘lib 1,2 mlrd. dan ortiq kishi ish bilan band.

Qishloq xo‘jaligining asosiy xususiyatlaridan biri, uning joylardagi tabiiy iqlim sharoiti bilan chambarchas bog‘liq ekanligidir. Boshqacha aytganda, tabiiy iqlim sharoiti to‘g‘ri kelsagina muayyan hududlarda bug‘doy, sholi, paxta, meva, choy kabi mahsulotlarni yetishtirish mumkin bo‘ladi. Shu sababli, qishloq xo‘jalik tarkibi va tarmoqlarining hududiy joylashish holati turlicha bo‘ladi. Ishlab chiqaradigan mahsulotlari xususiyatlariga ko‘ra,

14-jadval

Jahonning eng rivojlangan davlatlarida iqtisodiyot ayrim sektorlarining YIM ishlab chiqarishdagi hissasi (2012-y.)

Mamlakatlar	YIM, %	Sanoat	Qishloq xo‘jaligi	Xizmat ko‘rsatish sohasi
AQSH	100	46,8	10,1	43,1
Xitoy	100	28,1	0,8	71,0
Yaponiya	100	26,9	5,8	67,3
Germaniya	100	24,0	1,4	74,6
Fransiya	100	18,5	1,7	79,8
Braziliya	100	22,1	1,2	76,7
Buyuk Britaniya	100	21,6	0,7	77,7
Italiya	100	25,2	1,9	72,9
Rossiya	100	37,0	4,2	58,9
Kanada	100	27,1	1,9	71,0

barcha qishloq xo‘jalik tarmoqlari ikki guruhga: *dehqonchilik* (ziroatchilik) va *chorvachilikka* bo‘linadi.

Shuningdek, qishloq xo‘jaligi rivojlanish darajasiga ko‘ra ikki turga bo‘linadi. **Birinchisi, rivojlangan tovar qishloq xo‘jaligi** bo‘lib, ularda ishlab chiqariladigan mahsulotlar bozor, birinchi navbatda, tashqi bozor uchun mo‘ljallangan bo‘ladi. Bunday xo‘jaliklar ishi **intensiv** tashkil qilingan zamonaviy dehqonchilik va chorvachilik sohalari bo‘lishi mumkin. **Ikkinchisi, asosan, ichki xo‘jalik iste‘moli** uchungina mahsulot ishlab chiqaradigan, odatda, kam samarali qishloq xo‘jaliklaridir. Bunday xo‘jaliklar qadimdan keng tarqalgan bo‘lganligi sababli **an’anaviy qishloq xo‘jaligi** ham deyiladi. Ularda ish, odatda, **ekstensiv** holda tashkil qilingan bo‘ladi. Hozirgi vaqtda bunday qoloq dehqonchilik xo‘jaliklari jahonning rivojlanayotgan ko‘pchilik mamlakatlarida keng tarqalgan.

Tovar qishloq xo‘jaligi, asosan, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda keng rivojlangan. Odatda, ularda FTI yutuqlaridan ustun darajada foydalanishga erishilmoqda. Ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash, elektrlashtirish, kimyolash-tirish darajasi ularda juda yuqori. Bunday xo‘jaliklarda endilikda ishlarni avtomatlashtirish (tarmoqlarda me‘yoriy agroiklim va boshqalar)ni yaratishga katta e‘tibor beriladi, mikroelektronika, seleksiya, genetika, biotexnologiyaning so‘nggi yutuqlarini joriy qilish asosiy o‘rin tutadi. Ularda agrar (lotincha *qishloq xo‘jaligi* demak) ishlab chiqarish sanoat bilan bog‘lanib ketgan va **agrosanoat xo‘jaliklariga** aylangan. Ko‘pchilik rivojlangan mamlakatlarda so‘nggi yillarda fermerlikning o‘ziga xos **agrobiznes** shakli yuzaga keldi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa tovar qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirishga e‘tibor kuchayayotgan bo‘lishiga qaramay, ular hamon an’anaviy, faqat o‘zlari uchun iste‘mol mahsulotlari ishlab chiqaruvchi notovar xo‘jalik mamlakatlari bo‘lib qolmoqdalar. Notovar qishloq xo‘jaliklari aslida yuz millionlab mayda va o‘rta xo‘jaliklar asosida tashkil topgan. Ular, odatda, o‘zlarinigina oziq-ovqat va boshqa iste‘mol mahsulotlari bilan ta‘minlashga arang qurbi yetishi mumkin. Jahonning ayrim mintaqalarida, jumladan, Markaziy va Sharqiy Afrika, Janubiy va Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarida hali ham omoch, motiga kabi oddiy ish qurollari va almisoqdan qolgan qoloq ishlab chiqarish texnologiyasidan foydalaniladi.

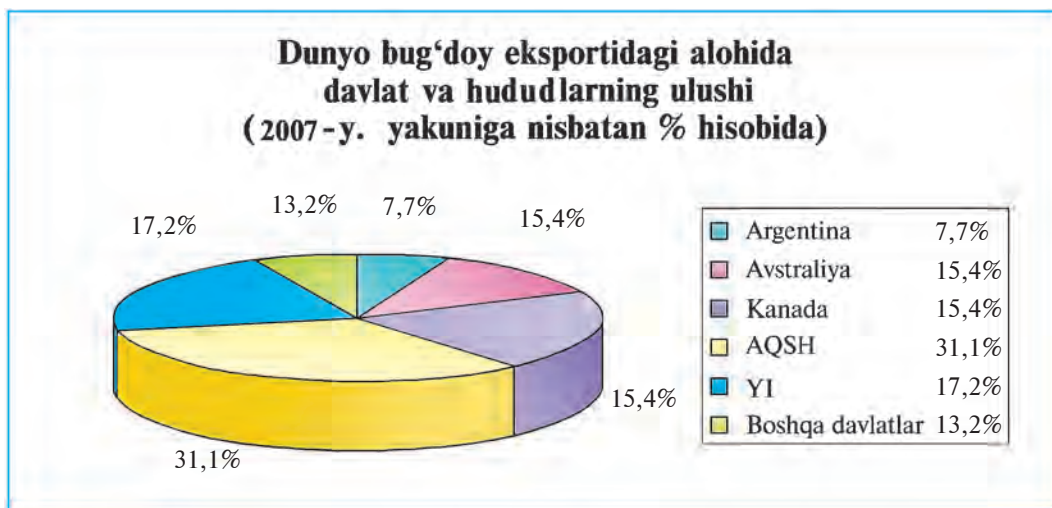
JAHON DEHQONCHILIGI

Dehqonchilik qishloq xo‘jaligining yerga ekin ekib, hosil olish bilan shug‘ullanadigan eng asosiy tarmog‘idir. Jahon dehqonchiligi o‘zida nihoyatda xilma-xil tarmoqlarni birlashtiradi.

Donli ekinlar dehqonchilikning eng yirik tarmogʻidir. Donli ekinlar turi ancha koʻp boʻlib, jahon ekin maydonlarining oʻrtacha yarmi (0,7 mlrd. ga) da ekiladi. Don mahsulotlari aholi ozigʻining asosi boʻlib, jahon boʻyicha yalpi hosili 1,9 mlrd. t ni tashkil qiladi.

Jahon don xoʻjaligining eng samarali vakillari bugʻdoy, sholi va makajoʻxoridir. Bular orasida eng ahamiyatlisi esa bugʻdoydir. Uning asl vatani Kichik Osiyo va Oʻrta dengiz boʻyi hamda Habashiston yassi togʻligi hududlaridir.

Bugʻdoy jahonning deyarli barcha davlatlarida ekiladi va jami donli ekinlar maydonining 1/3 qismini band qilib kelmoqda. Jahonning asosiy bugʻdoyzorlari Yer sharining birinchi «bugʻdoy belbogʻi» hisoblanadigan Shimoliy yarimsharning oʻrta kengliklari boʻylab tarqalgan. Bu kengliklarda joylashgan AQSH, Kanada, Rossiya, Ukraina, Qozogʻiston, Xitoy jahonning eng yirik bugʻdoy yetishtiruvchi mamlakatlari hisoblanadi. Dunyoning ikkinchi bugʻdoy mintaqasi esa Janubiy yarimsharning oʻrta kengliklari boʻylab yastanib yotadi (4-rasm). Undagi bugʻdoyli maydonlar Lotin Amerikasi, Afrika va Avstraliyaning janubiy hududlari boʻylab joylashgan. Ushbu mintaqada joylashgan Avstraliya va Argentina davlatlari ham jahonda bugʻdoy yetishtiruvchi yirik davlatlardan hisoblanadi. Aholi jon boshiga eng koʻp sifatli bugʻdoy yetishtirish va uni eksport qilishda yirik davlat sifatida Kanada alohida muhim oʻrin tutadi. Mashhur Shimoliy Amerika preriya-sining yuqori kengliklari boʻylab joylashgan Vinnipeg shahri Kanadaning «bugʻdoy poytaxti» hisoblanadi.

4-rasm.

Jahon donli ekinlari orasida yalpi hosili va ahamiyatiga ko‘ra ikkinchi o‘rinni egallaydi.

Dunyo donli ekinlari ekin maydonlarining tarkibi quyidagicha: bug‘doy – 30%; sholi – 28%; makkajo‘xori – 25%; arpa – 9%; oq jo‘xori – 3%; javdar – 2% va boshqa donli ekinlar – 3%.

Dunyo aholisining yarmiga yaqinining asosiy ovqati guruchdan tayyorlangan taomlardir. Sholi minglab yillar oldin Xitoy va boshqa Sharq davlatlarida ekilib kelingan va sekin-asta jahon bo‘ylab tarqalgan.

Sholi ekinlarining dunyoning issiq va suv yetarli hududlari bo‘ylab tarqalishi uning muhim xususiyati hisoblanadi. Hozirgi vaqtda Sharqiy, Janubiy va Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari jahon yalpi sholi hosilining 9/10 qismini yetishtirmoqda. Umuman, dunyodagi barcha sug‘oriladigan ekin maydonlarining 2/3 qismida sholi ekiladi.

Yana bir muhim donli ekin **makkajo‘xoridir**. Uning asl vatani Meksika hisoblanadi. Makkajo‘xori, odatda, doni va poyasi uchun ekiladi. AQSH makkajo‘xori yetishtiradigan davlatlar orasida alohida ajralib turadi. Uning hissasiga jahonda yetishtirilayotgan makkajo‘xori yalpi hosilining 40%idan ko‘prog‘i to‘g‘ri keladi. Dunyo davlatlari orasida makkajo‘xori yetishtirishda Xitoy, Argentina, Avstraliya, Vengriyaning ham mavqeyi ancha yuqori.

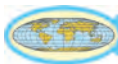
Aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlashda moy, ildizmeva, sharbat, quvvat beruvchi ziroatchilik tarmoqlari ham ahamiyatlidir.

Aholi tomonidan iste‘mol qilinadigan moyning 2/3 qismi **soya, kungaboqar, yeryong‘oq, chigit** va boshqalardan olinadi. Soya yetishtirishda – AQSH (jahon soyasining yarmi), Braziliya, Argentina, Xitoy; yeryong‘oq yetishtirishda – Hindiston; kungaboqar yetishtirishda – Rossiya, Ukraina; zaytun yetishtirishda Italiya, Ispaniya alohida ajralib turadi.

Ildizmevalilardan **kartoshka** yetishtirishda Rossiya, Polsha, Xitoy eng yirik mamlakatlardandir. **Qandlavlagi**, asosan, qand-shakar olishda ishlatiladi va uni yetishtirishda Ukraina, Fransiya, Rossiya yetakchilik qiladi. **Shakarqamish** Hindiston, Braziliya, Kubada ko‘p yetishtiriladi.

Choy (Hindiston, Xitoy, Shri-Lanka), **kofe** (Braziliya, Kolumbiya, Meksika), **kakao** (Gvineya qo‘ltiqbo‘yi davlatlari) quvvat beruvchi shifobaxsh ekinlardandir.

Jahonda 80 dan ortiq mamlakatlarda paxta ekilib, yiliga o‘rtacha 17–18 mln. t tola ishlab chiqariladi. Xitoy, AQSH, Hindiston, Pokiston, O‘zbekiston eng ko‘p paxta yetishtiradigan davlatlardan hisoblanadi. Paxta tolasini eksport qilishda esa AQSH, Pokiston, O‘zbekiston yetakchilik qiladi.

Amaliy ish

«Atlas»dan yozuvsiz xaritaga donli va moyli ekinlar tarqalgan hududlarni tushiring.

Savol va topshiriqlar

1. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining asosiy xususiyatlari nimada? Tovar qishloq xo'jaligi va an'anaviy qishloq xo'jaligining asosiy farqlari nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Darslik matni ma'lumotlaridan foydalanib, donli ekin maydonlarining tarkibini tahlil qiling. Asosiy donli ekinlardan bug'doy, sholi va makkajo'xori eng ko'p ekiladigan mamlakatlarni aniqlang.
3. Darslik matnidan foydalanib, o'z «vatan»larini almashtirgan va boshqa mamlakatlarda eng ko'p mahsulot berayotgan dehqonchilik ekinlarini birma-bir hisobga oling. Ularning kelib chiqqan «vatan»lari va hozirgi vaqtda eng ko'p yetishtiriladigan mamlakatlarini aniqlang va tahlil qiling.

20-§. Jahon chorvachiligi va baliqchiligi

Tayanch iboralar

Chorvachilik, baliqchilik, qoramolchilik, qo'ychilik, cho'chqachilik, parrandachilik, darrandachilik, tuyachilik.

Chorvachilik jahon aholisining kundalik iste'molidagi eng asosiy mahsulot (go'sht, sut, tuxum, asal kabi)larni, sanoat uchun esa muhim xomashyo (teri, jun, pilla, mo'yna kabi)larni yetkazib beradi. Chorvachilik qo'y va cho'chqachilik, yilqichilik, tuyachilik, parrandachilik, asalarichilik, pillachilik kabi tarmoqlarga bo'linadi. Ular dunyoning barcha mintaqalarida turli sharoitda boqiladi.

Chorvachilikning muhim xususiyatlaridan biri – mollar soni, odatda, rivojlanayotgan mamlakatlarda, ulardan olinadigan mahsulotlar hajmi esa rivojlangan mamlakatlarda ko'proq.

Aholi iste'molidagi jami go'shtning 1/3 qismi va sutning 9/10 qismini qoramolchilik yetkazib beradi. Jahonda ularning umumiy soni 1,3 mlrd. bosh bo'lib, yarmidan ko'pi Yevrosiyo mamlakatlarida boqiladi. Qoramollarning soniga ko'ra Hindiston, AQSH, Braziliya, Xitoy va Argentina mamlakatlari ajralib turadi.

Chorvachilikning intensiv tarmoqlaridan biri cho'chqachilikdir. 900 mln. boshdan ziyod bo'lgan bu tarmoq jahon aholisi iste'mol qiladigan go'shtning 2/5 qismini yetkazib bermoqda. Cho'chqachilik, musulmon davlatlarini istisno qilganda, jahonning aholi zich joylashgan hududlarida eng ko'p tarqalgan.

Choʻchqachilikning deyarli yarmi Xitoy hissasiga toʻgʻri keladi. Keyingi oʻrinlarda AQSH, Braziliya va Yevropaning asosiy yirik davlatlari turadi.

Qoʻychilik (1,2 mlrd. bosh) jahonning oʻt-oʻlanlarga boy keng yaylovli hududlari boʻylab keng tarqalgan. Ixtisoslashishiga koʻra mayin va yarimmayin junli qoʻychilik iqlimi yumshoq, namroq dasht, chalachoʻl mintaqalarda; teri va goʻsht beruvchi qoʻychilik, jumladan, qorakoʻl qoʻychiligi esa qurgʻoqchil chalachoʻl va choʻl mintaqalarida rivojlangan.

Qoʻylar soniga koʻra Avstraliya (165 mln.), Xitoy (110 mln.), Yangi Zelandiya (85 mln.), Rossiya (58 mln.) davlatlari jahonda eng yirik hisoblanadi. Jahonda eng intensiv rivojlangan qoʻychilik Avstraliya va Yangi Zelandiyada tarkib topgan. Ular jahon bozoriga eng koʻp qoʻy goʻshti, jun va teri yetkazib bermoqda.

Soʻnggi yillarda chorvachilikning jahon boʻyicha tez rivojlanib borayotgan yirik tarmoqlaridan yana biri – parrandachilikdir. U aholi isteʼmolida katta oʻrin tutadigan parhez goʻsht (jami isteʼmoldagi goʻshtning 20%i) va tuxum yetishtirishda asosiy oʻrin tutadi. Bu tarmoq intensiv rivojlanish xususiyatiga ega boʻlib, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda keng taraqqiy etgan. Shuningdek, chorvachilikning pillachilik (Xitoy, Yaponiya, Oʻzbekiston, Ispaniya, Italiya va h.k.), tuyachilik (choʻl va chalachoʻl mintaqasi davlatlari), bugʻuchilik (Rossiya, Kanada) kabi sohalari ham joyiga koʻra ahamiyatga ega.

Baliq va boshqa dengiz mahsulotlari inson salomatligi uchun zarur boʻlgan oqsil va boshqa biologik faol birikmalarga boyligi bilan ahamiyatlidir. Hozir jahonda oqsilga boʻlgan ehtiyojning 25% ini baliqchilik bermoqda. Baliq ovlash hajmi soʻnggi yillarda 110 mln. t ni tashkil qilmoqda. Baliq ovlash bilan amalda suv havzalariga ega boʻlgan jahonning deyarli barcha davlatlarida shugʻullaniladi. Jahon boʻyicha aholi jon boshiga oʻrtacha 17–18 kg baliq mahsuloti isteʼmol qilingani holda, Yaponiyada bu koʻrsatkich 40–50 kg ni, Nepalda 0,2 kg ni tashkil qiladi. Jahonning jami 15 mln. aholisi hozirgi vaqtda baliqchilik bilan shugʻullanadi. Ovlanayotgan baliq mahsulotlarining 1/2 qismi Yaponiya, Xitoy, AQSH, Chili, Peru va Rossiya davlatlari hissasiga toʻgʻri keladi.

Amaliy ish

1. «Atlas»dan foydalanib yozuvsiz xaritada chorvachilikning asosiy tarmoqlari rivojlangan hududlarni belgilang.
2. Baliq ovlash boʻyicha dunyodagi yetakchi mamlakatlar roʻyxatini daftaringizga yozing.

Savol va topshiriqlar

1. Darslik matni ma'lumotlaridan foydalanib, chorvachilikning asosiy tarmoqlarini aniqlang, ularning chorvachilik mahsulotlari yetishtirib berishdagi o'rni va nisbatiga baho bering.
2. Qoramolchilik eng ko'p rivojlangan mamlakatlarni aniqlang, ularning soni va mahsuldorlik ko'rsatkichlarini qiyosiy taqqoslang va xulosa qiling.
3. Cho'chqachilik jahonning qaysi mamlakatlarida eng ko'p rivojlangan? U nima uchun barcha mamlakatlarda baravar rivojlanmagan?
4. Qo'ychilik eng ko'p rivojlangan mamlakatlarni aniqlang.

21-§. Jahon transporti

Tayanch iboralar

Transport, temiryo'l transporti, avtomobil transporti, quvur transporti, suv transporti, havo transporti, dengiz transporti.

Transport jahon moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining uchinchi muhim tarmog'idir. U sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlaridan farqli ravishda biron-bir xil mahsulot ishlab chiqarmasa-da, ishlab chiqarishning rivojlanishida juda katta o'rin tutadi.

Tez rivojlanib borayotgan jahon transporti murakkab va o'ziga xos tarmoqlar tizimini tashkil qiladi. Ular **quruqlik** (temiryo'l, avtomobil va quvur), **suv** (dengiz va daryo) hamda **havo transporti** tarmoqlariga bo'linadi.

Transportning asosiy tarmoqlar guruhlarini quyidagilardir:

Quruqlik transporti tarmoqlari qatoriga avtomobil, temiryo'l va quvur transportlari kiradi.

Avtomobil transporti eng samarali tadrijiy (dinamik) o'sayotgan tarmoqdir. XX asr boshlaridan paydo bo'lgan bu transport hozirgi paytda jahonning barcha mamlakatlarida eng ommaviy harakat vositasi bo'lib qoldi. Uning muhim jihati – yuklarni manzilning o'ziga – «eshikdan eshikgacha» yetkazib berishidir.

Avtomobil yo'llari uzunligi hozir 24,5 mln. km ni tashkil qiladi. Uning 1/4 qismidan ko'prog'i AQSH, yana shuncha yo'l Hindiston, Yaponiya, Xitoy va Rossiya hissasiga to'g'ri keladi. Jahonda 600 mln. dan ziyod turli avtomobillar bo'lib, ularning 4/5 qismi G'arbning rivojlangan mamlakatlaridadir. Birgina AQSH da dunyo avtomobillarining 30% idan ko'pi harakat qilmoqda.

Temiryo'l transporti quruqlikda yuk tashish oborotiga ko'ra eng yirik tarmoqdir. Bunda uning salmog'i rivojlanayotgan mamlakatlarda, ayniqsa,

yuqoridir. Hozirgi vaqtda jahon temiryo‘llarining umumiy uzunligi 1,2 mln. km ni tashkil qiladi. Ammo temiryo‘llar jahon mamlakatlarining atigi 140 tasida bo‘lib, yo‘llar umumiy uzunligining yarmi AQSH, Kanada, Rossiya, Hindiston, Xitoy, Germaniya, Argentina, Avstraliya, Fransiya, Braziliyadan iborat «birinchi o‘nlik» mamlakatlari hissasiga to‘g‘ri keladi. Temiryo‘llar Yevropada eng zich, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa u juda siyrakdir. Bundan tashqari, temiryo‘l transportining rivojlanganlik darajasini ularning elektrlashtirilgan va yangi texnika (havo yostig‘i, magnit va elektrodinamika) vositalaridan foydalana olish imkoniyatlari ham belgilaydi. G‘arbiy Yevropa, Yaponiya, AQSH da temiryo‘llar FTIning so‘nggi yutuqlari asosida qurilgan. Fransiya, Yaponiyada poyezdlar soatiga 280–350 km tezlikkacha harakat qilmoqda. Ayrim Afrika mamlakatlarida esa haligacha parovozlar xizmatidan foydalanib kelinadi.

Quvur transporti jahonning neft va tabiiy gaz ko‘p miqdorda qazib chiqariladigan va ularni iste‘mol qiladigan mamlakatlarda, ayniqsa, rivojlangan. Jahon neft va gaz quvurlarining umumiy uzunligi 1,5 mln. km dan iborat. Bu ko‘rsatkich yildan yilga oshib bormoqda.

Asosiy neft quvurlari tarmog‘i neft qazib chiqaruvchi va uni iste‘mol qiluvchi yirik davlatlar (AQSH, sobiq Ittifoq mamlakatlari, Kanada, Xitoy va boshqalar)da, neftni eksport qiluvchi (Saudiya Arabistoni, Iroq, Eron, Jazoir, Liviya, Meksika, Venesuela) va iste‘mol qiluvchi (Fransiya, Italiya) mamlakatlarda mavjud.

Asosiy gaz quvurlari tizimi esa deyarli faqat rivojlangan mamlakatlarda tashkil topgan. Ular AQSH, sobiq Ittifoq mamlakatlari, Germaniya, Kanada, Niderlandiya va boshqa davlatlardir.

Suv transporti dengiz va daryo transporti tarmoqlarini o‘zida birlashtiradi.

Dengiz transporti jahon transport tizimida alohida o‘rin tutadi. Bu tarmoq, avvalo, bir-biridan alohida va uzoqda joylashgan materik va qit‘alarni bog‘lab turuvchi, xalqaro mehnat taqsimotini amalga oshiruvchi vosita sifatida ahamiyatli. Shuningdek, asosan, dengiz transporti minglab tonna yukni uzoq masofalarga tashiydigan bo‘lganligi uchun boshqa transport tarmoqlariga nisbatan xizmat tannarxi eng arzonga tushadi. Har yili barcha xalqaro yuklarning o‘rtacha 4/5 qismi dengiz transportida tashilmoqda.

Asosiy dengiz yo‘llari turli mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi va ularni iste‘mol qiluvchi davlatlar o‘rtasida tashkil qilingan. Odatda, Afrika, Lotin Amerikasi, Osiyo, Avstraliyadan turli sanoat va qishloq xo‘jalik xomashyolari, asosan, Yevropa, Yaponiya, Shimoliy Amerika mamlakatlariga, ulardan esa aholi va xalq xo‘jaligi uchun turli iste‘mol mahsulotlari dunyoning barcha iste‘molchi hududlariga yetkazib beriladi.

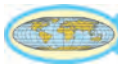
Jahon dengiz transporti rivojlanishi va geografiyasida **dengiz bo‘g‘ozlari** va xalqaro **kanallarning** ham ahamiyati katta. Aynan ular jahon dengiz yo‘llarining eng serqatnov chorrahalari hisoblanadi.

Dengiz bo‘g‘ozlari orasida eng yirigi La-Mansh bo‘g‘ozidir. U orqali bir kecha-kunduzda 500 tagacha kema o‘tadi. Keyingi o‘rinlarda turuvchi bo‘g‘ozlar: Eresunn (Zond) – 175 ta, Gibraltar – 200 ta, Xormuz – 100 ta, Malakka – 80 ta, Bosfor 40 tagacha kema o‘tkazadi.

Ichki suv (daryo va ko‘l) transport tarmoqlari bajaradigan ish hajmiga ko‘ra ancha kichik tarmoqlardandir. Daryo va ko‘l transporti yo‘llari uzunligiga ko‘ra jahonda Rossiya, Xitoy, AQSH, Braziliya davlatlari oldinda turadi. Ammo mavjud imkoniyatlardan foydalanish davlatlarning iqtisodiy rivojlanishi darajasiga ko‘p jihatdan bog‘liqdir. Shu sababli, hozirgi vaqtda ichki suv yo‘llari orqali yuk tashishda AQSH, Rossiya, Kanada davlatlari yetakchilik qilmoqda.

Ichki suv transportidan foydalanishda jahonning yirik daryolarining roli kattadir. Bunday daryolar qatoriga Amazonka, Missisipi, Dunay, Volga, Yanszi, Kongo va boshqalar kiradi.

Havo transporti barcha transport tarmoqlari orasida alohida xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi. Boshqa transport tarmoqlaridan uning ustunligi yuk va yo‘lovchilarni uzoq masofalarga juda qisqa vaqt davomida yetkazib qo‘yishidir. Shu sababli ham uning ahamiyati doimo oshib bormoqda. Jahon bo‘yicha yo‘lovchilar tashish hajmi so‘nggi 50 yil ichida 65 baravarga yaqin o‘tdi. Havo transportida tashilayotgan yuk va yo‘lovchilarning 45% i ichki va 55% i xalqaro aloqalar hissasiga to‘g‘ri keladi. Xalqaro aloqalar so‘nggi davrlarda, ayniqsa, Yevropa bilan Shimoliy Amerika davlatlari o‘rtasida faol kechmoqda. Hisob-kitoblarga ko‘ra, Atlantika okeani ustida bir vaqtning o‘zida yuzdan ortiq havo laynerlari har ikki tomonga qarab harakatda bo‘ladi.

Amaliy ish

Yozuvsiz xaritada asosiy temiryo‘l transporti va dengiz transporti yo‘nalishlarini aks ettiring. Daftaringizga kema qatnovi mavjud daryolar ro‘yxatini yozing.

Savol va topshiriqlar

1. Jahon transporti tarmoqlari va ularning materiklar hamda mamlakatlar bo‘ylab rivojlanish ko‘rsatkichlariga ko‘ra baho bering.
2. Temiryo‘l transporti rivojlanganlik holatini hududlar va mamlakatlararo tahlil qiling. Uning yaxshi rivojlangan va, umuman, tashkil qilinmagan mamlakatlarini aniqlang va sabablarini tahlil qiling.

3. Jahon dengiz va daryo transportlarining eng serqatnov yoʻnalishlarini aniqlang va ularda koʻproq qanday yuklar tashilishiga eʼtibor bering.
4. Asosiy dengiz portlari va ularning ixtisoslashuvini aniqlang. Tashqi iqtisodiy aloqalarida Oʻzbekiston qanday dengiz portlaridan foydalanishi mumkinligiga eʼtibor bering.
5. Jahon avtomobil, quvur va havo transportlarining rivojlanishi holati va geografiyasini tahlil qiling. Bunda tarmoqlar boʻyicha yetakchi mamlakatlarni aniqlang va tahlil qiling.

22-§. Xalqaro iqtisodiy aloqalar

Tayanch iboralar

Xalqaro iqtisodiy aloqalar, xalqaro savdo, xalqaro turizm.

Har qanday davlat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida xalqaro iqtisodiy aloqalar muhim rol oʻynaydi. Hatto eng rivojlangan yirik davlatlar ham xalqaro aloqalarsiz ishlab chiqarishda kerakli samaralarga erisha olmaydi. Xalqaro iqtisodiy aloqalar nafaqat davlatlarning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishiga, balki xalqaro tinchlikning mustahkamlanishiga ham har taraflama yordam beradi.

Shu sababli Gʻarbning rivojlangan mamlakatlari xalqaro iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda yetakchi mavqelarga ega. Aksincha, koʻplab rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiy qoʻlqoʻlqligi sababli bu borada pastki pogʻonalarda turadi.

BMT 70-yillardayoq **yangi xalqaro iqtisodiy tartiblar** dasturini qabul qilgan edi. Dastur asosida xalqaro iqtisodiy aloqalarni adolatli va teng huquqlilik asosida tashkil qilish, oʻzaro hurmat va manfaatlar daxlsizligiga qatʼiy amal qilish tamoyillari ishlab chiqilgan.

Xalqaro iqtisodiy aloqalarning tayanch yoʻnalishlaridan biri – **xalqaro savdodir**. Qadimdan ijtimoiy hayotda muhim rol oʻynab kelayotgan xalqaro savdo FTI davrida yangi yuksalish bosqichiga kirdi. Xalqaro savdoning muhim xususiyatlaridan biri – unda tovarlar tarkibi, salmogʻi va yoʻnalishlarining doimo oʻzgarib borishidir.

15-jadvaldan koʻrinib turibdiki, jahon bozorida, hatto oziq-ovqat mahsulotlarini hisoblamaganda ham, aholi va ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun tayyor zaruriy mahsulotlar hissasi tez oʻsib borgan. Xalqaro savdoning muhim talablaridan biri ishlab chiqarilayotgan **mahsulotlar sifatiga** eʼtiborning kattaligidir. Jahon andozalariga mos holda ishlab chiqarilgan tovarlarga ayovsiz raqobatlariga bardosh bera olishi mumkin. Boshqacha aytganda, jahonga mashhur «Sony», «Hitachi», «Samsung», «Panasonic», «Adidas», «Mercedes-benz», «Boing» kabi firma va kompaniyalar ishlab chiqarayotgan mahsulotlarining sifati va turlari shu kun talabiga mosligi tufayli doimo oʻsishga erishmoqdalar.

Xalqaro savdodagi tovar mahsulotlari tarkibi (foiz hisobida)

Mahsulot turlari	1960-y.	2012-y.
Xomashyo va yarimfabrikat mahsulotlari	15	9
Oziq-ovqat va qishloq xo'jalik xomashyolari	10	11
Yoqilg'i mahsulotlari	30	19
Iste'molga tayyor mahsulotlar	45	61
Jami	100	100

Jahon savdosi ham geografik xilma-xillikka ega. Bunda ikki yo'nalish ajralib turadi. Jahon bozorida qatnashadigan mintaqalar, davlatlar, ya'ni G'arbiy Yevropa, Shimoliy Amerika, ayrim Sharqiy Osiyo mamlakatlari va boshqalar xalqaro savdoga, asosan, yuqori texnologiya asosida ishlab chiqarilgan turli ishlab chiqarish vositalari va aholi iste'mol buyumlari yetkazib bersa, Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlari turli yoqilg'i, ma'dan kabi mineral boyliklar, xilma-xil qishloq xo'jalik mahsulotlaridan iborat xomashyo mahsulotlari chiqaradi. Ayniqsa, Fors qo'ltig'i mamlakatlari neft, Markaziy va Janubiy Afrika hamda Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari rangli metall rudalari, Markaziy va Janubiy Amerika davlatlari tropik dehqonchilik mahsulotlari bilan jahon savdosida keng ishtirok etadilar.

Jahonning tashqi savdosida Xitoy, Germaniya, AQSH kabi mamlakatlar yetakchilik qiladi. Jumladan, Xitoy 50 mingdan ortiq nomenklaturadagi tovarlarni eksport qiladi. U dunyoda avtomobillarni eksport qilish bo'yicha 1-o'rinni egallaydi (2012-y. 17 mln. mashina eksport qildi). AQSH avtomobillar (14 mln. dona), aerokosmik telekommunikatsion mahsulot, Germaniya kimyo mahsuloti, avtomobillar eksportida yetakchilik qiladi. Xuddi shunday fikrni boshqa rivojlangan davlatlar to'g'risida ham bildirish mumkin.

O'zbekiston ham jahonning savdo aloqalarida o'ziga munosib o'rinni egallashga harakat qilmoqda. Eng muhimi, mamlakatda keyingi yillarda xomashyo eksportidan tayyor mahsulot eksportiga o'tishga harakat qilinmoqda va bu yo'nalishda katta ijobiy o'zgarishlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Mamlakatda eksport hajmi 2011-yilda 2010-yilga nisbatan 13023,4 mlrd. AQSH dollaridan 15 021,3 mlrd. AQSH dollariga ko'paydi yoki 115,3 foizga oshdi. Shu yil ichida paxta tolasini eksport qilish hissasi 12,1 foizdan 9,0 foizgacha qisqardi, mashina va uskunalarning eksporti esa 5,5 foizdan 6,6 foizgacha o'sdi. Umuman olganda

davlat mustaqilligining keyingi 10 yili O‘zbekistonning savdo aloqalarida katta ijobiy o‘zgarishlarga boy bo‘ldi.

Va nihoyat, xalqaro iqtisodiy aloqalarning eng ommaviy yirik sohasi – xalqaro turizm. Bu soha rivojlanishi xalqaro doirada, ayniqsa, so‘nggi o‘n yilliklar davrida o‘zining eng yuqori ko‘rsatkichlariga erishdi. Xalqaro turizmda ishtirok etganlar soni 1950-yilda 25 mln. kishi bo‘lgan bo‘lsa, hozirgi vaqtga kelib bu ko‘rsatkich 900 mln. kishidan oshib ketdi. Turizm mo‘may daromad keltiradigan sohadir. Undan tushadigan yillik daromad miqdori jahon bo‘yicha o‘rtacha 850 mlrd. dollardan ortiqdir. Yildan yilga jahonda turistlar soni va undan tushadigan daromad hajmi tez sur‘atlar bilan o‘sib bormoqda.

Xalqaro turizm Yevropa mamlakatlarida har jihatdan taraqqiy etgan. Jahon turizmining 57% i ana shu qit‘a hissasiga to‘g‘ri keladi. Bu ko‘rsatkich Osiyoda 16%, Shimoliy Amerikada 8% va boshqa mamlakatlarda 19% ni tashkil qiladi. Xalqaro turizm rivojlanayotgan mamlakatlarda o‘sib bormoqda. Ular hissasiga jahon turistlarining 17%i to‘g‘ri keladi. Tabiiy va tarixiy-madaniy rekreatsiya resurslari uyg‘unlashib ketgan Ispaniya, Fransiya, Italiya, Gretsiya, AQSH kabi davlatlar xalqaro turizmdan eng katta daromad ko‘rmoqdalar. Undan Kipr, Barbados, Bagam, Bermud, Seyshel orollari kabi «kurort orollar» ham asosiy daromadga ega bo‘lmoqdalar. Ispaniya, Fransiya, Italiya, AQSH ga yiliga o‘rtacha 30–50 mln. nafar turistlar kelib-ketmoqda.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritaga xalqaro savdoga xos asosiy yo‘nalishlarni tushiring.
2. Daftaringizga xalqaro turizmning asosiy markazlarini yozing.

Savol va topshiriqlar

1. Jahon iqtisodiy rivojlanishida xalqaro iqtisodiy aloqalar qanday o‘rin tutadi? Uning asosiy ta‘sir xususiyatlari nimada? Xalqaro iqtisodiy aloqalarning rivojlanishida rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning ishtirokini misollar bilan tahlil qiling.
2. Darslik matni ma‘lumotlaridan foydalanib, xalqaro savdo geografiyasini o‘rganing. Undagi tovar mahsulotlari tarkibidagi o‘zgarishlar va ularning sabablarini bilishga harakat qiling.
3. Erkin iqtisodiy zona, xalqaro iqtisodiy munosabatlarda savdo balansi, moliya-kredit munosabatlari, fan-texnika aloqalari, xalqaro xizmat ko‘rsatish tushunchalarini bilasizmi?
4. Jahon ijtimoiy hayotida hozirgi xalqaro turizmning ahamiyatini tavsiflang.

II QISM

JAHONNING REGIONAL TAVSIFI

6-mavzu. Yevropa mamlaktlarining umumiy tavsifi

23-§. Hududi, chegaralari, geografik oʻrni

Tayanch iboralar

Yevropa, hudud, region, regional, qitʼa, materik, tekislik, pasttekislik, qir, togʻ, iqtisodiy jihat.

Yevropa qitʼasining maydoni 10 mln. km² ni tashkil etadi. Shundan 5,9 mln. km² ga teng hududda (Rossiyadan tashqari) Yevropadagi barcha mamlakatlar, shu jumladan, sobiq Ittifoq respublikalari joylashgan. Rossiya Federatsiyasi jami hududining 4,1 mln. km² ga teng qismi Yevropa qitʼasiga toʻgʻri keladi.

Yevropa qitʼasi shimoldan janubga (Shpitsbergen orolidan Oʻrta dengizda joylashgan Krit oroligacha) 5 ming km ga, gʻarbdan sharqqa (Portugaliyaning

Atlantika okeani sohilidan Rossiyaning Ural tog‘laridagi Yevropa – Osiyo qit‘alari chegarasigacha) 6 ming km ga cho‘zilgan.

Yevropa aholisi (Rossiya aholisini hisoblamaganda) 2012-yil boshida salkam 600 mln. kishini tashkil etdi yoki 1900-yilga nisbatan (300 mln.) deyarli ikki martaga ko‘paydi. Lekin, dunyo aholisi sonidagi uning salmog‘i XX asr ichida 18% dan salkam 8% gacha kamaydi.

Yevropa nisbatan kichik qit‘a bo‘lsa ham, uning geografik o‘rni bu yerda xilma-xil iqlim mintaqalari va tabiat zonalarining shakllanishiga sabab bo‘ldi. Shuning uchun ham qit‘aga xilma-xil tabiiy sharoit xosdir.

Yevropa har xil relyef shakllari – tekislik va pasttekisliklar, qir va tog‘lar mavjudligi bilan ajralib turadi. Yevropada 26 ta har xil morfostruktura, 9 ta tabiiy-geografik o‘lka ajratiladi. Yevropada o‘rtacha balandlikdagi tog‘lar ancha katta maydonni egallaydi. Ularning ko‘pchiligidan dovonlar orqali transport yo‘llari o‘tkazilgan.

Yevropa hududi g‘arb, shimol va janub tomonlardan dengiz va okeanlar suvi bilan o‘ralgan. Shuning uchun ham Yevropada (Rossiyani hisobga olmaganda) dengizdan 600 km uzoqlikda bo‘lgan joy yo‘q. Jumladan, Buyuk Britaniyaning katta qismida aholi dengizdan atigi 60–80 km uzoqlikda istiqomat qiladi. Boshqa qit‘a va materiklardan farqli o‘laroq, Yevropa hududining 28% i inson tomonidan o‘zlashtirilmagan, xolos.

Yevropa hududi G‘arbiy, Shimoliy, Janubiy va Sharqiy Yevropaga taqsimlanadi.

Ushbu regionlar ichida iqtisodiy jihatdan G‘arbiy va Shimoliy Yevropa yuqori darajada rivojlangan, Sharqiy Yevropa esa nisbatan past rivojlangan hisoblanadi.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritada Yevropa hududini g‘arbiy, shimoliy, janubiy va sharqiy qismlarga taqsimlang.
2. Yevropa mamlakatlarini dengizga yaqin joylashganligining asosiy qulay va noqulay jihatlarni aniqlang.

Savol va topshiriqlar

1. Yevropa mamlakatlari nomlarini hududining kattaligi bo‘yicha tartib bilan yozib chiqing.
2. Nima uchun Yevropa mamlakatlari ko‘pchiligining chegaralari suvdan o‘tadi? Yevropada qaysi mamlakatlarning chegaralari faqat quruqlikdan, qaysi mamlakatlarniki faqat suvdan o‘tadi?

3. Yevropa mamlakatlarining tabiiy-geografik o'rnini baholang.
4. G'arbiy, Shimoliy, Janubiy va Sharqiy Yevropada joylashgan mamlakatlarning iqtisodiy-geografik o'rinlarini baholang. Iqtisodiy-geografik o'rni juda qulay va juda noqulay bo'lgan mamlakatlar nomlarini «Atlas»dan aniqlab, daftaringizga yozing.

24-§. Yevropa mamlakatlari siyosiy xaritasining shakllanishidagi asosiy bosqichlar

Tayanch iboralar

Siyosiy xarita, suveren davlat, «mitti» davlat, meridional yo'nalish, yalpi milliy mahsulot, yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy daromad, savdo aylanmasi.

Dunyo siyosiy xaritasida Yevropaning o'z o'rnini bor. XX asrning 80-yillarida bu yerda 32 ta suveren davlat mavjud bo'lgan. 90-yillarning dastlabki davrida esa mamlakatlarning umumiy soni 40 taga yetdi. Sobiq Ittifoq tarkibidan Boltiqbo'yi davlatlarining ajralib chiqishi, Yugoslaviya va Chexoslovakiyaning bo'linishi qit'ada mamlakatlar sonining ko'payishiga sabab bo'ldi.

1989-yilda ikki nemis davlatlarining qo'shilib, yagona Germaniya Federativ Respublikasining barpo qilinishi qit'a va jahon siyosiy xaritasida katta voqea bo'ldi.

XX asrning so'nggi 10 yilida Yevropa va jahon siyosiy xaritasida yana ham jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Ittifoq parchalanib, 12 ta yangi suveren davlatlar vujudga keldi. Shulardan Yevropa davlatlari qatoriga Ukraina, Belarus va Moldova qo'shildi. Shunday qilib, Yevropada XXI asrning dastlabki davrida jami 46 mamlakat mavjudligi qayd etildi.

Yevropa kichik mamlakatlar o'lkasidir. Aynan ana shu qit'ada jahondagi «mitti» mamlakatlar (Andorra, San-Marino, Monako, Vatikan, Lixtenshteyn) ning ko'pchiligi joylashganligi so'zimizga misol bo'lishi mumkin. Maqomi no-ma'lum Gibraltar (6,5 km²) va Daniya mustamlakasi Faryer orollari (1,5 km²) ham juda kichik maydonlarga ega. Mazkur davlatlardan tashqari hududi nisbatan kichik mamlakatlardan 12 tasining har birining maydoni 50 ming km² dan ham kichikdir. Shular qatoriga Belgiya, Niderlandiya, Daniya (Grenlandiya orolini hisoblamaganda), Chernogoriya, Shveysariya, Moldova, Slovakiya, Malta, Makedoniya, Sloveniya, Albaniya va Estoniya kiradi (taqqoslash uchun birgina Moskva oblasti maydoni 47 ming km² ni tashkil etishini aytib o'tish kifoyadir).

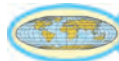
Qit'ada 12 ta mamlakat hududi 50 mingdan 100 ming km² gacha boradi. Bularga Islandiya, Irlandiya, Avstriya, Serbiya, Vengriya, Chexiya, Latviya, Litva,

Xorvatiya, Bosniya va Gersegovina, Portugaliya, Chernogoriya mamlakatlari kiradi. Norvegiya, Shvetsiya, Finlandiya, Buyuk Britaniya, GFR, Italiya, Polsha, Serbiya, Ruminiya, Bolgariya va Gretsiyaning, ya'ni 11 ta davlatning maydoni 100 mingdan 500 ming km² gacha o'zgaradi. Faqat Fransiya, Ukraina va Ispaniya davlatlarining hududi 500 ming km² dan oshadi. Rossiya Federatsiyasi maydonining kattaligiga binoan nafaqat Yevropa, balki butun dunyoda tengi yo'q mamlakatdir.

Yevropada har xil shaklga ega bo'lgan mamlakatlar mavjud. Norvegiya qit'ada hududi meridian yo'nalishi bo'yicha eng uzun (1750 km) joylashgan mamlakatdir. Shunday mamlakatlar qatoriga yana Shvetsiya (1600 km), Finlandiya (1160 km), Fransiya (1000 km), Buyuk Britaniya (955 km), GFR (850 km) kiradi. Shu bilan birga, Bolgariya va Vengriyada chekka nuqtalar orasidagi masofa 500 km dan oshmasligini aytib o'tish joizdir. Niderlandiyada esa bu ko'rsatkich atigi 300 km ni tashkil etadi.

Yevropa dunyodagi eng yirik iqtisodiy markazlardan biridir. Uning jahon YIM dagi ulushi 16805 mlrd. dollarni yoki dunyodagi jami 85539 mlrd. dollarga teng YIM ning 19,6 foizini tashkil etadi. Yevropaga jami jahon savdo aylanmasining 1/3 qismi to'g'ri keladi.

Eng muhimi shundan iboratki, Yevropada jahon tarixida birinchi bor Yevropa Ittifoqi doirasida salkam o'ttizta davlat birlashtirilib, ulkan miqyosda, yagona iqtisodiy va siyosiy makon shakllantirilmoqda.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritaga Yevropada XX asrning 80-yillarida va hozirgi vaqtda mavjud mamlakatlar siyosiy xaritasini tushiring va tahlil qilib bering.
2. Yevropada mavjud kichik mamlakatlarning umumiy ko'rsatkichlari (maydoni, aholisining soni, iqtisodiyoti)ni tahlil qilib, daftaringizga yozib oling.

Savol va topshiriqlar

1. Yevropada XX asrning 80–90-yillarida va hozirgi vaqtda qancha mamlakat mavjud bo'lgan?
2. Sharqiy Yevropa siyosiy xaritasida 1989–2000-yillarda bo'lib o'tgan o'zgarishlar to'g'risida nimalarni bilasiz?
3. Yevropada hududi ulkan bo'lgan va «mitti» davlatlarning nomlarini «Atlas»dan aniqlab, daftaringizga yozing.
4. Yevropa mamlakatlarining shakllari to'g'risida nimalarni bilasiz?
5. Yevropa mamlakatlarini davlat tuzumi va boshqarish shakli bo'yicha guruhlariga ajratib, daftaringizga yozing. (Qo'shimcha manbalar va o'qituvchingiz yordamida).

25-§. Yevropa mamlakatlarining tabiiy resurslari

Tayanch iboralar

Tabiiy resurslar, ijtimoiy-iqtisodiy holat, iqtisodiy va ijtimoiy omillar, tabiiy-geografik shart-sharoitlar, mineral resurslar.

Yevropa tabiiy resurslarning barchasi bilan yaxshi ta'minlangan. Qit'a mamlakatlari ushbu resurslardan o'zining imkoniyatlari va ehtiyojlaridan, jahon bozoridagi vaziyatdan, mamlakatda shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy holatdan kelib chiqqan holda har xil darajada foydalanmoqda. Bunda iqtisodiy va ijtimoiy omillardan tashqari tabiiy-geografik shart-sharoitlar ham muhim rol o'ynamoqda.

Yevropada yer va suv resurslaridan intensiv tarzda foydalanilmoqda. Qit'a tabiiy sharoiti qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun umuman qulay hisoblanadi. Bu o'rinda Markaziy va Janubiy Yevropa Shimoliy Yevropadan keskin ajralib turishini aytib o'tish lozim.

Yevropa biologik resurslar, ayniqsa, o'rmon resurslari bilan nisbatan yaxshi ta'minlangan. Bu yerda Shimoliy o'rmon mintaqasining bir qismi (Rossiya, Finlandiya, Shvetsiya, qisman Norvegiya, Buyuk Britaniya) joylashgan. Finlandiya va Shvetsiyadan tashqari mamlakatlardagi o'rmonlar, asosan, yosh daraxtlardan tashkil topgan.

Agroiqlim resurslari Markaziy va Janubiy Yevropada qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirishga imkon beradi.

Yevropada mineral resurslarning sanoat ahamiyatiga ega bo'lgan konlari topilgan.

Yoqilg'i-energetika resurslaridan toshko'mir, qo'ng'ir ko'mir, yonuvchi slaneslar, neft, tabiiy gaz, gidroenergoresurslardan foydalanilmoqda.

Toshko'mirning yirik konlari Germaniya (Rur, Saar), Buyuk Britaniya va Ukrainada (Donbass) ochilgan. Zaxiralari Buyuk Britaniyada 190 mlrd. tonnadan GFR da salkam 300 mlrd. tonnagacha boradi.

Qo'ng'ir ko'mirning yirik konlari GFR va Polshada (185 mlrd. tonna) mavjud.

Yonuvchi slaneslar Boltiqbo'yidagi Estoniya Respublikasida qazib olinadi.

Yevropa neft va tabiiy gazning ulkan konlariga ega bo'lmasa ham, har holda qit'alar ichida oxirgi o'rinda qolmagan. Bunda Shimoliy va Norvegiya dengizlari shelfining ahamiyati juda kattadir. XX asrning 80–90-yillarida ushbu dengizlarning tubida dastlabki neft va tabiiy gaz konlari ochildi. Hozirgi vaqtda qazib olinayotgan neft miqdori 300 mln. t dan, gaz miqdori 200 mlrd. m³ dan

oshib ketdi. Neft va gaz konlarining asosiy qismi Buyuk Britaniya va Norvegiyaga tegishli.

Neft va tabiiy gaz Niderlandiya, Belgiya, Ruminiya, Ukraina, Belarus, Fransiya, Italiya mamlakatlarida ham qazib olinadi.

Temir rudalarining yirik konlari Shvetsiya (Kirunavara), Fransiya (Lotaringiya) va Ukraina (Krivoy Rog, Kerch, Belozyorsk konlari)da joylashgan. Marganes rudasining yirik koni ham Ukrainada ochilgan.

Yevropada, xususan, Polsha, Bolgariya, Ruminiyada mis-molibden konlari juda ko'p. Fransiya va Gretsiyada yirik boksit, Vengriyada nefelin konlari topilgan. Simob rudalari Italiya, Ispaniya, Ukrainada qazib olinadi. Polimetall rudalar konlari ko'pchilik mamlakatlarning hududlarida topilgan, lekin ularning zaxiralari unchalik katta emas.

Yevropada, xususan, Italiya, Ukrainada – oltingugurt, Belarus, Ukrainada kaliy va osh tuzi konlari juda salmoqli.

Amaliy ish

1. «Atlas»dan foydalanib yozuvsiz xaritada Yevropaning yer, suv, biologik, iqlimiy va mineral resurslar bilan ta'minlanganligi holatini tushiring va uni baholab bering.

2. Mineral resurslar bilan yaxshi ta'minlangan mamlakatlar guruhlarini ajrating, ularni tahlil qiling.

Savol va topshiriqlar

1. Yevropa tabiiy resurslar bilan qanday ta'minlangan va nima uchun?
2. Yevropa iqlimi xo'jalik rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
3. Yevropa o'rmon resurslari bilan qanday ta'minlangan?
4. Yevropa agroiklim resurslariga xos zonallik qishloq xo'jaligi ixtisoslashuviga qanday ta'sir ko'rsatadi?
5. Yevropaning yoqilg'i-energetika resurslari bilan ta'minlanganligini baholang.
6. Yevropa rudali qazilma boyliklar bilan to'liq ta'minlanganmi?
7. Yevropa mamlakatlaridan qaysi birlari xilma-xil xomashyo resurslari bilan yaxshi ta'minlangan?

26-§. Yevropa mamlakatlari aholisi

Tayanch iboralar

Aholi, demografiya, demografik vaziyat, tug'ilish, o'lim, tabiiy o'sish, «demografik qish», migratsiya, migratsiya saldosi, shahar, qishloq, urbanizatsiya darajasi.

Yevropada murakkab demografik vaziyat mavjud bo'lib, u mamlakatlar va regionlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatmoqda.

Jahon miqyosida eng past darajadagi tug‘ilish va tabiiy o‘shish mavjud bo‘lgan Yevropaga hozirgi vaqtda barqaror tarzda «demografik qish» holati xosdir. Tug‘ilish va tabiiy o‘shish sur‘atlari XX asrning ikkinchi yarmida keskin qisqardi. Tug‘ilish 26–28 promilledan 11–13 promillega, tabiiy o‘shish 16–18 promilledan 2–4 promillega tushib qoldi. Tug‘ilish va tabiiy o‘shish darajalarining keskin pasayishi har xil sabablar bilan bog‘langan.

Hozirgi vaqtda tug‘ilishning nisbatan yuqori ko‘rsatkichlari Irlandiya, Lyuksemburg, Malta, Islandiya va Makedoniya mamlakatlariga xosdir. O‘rtacha tug‘ilish darajasi Avstriya, Shveysariya, Niderlandiya, Norvegiya, Portugaliya, Gretsiya, Finlandiya, Fransiya, Slovakiya, Shvetsiyada kuzatilmoqda. Shular bilan birga tug‘ilish darajasi keskin pasayib, tabiiy o‘shish manfiy ko‘rsatkichga ega (o‘lganlar soni tug‘ilganlar sonidan ortiq) bo‘lgan mamlakatlar soni yildan yilga ko‘payib bormoqda. Bolgariya, Xorvatiya, Latviya, Litva, Ukraina, Rumiya, Estoniya, Moldova, Vengriya shunday mamlakatlar jumlasidandir. Mazkur davlatlarda tug‘ilish yoshidagi ikki ayolga tug‘ilgan ikki-uch bola to‘g‘ri kelmoqda, xolos. Natijada, aholining mutlaq soni kamaymoqda.

Yevropa aholi o‘rtasida umumiy o‘lim koeffitsiyentining nisbatan yuqori ekanligi bilan ajralib turadi. Aholining har 1000 kishiga nisbatan o‘lganlar soni bu yerda 2013-yilda 12 kishini tashkil etdi. Bu ko‘rsatkich aholining yosh-jins tarkibida keksa yoshdagilarning ulushi yuqori bo‘lgan mamlakatlar (Germaniya, Shvetsiya, Fransiya, Belgiya, Niderlandiya, Norvegiya, Finlandiya va b.) da yana ham yuqori darajaga egaligi bilan ajralib turadi. Shu vaqtning o‘zida aholi tarkibida bolalar va yoshlar salmog‘i nisbatan katta bo‘lgan mamlakatlar (Portugaliya, Polsha, Gretsiya, Italiya, Albaniya)da umumiy o‘lim koeffitsiyenti birmuncha pastdir.

Yevropa davlatlari (Albaniyadan tashqari) aholi sonini tabiiy takror barpo etilishining birinchi turiga mansubdirlar. So‘nggi chorak asrda Bolgariya va Vengriyada faol demografik siyosat olib borildi. Shunga qaramasdan, aholining o‘shish sur‘atlari deyarli o‘zgarmadi va uning darajasi pasayishda davom etdi. Oqibatda, Vengriyada aholi soni 1980–2012-yillarda 245 ming kishiga qisqardi. Ruminiyada har 1000 ta tug‘ilgan go‘dakdan 23 tasi bir yoshga yetmasdan o‘lmoqda. G‘arbiy Yevropada bu ko‘rsatkich 5–8 bolaga to‘g‘ri keladi. Umumiy tarzda shuni ta’kidlash mumkinki, XX asrning so‘nggi 10 yili va XXI asrning dastlabki davrida Sharqiy Yevropada qoniqarsiz demografik vaziyat yuzaga keldi.

Yevropa aholi migratsiyalarining yirik markazi ham hisoblanadi. Buyuk geografik kashfiyotlar davridan beri Yevropa aholisi okean orti mamlakatlara

riga ko‘chib o‘tadigan eng katta region hisoblanadi. Bir asr davomida (1815–1914-yillar) emigratsiya 35–40 mln. kishini qamrab oldi. Ikkinchi jahon urushi davrida ayrim davlatlardan yoppasiga aholining emigratsiyasi kuzatildi. Birinchi navbatda, bu Sharqiy Yevropada namoyon bo‘ldi.

16-jadval

Yevropa yirik mamlakatlari aholisi va ishchi kuchining soni hamda ulushi

(jami mehnat resurslari soniga nisbatan, % hisobida)

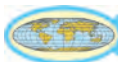
Davlatlar	Soni, mln. kishi	Ishchi kuchi soni, mln. kishi	Ulushi, %
Rossiya	142	75,2	52,8
Germaniya	81	44,0	54,3
Fransiya	66	29,6	44,8
Buyuk Britaniya	63	31,9	50,6
Italiya	61	25,3	41,5
Ispaniya	47	23,1	49,1
Ukraina	45	22,2	49,3
Polsha	38	17,9	47,1
Ruminiya	22	9,3	42,3
Portugaliya	11	5,5	50,0
Gretsiya	1	4,9	50,4
Belgiya	10	5,0	50,0
Vengriya	10	4,2	42,0
Chexiya	10	5,5	55,0
Belarus	10	5,0	50,0
Yevropa Ittifoqi	498	229,0	46,0
Yevropa jami aholi soni	715	344,6	48,2

XX asr 50-yillarining o‘rtalarida G‘arbiy Yevropada emigratsiya immigratsiyadan ustun kelardi, lekin keyinchalik ahvol keskin o‘zgarib, G‘arbiy Yevropa dunyodagi eng ko‘p aholini qabul qilish markaziga aylanib qoldi. 70-yillarning boshida immigrantlar soni 10 mln. bo‘lsa, 90-yillarning boshida ularning soni 15 mln. ga yetdi.

G‘arbiy Yevropaga aholining oqib kelishi sabablarini chet el va mahalliy geografik o‘rganib, quyidagi xulosaga keldilar. Immigrantlar, asosan, katta pul topish hamda mehnat va hayotning qulay sharoitlari izidan keladi. Tahlil natijasida aniq bo‘ldiki, immigrantlarning aksariyat qismi yirik sanoat rayonlarida va katta shaharlarda istiqomat qiladi. Masalan, Fransiyadagi immigrantlarning

37% i Parijda, ularning 24% i esa Brussel (Belgiya)da yigʻilgan. Buning asosiy sababi past malakali, «kelgindi» ishchilar, eng avvalo, qurilish, togʻ-kon sanoatida hamda farrosh, gazeta sotuvchisi boʻlib ishlaydi. Masalan, Fransiyadagi «kelgindi» ishchilarning 45% i qurilish sanoatida, 40% i yoʻl ishlarida, 15% i avtomobilsozlik sanoatida ishlaydi.

Sharq davlatlari bilan bir qatorda Yevropani ham qadimgi shaharlar vatani deb atasa boʻladi. Bundan kelib chiqadiki, bu regionda, boshqalardan farqli oʻlaroq, urbanizatsiya jarayoni ertaroq paydo boʻlgan. XX asr boshidayoq butun jahon yirik shaharlarining 1/3 qismi Yevropaga toʻgʻri kelar edi. Hozirgi vaqtda bunday shaharlar soni 400 taga yetgan. Mamlakatlarning urbanizatsiya darajasi 80% dan past emas. Yevropa mamlakatlarida aholini taqsimlashning zamonaviy shakli – shahar aglomeratsiyasi vujudga kelgan va u rivojlanib bormoqda. Ularning taqsimlanishi quyidagicha: Fransiyada – 74, GFR – 72, Buyuk Britaniyada – 68, Italiyada – 56, Ispaniyada – 37, Niderlandiyada – 22, Shvetsiyada – 11 va Belgiyada 10 ta shahar aglomeratsiyasi joylashgan. Buyuk Britaniyaning eng asosiy va katta London-Liverpul megalopolisida 30 mln. kishi istiqomat qiladi. Yevropa mamlakatlari ichida shahar aholisining ulushiga binoan quyidagi mamlakatlar ajralib turadi. Monako mamlakatining urbanizatsiyalashgan darajasi 100 foizga teng. Ushbu koʻrsatkich Belgiyada 97,4 foizga, Maltada – 94,8, San-Marinoda – 94,1, Islandiyada – 93,5, Andorrada – 87,6, Daniyada – 87,1, Fransiyada – 85,9, Finlyandiyada – 85,4, Ispaniyada – 77,6, Germaniyada – 74,0, Rossiyada – 73,2, Ukrainada – 69,1, Polshada – 60,9, Senbilda 56,4 foizga teng. Qitʻada eng past urbanizatsiyalashgan Bosniya va Gersegovinada 49,2 foizga ega.

Amaliy ish

1. «Atlas»dan foydalanib, yozuvsiz xaritagga Yevropa aholisining zichligini tushiring va uning turlicha boʻlishining asosiy sabablarini aytib bering.
2. Aholi migratsiyasi va urbanizatsiya darajasiga xos hududiy farqlar hamda ularning sabablari toʻgʻrisida soʻzlab bering.

Savol va topshiriqlar

1. Yevropada shakllangan demografik vaziyat, uning sabablari va omillari toʻgʻrisida soʻzlab bering.
2. Yevropa mamlakatlarining qaysilarida tugʻilish va oʻlim darajasi yuqori, qaysilarida past darajaga ega va nima uchun?
3. Yevropa mamlakatlarining qaysilari koʻp millatli, bu holat davlatda mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyatga qanday taʼsir koʻrsatdi va koʻrsatmoqda?

4. Yevropa nima uchun aholi migratsiyalari markazi hisoblanadi?
5. Yevropada mavjud shahar aglomeratsiyalarini «Atlas»dan aniqlab, nomlarini daftaringizga yozib qo‘ying.

27-§. Yevropa mamlakatlari xo‘jaligi

Tayanch iboralar

Jahon xo‘jaligi, tovarlar, xizmatlar, eksport, import, oltin va valuta zaxiralari, xalqaro turizm, ishlab chiqarish sohasi, tarmoq, iqtisodiy ochiqlik, bozor tamoyillari, bank-moliya markazlari, turmush darajasi.

Yevropa bugungi dunyoda iqtisodiy, fan-texnika va madaniy salohiyatining ulkanligi va serqirraligi, industrial tarmoqlar, aholi va shaharlarning juda yuqori darajada konsentratsiyalashganligi, rivojlangan infratuzilmasi bilan alohida ajralib turadi. Yevropada qadimgi va yangi davrlar, an’anaviy sohalar va eng yangi texnologiyalar, tarixiy shaharlar va o‘ta madaniy landshaftlar, ulkan aeroportlar va transkontinental tezyurur magistralar o‘zining yorqin ifodasini topgan.

Yer quruqlik yuzasining atigi 5% ini egallagani holda, Yevropa (Rossiyadan tashqari) jahon aholisining 8% ini o‘zida jamlaydi. Bu yerda iqtisodiy va demografik salohiyati ulkan davlatlar – GFR, Fransiya, Buyuk Britaniya va Italiya bilan bir qatorda mitti mamlakatlar – Vatikan, Monako, San-Marino va boshqalar joylashgan.

Yevropa dunyoning yuqori darajada urbanizatsiyalashgan regionidir. Shahar aholisining salmog‘i 65–68% dan (Janubiy Yevropa davlatlari) 74–92% va, hatto, 100% gacha (G‘arbiy va Shimoliy Yevropa mamlakatlari) boradi. Yevropa Ittifoqining o‘zida salkam 50 ta millioner shahar mavjud.

Yevropaga jahon miqyosida YIM ning 19,6% i (AQSH ga 18,3%, Yaponiyaga 5,3%), jahon eksportining 12,1% i (AQSH ga 8,2%, Yaponiyaga 4,8%) to‘g‘ri keladi.

Dunyoda YMD eng katta 10 ta mamlakatning 5 tasi, 100 ta eng yirik TMK (Transmilliy korporatsiya)ning 28 tasi, 20 ta eng salmoqli bankning 11 tasi ham Yevropada joylashgan.

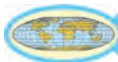
Dunyodagi jami xorijiy investitsiyalarning salkam yarmi Yevropa davlatlari tomonidan jalb qilinadi (ushbu ko‘rsatkich AQSH bo‘yicha 20% ga teng).

Milliy (global) raqobatbardoshlik reytingiga binoan (2008–2009-yy.) Yevropa mamlakatlari quyidagi o‘rinlarni egallaydi: Shveysariya 2 (AQSH dan keyin),

Daniya, Shvetsiya, Finlandiya, Germaniya va Niderlandiya tegishli tarzda 3, 4, 6, 7 va 8-o‘rinlarni.

Yevropada jahonning yetakchi bank-moliya markazi – London joylashgan. U barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha Nyu-York va Tokio shaharlaridan oldinda turadi.

Yevropa jahon xo‘jaligida sanoat va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi, tovarlar va xizmatlar eksporti, oltin va valuta zaxiralari, xalqaro turizm rivojlanganligi bo‘yicha yetakchi o‘rinlarni egallaydi. Regionning iqtisodiy salohiyatini «Katta sakkizlik»ka kiruvchi to‘rt davlat – Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya va Italiya belgilab beradi. Aynan ana shu davlatlar ulkan ishlab chiqarish sohasi va tarmoqlariga ega. Biroq, ular o‘rtasida «kuchlar» nisbati oxirgi o‘n yil ichida o‘zgardi. Hozir asosiy rolni Germaniya o‘ynamoqda. Mazkur mamlakat reindustrializatsiya yo‘lidan ildam sur‘atlarda rivojlanmoqda. Boshqa davlatlar ichida Ispaniya, Niderlandiya, Shveysariya, Belgiya va Shvetsiya katta iqtisodiy salohiyatga ega. Ularning iqtisodiyotlari to‘rt yirik davlatlardan farqli o‘laroq, Yevropa va butun dunyoda tan olingan alohida tarmoqlarga ixtisoslashgan. Iqtisodiy ochiqlik Belgiya va Niderlandiyada keng tus olgan. Qit’ada Sharqiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiyoti ham munosib o‘rin egallaydi. Ushbu mamlakatlarda XXI asrda ham bozor tamoyillariga asoslangan tizimga o‘tish davom etmoqda.

Amaliy ish

1. «Atlas»dan foydalanib, Yevropa mamlakatlarida xo‘jalikning ustun tarmoqlarini aniqlab, daftaringizga yozib oling.

2. Hozirgi vaqtda iqtisodiy rivojlanish darajasi yuqori bo‘lgan davlatlarning nomlarini aniqlab, daftaringizga yozing.

Savol va topshiriqlar

1. Yevropa jahon miqyosida nimasi bilan ajralib turadi?
2. Yevropaga jahon miqyosida YIM ning qancha qismi to‘g‘ri keladi?
3. Yevropa xo‘jalikning qaysi tarmoqlari bo‘yicha dunyoda peshqadam hisoblanadi?
4. Xo‘jalik rivojlanishining asosiy omillari to‘g‘risida nimalarni bilasiz?

28-§. Sanoati va qishloq xo‘jaligi

Tayanch iboralar

Sanoat, qishloq xo‘jaligi, xalqaro geografik mehnat taqsimoti, mashinasozlik, avtomobilsozlik, kimyo sanoati, metallurgiya, yengil sanoat, agrar munosabatlar, dehqonchilik, chorvachilik.

Yevropaning xalqaro geografik mehnat tizimidagi oʻrni va ahamiyati 200 yildan ziyod davr mobaynida sanoat orqali belgilanadi. Hozirgi vaqtda ham sanoat yuqori surʼatlarda rivojlanishda davom etmoqda.

Mashinasozlik Yevropaning yetakchi sanoat tarmogʻi hisoblanadi. Mazkur tarmoq butun sanoat mahsulotining 1/2, eksportning 2/3 qismini tashkil qiladi. Ayniqsa, avtomobilsozlik yuksak darajada rivojlangan. Dunyoda «Renault» (Fransiya), «Wolkswagen», «Mercedes-Benz» (GFR), «Fiat» (Italiya), «Volvo» (Shvetsiya), «Tatra» (Chexiya) kabi avtomobil markalari mashhurdir.

Myunxen, Tuluza, Turin, Manchester, Brussel shaharlari harbiy sanoat markazlari boʻlib hisoblanadi.

Mashinasozlik, avvalo, mehnat resurslari, ilmiy baza va rivojlangan infratuzilmaga asoslanadi. Lekin, sanoat bulardan ham koʻproq yirik shaharlar va aglomeratsiyalarga, poytaxtlarga intiladi. Jumladan, Buyuk Britaniyada elektrotexnika, elektronika, kosmik va aviaraketa sanoati tarmoqlarining rivojlanganligi boʻyicha London, avtomobilsozlik boʻyicha Birmingem, toʻqimachilik mashinasozligi boʻyicha Manchester, kemasozlik boʻyicha Glazgo shaharlari va rayonlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Yevropada sanoat tarmoqlari ichida mashinasozlikdan keyin ikkinchi oʻrinda kimyo va neft-kimyo sanoati turadi. Qitʼada nafaqat regionning, balki butun dunyoning eng «kimyolashgan» davlati – GFR joylashgan. Ikkinchi jahon urushiga qadar kimyo sanoati, asosan, kon-kimyo xomashyosiga asoslangan holda rivojlangan edi. Kaliy va osh tuzlari, oltingugurt va boshqa shu kabi xomashyodan foydalanilardi.

Qitʼada neft va tabiiy gaz konlarining ochilishi neft-kimyo tarmogʻining rivojlanishiga sabab boʻldi. Yevropaning gʻarbiy hududlarida joylashgan Temza, Sena, Reyn, Elba, Rona kabi daryolar nomlari bilan bogʻliq holda neftni qayta ishlovchi markazlar barpo etildi. Eng yirik neft-kimyo tarmogʻi Niderlandiyaning Rotterdam shahri hududida joylashgan. Qitʼaning sharqidagi neft va gaz magistral quvurlari oʻzining yonida neft va tabiiy gazni qayta ishlovchi korxonalar va neft-kimyo majmualarining vujudga kelishiga sabab boʻldi. Chexiya, Slovakiya, Polsha va Vengriyadagi neftni qayta ishlovchi korxonalar ham quvurlarga yaqin hududlarda barpo qilingan. Bolgariyadagi neft-kimyo majmuasi Qora dengiz sohilida joylashgan.

Yevropa koʻpchilik davlatlarining yoqilgʻi-energetika xoʻjaligida neft va tabiiy gaz muhim oʻrin egallaydi. Mazkur xomashyo turlari regionning ehtiyojini toʻlatoʻkis qondirmaydi. Yetishmagan xomashyo boshqa mamlakatlardan, avvalo, Rossiyadan hamda Shimoliy Afrika va Fors koʻrfazidan import qilinadi.

Yevropaning Polsha va Chexiya davlatlarida toshko‘mir va qo‘ng‘ir ko‘mir katta miqdorda qazib olinadi.

Jahon miqyosida yoqilg‘i-energetika balansida muhim o‘rin egallagan qo‘ng‘ir ko‘mir havzalari qatoriga **Balxatuv** (Polsha), **Shimoliy Nesh** (Chexiya), **Post Lauziya** va **Galle-Leypsig** (Germaniya) havzalari kiradi. Issiqlik elektrostansiyalarining ham ko‘pchiligi ko‘mir havzalariga tortiladi. Lekin IES larining asosiy qismi dengiz portlari va katta shaharlarda barpo etilgan. Elektroenergetika tizimida AES lar muhim o‘rin egallaydi. Bu o‘rinda, ayniqsa, Fransiya, Belgiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Chexiya, Slovakiya, Vengriya, Bolgariya davlatlari ajralib turadi. Ularning hududlarida 80 dan ortiq AESlari joylashgan.

Dunay va uning irmoqlarida hamda Rona, Reyn, Dnepr, Dnestr va boshqa daryolarda ayrim GES lar va ularning kaskadlari barpo qilingan.

Metallurgiya tarmog‘i Yevropada yuz bergan fan-texnika inqilobidan ham ilgari shakllangan.

Qora metallurgiya, avvalambor, yoqilg‘isi va xomashyosi mavjud bo‘lgan Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Ispaniya, Belgiya, Lyuksemburg, Polsha, Chexiyada rivojlandi.

Rangli metallurgiyaning asosiy tarmoqlari aluminiy va mis sanoatidir. Aluminiy ishlab chiqarish xomashyo va elektroenergiyaga boy Fransiya, Italiya, Vengriya, Ruminiya, Gretsiya, Germaniya mamlakatlarida rivojlangan. So‘nggi paytlarda aluminiy korxonalari, asosan, rivojlanayotgan mamlakatlardan (Surinam, Yamayka, Gvineya, Gviana, Hindiston) olinadigan xomashyoga tayanmoqda. Mis sanoati Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya, Belgiya, Polsha hamda Bosniya va Gersogovinada rivojlangan.

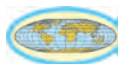
Yevropada yengil sanoat o‘zining oldingi ahamiyatini birmuncha yo‘qotdi. Eski to‘qimachilik rayonlari hisoblanmish Buyuk Britaniyadagi **Lankashir** va **Yorkshir**, Polshadagi **Lodz** hozirgi vaqtda ham faoliyat ko‘rsatmoqda. Lekin so‘nggi yillarda yengil sanoat Janubiy Yevropaga ko‘chayotganligini ta‘kidlab o‘tish lozimdir. Janubiy Yevropa regionlari arzon ishchi kuchiga boy. Ana shunday mamlakatlardan biri Portugaliya Yevropaning asosiy tikuvchilik fabrikasi bo‘lib qoldi, Italiya esa poyabzal ishlab chiqarishda dunyoda AQSH dan keyin ikkinchi o‘ringa chiqib oldi.

Yevropa mamlakatlarida sanoatning boshqa tarmoqlari ham yaxshi rivojlangan.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining yalpi hosili va turlari bo‘yicha Yevropa mamlakatlarining ko‘pchiligi o‘zlarining ichki ehtiyojlarini to‘la qondiradi va ularning qolgan qismini eksport qiladi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin mamlakatlarning agrar munosabatlarida, yer egaligi va unga ishlov berish tizimida universal mayda dehqon xo'jaligidan katta ixtisoslashgan yuqori tovar ahamiyatga ega xo'jalikka o'tish bilan bog'liq bir qator o'zgarishlar bo'lib o'tdi. Qishloq xo'jaligi korxonasining asosiy shakli sifatida yuqori darajada mexanizatsiyalashtirilgan fermer xo'jaligi qabul qilindi. Bu o'rinda, ayniqsa, chorvachilik tarmog'ida katta ijobiy o'zgarishlar yuz berganini ta'kidlab o'tish zarur. Binobarin, chorvachilik Yevropaning juda ko'p mamlakatlarida, shu jumladan Daniyada yuqori darajada rivojlangan bo'lib, u xalqaro ixtisoslashuv tarmog'iga aylandi. Daniya sariyog', sut, pishloq, cho'chqa go'shti, tuxum yetishtirish va eksport qilish bo'yicha dunyoning eng yirik davlatlaridan biriga aylandi. Uni Yevropaning «sut fermasi» deb atalishiga ham sabab shudir. Dehqonchilik aholining asosiy ehtiyojlarini qondiribgina qolmasdan, balki chorvachilik tarmog'iga ham xizmat qiladi. Hosildor yerlarning aksariyat qismi madaniy ekinlar yetishtirishga ajratilgan.

Janubiy Yevropada dehqonchilik chorvachilikdan ustun ahamiyatga ega. Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Gretsiya va boshqa mamlakatlar boshqoli (bug'doy, arpa, sulii, sholi) va moyli (zaytun daraxti, kungaboqar) ekinlarini yetishtirish bo'yicha dunyoda yuqori o'rinlarni egallaydi.

Amaliy ish

1. «Atlas»dan foydalanib Yevropa hududida qayta ishlovchi va undiruvchi sanoat tarmoqlari yuqori darajada rivojlangan markazlarni belgilang, ularni tahlil qilib, daftaringizga yozib qo'ying.

2. Yozuvsiz xaritada Yevropada qishloq xo'jaligining xalqaro ixtisoslashuvini belgilab beruvchi tarmoqlari tarqalgan hududlarni ajrating va uning asosiy sabablarini so'zlab bering.

Savol va topshiriqlar

1. Yevropa mamlakatlarida sanoat qanday rivojlangan, uning asosiy omillarini belgilang.
2. Yevropa mashinasozligining asosiy tarmoqlari va kompaniyalarini aniqlang.
3. Yevropadagi kimyo sanoati yuqori darajada rivojlangan mamlakatlar, shaharlar va kompaniyalarni aniqlab, daftaringizga yozib qo'ying.
4. Yevropadagi elektroenergetika tarmog'i rivojlangan mamlakatlarni va ularda mavjud stansiyalarning nomlarini belgilang.
5. Yevropadagi asosiy qora metallurgiya rayonlari va markazlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
6. Regionda rangli metallurgiyaning qaysi tarmoqlari rivojlangan va nima sababdan?

29-§. Yevropa mamlakatlari transporti

Tayanch iboralar

Transport, transport tizimi, yuk tashish, yo‘lovchi tashish, transport turlari, avtomobil transporti, dengiz transporti, havo transporti, quvur transporti.

Yevropa mamlakatlari yuqori darajada rivojlangan transport infratuzilmasiga ega. Regionda transportning deyarli barcha turlari taraqqiy etgan. Dunyodagi jami aloqa yo‘llari, transport korxonalari va transport vositalari birgalikda **jahon transport tizimini** tashkil qiladi. Jahon transport tizimida 100 mln. dan ortiq, Yevropa mamlakatlarida 20 mln. kishi ish bilan band. Yevropa mamlakatlarida o‘rtacha yiliga 20 mlrd. t yuk va 200 mlrd. kishi transportning barcha turlari yordamida tashiladi. Ushbu jarayonda 130 mln. avtomobillar, salkam 10 ming dengiz kemalari, 2 mingdan ortiq samolyot, 40 ming lokomotiv ishtirok etadi.

Yevropada yo‘lovchi tashish transportida avtomobil transporti yetakchilik qiladi. Unga jami tashilgan yo‘lovchilarning deyarli yarmi to‘g‘ri keladi. Dengiz transporti yuk tashishda tengsiz hisoblanadi. Uning jami tashilgan yukdagi ulushi 62% ni tashkil etadi.

Yevropada temiryo‘l transporti Rossiya, GFR, Fransiya va boshqa ko‘pchilik mamlakatlarda rivojlangan. Rossiyada 87 ming km, GFR da 44 ming km va Fransiyada 33 ming km temiryo‘l qurilgan. Temiryo‘llarning katta qismi elektrlashtirilgan. Fransiya va Buyuk Britaniya o‘rtasida tunnel orqali o‘tuvchi tezyurar poyezdlar qatnaydi.

Ma‘lumki, avtomobil transportining rivojlanishi unda mavjud mashinalar soniga bog‘liq. GFR (35 mln. dona), Italiya (31 mln. dona), Fransiya (28 mln. dona), Buyuk Britaniya (24 mln. dona), Rossiya (18 mln. dona), Ispaniya (16 mln. dona) davlatlari yetakchilik qiladilar.

Yevropada quvur transporti ham yuqori darajada rivojlangan. G‘arbiy, Sharqiy, Shimoliy va Janubiy Yevropa mamlakatlarining ko‘pchiligi bir-biri hamda Rossiya bilan neft va tabiiy gaz quvurlari orqali bog‘langan. Neft va gaz quvurlari Shimoliy va Norvegiya dengizlari akvatoriyalarida ham faoliyat ko‘rsatmoqda. Hozirgi vaqtda Yevropani Markaziy Osiyo bilan bog‘lovchi «Nabukko» gaz quvuri barpo qilinmoqda.

Yevropa mamlakatlarida dengiz transporti ham, ichki suv transporti ham rivojlangan. Dengiz transporti **Niderlandiya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya, Rossiya, Polsha, Shvetsiya, Norvegiya** va boshqa mamlakatlarda rayonlararo va xalqaro ahamiyatga ega.

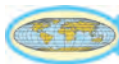
ITALIYA

Dunyoda yuk aylanmasi yiliga 200 mln. tonnadan yuqori bo'lgan dengiz portlari ichida Rotterdam porti (300 mln. t) nafaqat Niderlandiyada, balki butun dunyoda tengi yo'q hisoblanadi.

Ichki suv yo'llari Rossiya, GFR, Niderlandiya va qator boshqa mamlakatlarda yuqori darajada rivojlangan.

Havo transporti Buyuk Britaniya, Fransiya, GFR va Rossiyada yaxshi rivojlangan bo'lib, bir yilda 60 mln. yo'lovchini tashuvchi London, Frankfurt-Mayn, Parij shaharlari keskin ajralib turadi.

Amaliy ish

1. Transport turlari bo'yicha yetakchi mamlakatlar ro'yxatini tuzing va uning tahlilini daftaringizga yozib qo'ying.
2. Daftaringizga quvur transportining asosiy yo'nalishlarini tushiring.

Savol va topshiriqlar

1. Yevropada nima sababdan transportning deyarli barcha turlari yuqori darajada rivojlangan?
2. Transportga xos asosiy ko'rsatkichlar to'g'risida so'zlab bering.
3. Yo'lovchi va yuk tashishda ustun ahamiyatga ega bo'lgan transport turlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
4. Yevropa mamlakatlarining qaysilarida temiryo'l, avtomobil, quvur yoki suv transporti rivojlanganligini va uning asosiy sabablarini asoslab bering.

30-§. Turizm. Atrof-muhitni muhofaza qilish

Tayanch iboralar

Turizm, atrof-muhit, atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologiya, ekologik vaziyat, ekologik muammolar, ekologik ekspertiza, ekologiyada soliqlar tizimi.

Yevropa qadimdan turizm yuqori darajada rivojlangan dunyo regionini hisoblanadi. Fransiya yiliga 50 mln. dan ortiq, Italiya va Ispaniyaga 30–40 mln. kishi turistik sayohat qiladi. Shveysariya, Portugaliya, Germaniya, Avstriya, Buyuk Britaniya, Gretsiya va boshqa shu kabi mamlakatlar ham jahonning yirik turistik markazlari hisoblanadi.

Yevropa aholisi, shaharlari zich joylashgan, sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi yuqori bo'lgan, transport va turizm rivojlangan regiondir. Bu esa atrof-muhitning ifloslanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Bu borada birinchi o'rinda hududning asosiy joylarini egallagan sanoat – ishlab chiqarishning iflos chiqindilarini nazarda tutish kerak. Masalan, ko'mir konlari hamda Reyn, Rona, Luara va boshqa daryolardagi GES lar shular jumlasidandir.

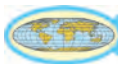
Regionning atrof-muhitiga tobora kengayib borayotgan qishloq xo'jaligi sohasi katta ta'sir ko'rsatmoqda. Avtomobil sanoatining yuqori darajada rivojlanishi, havoda yuk tashish hajmining kengayishi, dengizda kema qatnovlarining ko'payishi ham atrof-muhitga ta'sir etmay qo'ymaydi. Oxirgi paytda dengiz bo'yi va tog'li rayonlarda turizmning tez sur'atlar bilan rivojlanishi ham atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ammo, umumiy o'xshashliklarga qaramasdan, ekologiya sohasida Yevropa regionlari o'rtasida, ayniqsa, G'arbiy va Sharqiy Yevropa o'rtasida tafovut mavjuddir.

Yevropada 1973-yilda atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi Yevropa Ittifoqi davlatlarining birinchi dasturi qabul qilindi. Ikkinchi dastur esa 1977-yilda qabul qilindi. Ekologik muammolarni, atrof-muhitni har xil zararli ta'sirlardan saqlash, ekologik barqarorlikni yuzaga keltirish uchun tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik ekspertizalarni tashkil etish maqsadida davlatlararo maxsus komissiya qarorlari qabul qilindi. XX asrning 80–90-yillarida tabiatni muhofaza qilish va ekologik muammolar to'g'risida 300 dan ortiq hujjatlar qabul qilindi.

Bu muammolar ichida toza havoni ifloslantiruvchi kislotali yomg'irdan saqlash Xalqaro konvensiyasi juda muhim o'rin egallaydi.

Shuningdek, tabiatni muhofaza qilish fondi Yevropa Ittifoqi tomonidan qo'llab-quvvatlana boshlandi. Bundan tashqari, 80-yillarning oxiri va 90-yillarda tabiatni muhofaza qilishning to'liq strategiyasi ishlab chiqildi. Atrof-muhitni bir me'yorda ushlab turish maqsadida, 90-yillarning boshlariga kelib, neft mahsulotlaridan, ko'mir va tabiiy gazdan oqilona foydalanish maqsadida Yevropa Ittifoqi tomonidan soliqlar tizimi muhokama qilingandan so'ng qabul qilindi.

Yana shuni ta'kidlash mumkinki, har xil boshqa yo'nalishlar bo'yicha ham qator ishlar amalga oshirildi. Masalan, yo'l harakati intensiv bo'lgan joylarda yashaydigan kishilar Yevropa Ittifoqi tomonidan 140 mln. dona velosiped bilan ta'minlandi. Shuningdek, Gretsiya, Niderlandiya, Daniyada ekologik muammolarni hal qilish uchun kengaytirilgan ishlar olib borildi. 1993-yil tabiatni muhofaza qilish, turizmni rivojlantirish borasida Yevropa Ittifoqi maxsus qarorlar qabul qildi. Bu qarashlardan asosiy maqsad dengiz atroflarida, tog'li rayonlarda, milliy parklarda, qo'riqxonalarda ekologik masalalarga, ekologik barqarorlikka ko'proq e'tibor berishdan iboratdir.

Amaliy ish

1. Turizm rivojlangan Yevropa mamlakatlari nomlarini va uning asosiy sabablarini daftaringizga yozing.
2. «Atlas»dan foydalanib, sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining salbiy ta'siri sezilarli bo'lgan Yevropa hududlarini yozuvsiz xaritada tushiring.

Savol va topshiriqlar

1. Yevropaning asosiy turizm regionlari va markazlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Turizm qaysi davlatlarda katta daromad manbayiga aylangan?
3. Nima uchun atrof-muhitni muhofaza qilish muammosi Yevropa uchun o'ta ahamiyatli?
4. Atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha qabul qilingan hujjatlar to'g'risida so'zlab bering.

31-§. Yevropadagi eng rivojlangan davlatlar

Tayanch iboralar

Yevropa regionlari, iqtisodiy-geografik va siyosiy-geografik o'rni, transyevropa bosh yo'li, parlamentlik respublika, federatsiya, Rur, Saar, Axen, muhojirlar, katoliklar, protestantlar.

Yevropa dunyoning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan regionlaridan biridir. Shuning uchun ham uning hududida dunyo miqyosida iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan ko'pgina mamlakatlarning joylashganligi bejiz emas. Bunday mamlakatlar sirasiga «sakkizlik» davlatlari: GFR, Fransiya, Buyuk Britaniya va Italiya bilan bir qatorda Ispaniya, Shveysariya, Avstriya, Shvetsiya, Belgiya, Niderlandiya, Norvegiya, Finlandiya va boshqalar kiradi.

Yevropadagi eng rivojlangan davlatlar ichida o'zining ulkan iqtisodiy salohiyati va rivojlanganlik darajasiga binoan Germaniya Federativ Respublikasi keskin ajralib turadi.

GERMANIYA FEDERATIV RESPUBLIKASI

Geografik o'rni, mamlakat haqidagi umumiy ma'lumotlar

Germaniya Yevropa markazida joylashgan. Quruqlikda u Niderlandiya, Belgiya, Lyuksemburg, Fransiya, Shveysariya, Avstriya, Chexiya, Polsha, Daniya bilan chegaradosh. Germaniyaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishida

uning iqtisodiy va siyosiy-geografik holatining o'ziga xos xususiyatlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Yevropaning markazida, iqtisodiy jihatdan yuksak rivojlangan davlatlarga yaqin, transyevropa bosh yo'lining kenglik va uzunlikdagi kesishgan yerida joylashganligi Germaniyaga katta foyda keltirmoqda. Muhim afzalliklardan yana biri – Germaniyaning dengiz yaqinida joylashgani va qo'shni mamlakatlarning yirik port shaharlari (Rotterdam, Antverpen va b.) ga yaqinligi bilan bog'langandir.

1989-yilning oktabrida ikki davlat – GFR va GDR birlashganidan keyin Germaniya hozirgi chegaralariga ega bo'ldi. Natijada, GFR hududi 43% ga, aholisi esa 27% ga ko'paydi.

GFR – parlamentlik Respublikasi. Hududiy-siyosiy tuzilishiga ko'ra 16 yerdan tashkil topgan federatsiya, bular quyidagilardan iborat: Baden-Vyurtemberg, Bavariya, Berlin, Brandenburg, Bremen, Gamburg, Gessen, Meklenburg (oldingi Pomeraniya), Quyi Saksoniya, Reynland-Pfals, Shimoliy Reyn-Vestfaliya, Saar, Saksoniya, Saksoniya-Apgalt, Tyuringiya va Shlezvig-Golshteyn, pul birligi yevro.

Tabiiy boyliklari

Rudali foydali qazilmalarning konlari o'rtacha balandlikdagi tog'larga, neft va tabiiy gaz konlari esa Shimoliy Germaniya pasttekisligiga to'g'ri keladi.

G'arbiy Yevropa davlatlari o'rtasida Germaniya o'zining toshko'miri va qo'ng'ir ko'miri bilan ajralib turadi. Toshko'mirning asosiy konlari Rur, Saar va Axen havzalarida joylashgan, ko'mirning 2/3 qismi yuqori sifatli kokslanadigan ko'mirdir.

Qo'ng'ir ko'mir ishonchli zaxiralarining katta qismi (80 mlrd. t) Sharqiy Germaniyada joylashgan. U ochiq usulda qazib olinadi.

Tabiiy gaz konlari mamlakatning shimolida to'plangan. Temir rudalari zaxiralari mavjud bo'lsa-da, biroq ularning sifati past. Shimoliy Germaniya pasttekisligida toshtuzning katta qatlamlari joylashgan. Kaliy va magniy tuzlarining zaxiralari ham mavjud.

Qurilish materiallari ishlab chiqarish va shisha sanoati uchun xomashyo resurslari kattadir.

Mamlakatning yirik daryolari – **Reyn, Elba, Vezer, Ems** (Shimoliy va Boltiq dengizlari havzalari) va **Dunay** (Qora dengiz havzasi). Barcha muhim daryolar kanallar bilan tutashtirilgan. 1993-yilda Shimoliy dengizdan Qora dengizgacha bo'lgan transyevropa suv yo'lining qurilishini yakunlagan **Mayn–Dunay** kanali ochildi. Markaziy Germaniya kanali va uning Berlin hamda Vezer daryosigacha

bo‘lgan davomi ta’miratlanmoqda. Xalqaro daryo mavqeyiga ega bo‘lgan Reyn daryosining iqtisodiy ahamiyati Germaniya uchun juda muhimdir.

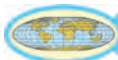
Aholisi

Ikki nemis davlati birlashganidan so‘ng mamlakat aholisi keskin ko‘paydi va hozir 81,0 mln. kishini tashkil qiladi (G‘arbiy Yevropada birinchi o‘rinni egallaydi). Tug‘ilish o‘lim bilan deyarli teng, 1 km² ga 240,3 kishi to‘g‘ri keladi. Germaniya aholisining soni muhojir (Turkiya, sobiq Yugoslaviya respublikalari, Italiya, Gretsiya, Portugaliya va boshqa mamlakatlardan kelayotgan)lar hisobiga oshib bormoqda. Davlatning qayta birlashishi arafasida g‘arbiy yerlarda 5 mln. ga yaqin, sharqda esa 0,2 mln. chet elliklar bor edi. Hozirgi paytga kelib ular soni 7 mln. dan oshdi.

Davlat tili – nemis tili. Aholining eng ko‘p qismi nemislar, qolganlari – dunyoning turli davlatlaridan kelgan muhojirlardan iborat.

Ustuvor din – xristian dini. Mamlakatda 40 mln. protestantlar, 35 mln. katoliklar mavjud. Janub va g‘arbda katoliklar ko‘p uchraydi, qolgan hududlarda protestantlar ustunlikka ega.

Urbanizatsiya darajasi 74% dan ortiq. Ko‘pgina shaharlar aglomeratsiyalar yadrosi hisoblanadi, biroq aholisi 1 mln. dan ortiq bo‘lgan shaharlar ko‘p emas (Berlin, Gamburg, Myunxen). Hozir mamlakatda (Niderlandiya bilan birga) Reyn megalopolisi rivojlanmoqda. Unda jami 30 mln. kishi yashaydi.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritada Yevropaning iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlarini ajrating va ularning nomlarini daftaringizga qayd qiling.
2. Yozuvsiz xaritada GFR ning 16 yerini ajrating va ularning nomlarini daftaringizga yozib qo‘ying.

Savol va topshiriqlar

1. Germaniya Federativ Respublikasining geografik o‘mi hamda tabiiy resurslar bilan ta’minlanganligini baholab bering.
2. Germaniya mehnat resurslarining sifat ko‘rsatkichlari yuqori darajaga ega ekanligi qanday omillar bilan bog‘langan?
3. Germaniya Yevropada eng rivojlangan davlat, iqtisodiy rivojlanganligi darajasi bo‘yicha jahonning uchinchi mamlakati ekanligi to‘g‘risida nimalarni bilasiz?

32-§. GFR xo‘jaligi

Tayanch iboralar

Tashqi savdo aylanmasi, energetika, elektroenergiya, issiqlik elektrostansiyalar, atom elektrostansiyalar, qora mis, optik mexanika.

Germaniya – jahonning eng rivojlangan mamlakatlaridan biri. Ichki yalpi mahsulot va sanoat ishlab chiqarish hajmi bo‘yicha u rivojlangan davlatlar ichida AQSH va Yaponiyadan keyingi uchinchi o‘rinni egallaydi. Tashqi savdo aylanmasining hajmi bo‘yicha jahonda AQSH dan keyin ikkinchi o‘rinda turadi.

Germaniyaning Yevropa va jahon xo‘jaligidagi muhim ahamiyatini uning yuqori sifatli mahsulot chiqarishga qaratilgan sanoati belgilaydi.

Fantalab tarmoqlarning hissasi ortib bormoqda. Stanoklar va boshqa ishlab chiqarish jihozlarini, avtomobil, organik kimyo mahsulotlarini eksport qilish bo‘yicha Germaniya dunyoda oldingi o‘rinlardan birini egallaydi. GFR ning barcha yirik sanoat kompaniyalari transmilliy korporatsiyalardan iboratdir («**Daimler-Benz**», «**Volkswagen**», «**Siemens**», «**Hoechst**», «**Bayer**»).

Germaniya energetikasi o‘z ehtiyojlarining yarmidan ko‘pini import hisobiga qondiradi. Neft va gaz asosiy ahamiyatga ega. Ko‘mirning hissasi 30% ga yaqin. Neft tankerlarda va neft quvurlari orqali Shimoliy dengiz, Rossiya, Afrika davlatlari (Nigeriya, Liviya), Fors ko‘rfazi davlatlaridan keltiriladi. Neftni qayta ishlash zavodlari mamlakat bo‘ylab bir tekis joylashgan. Eng yirik markazlar – **Gamburg, Kyoln, Karlsrue, Shvedt** va boshqalar.

GFR da elektroenergiyaning asosiy qismi issiqlik elektrostansiyalarida ishlab chiqariladi. IES lar Rur va Saar havzalarida, port shaharlarida – ko‘mirda, neftni qayta ishlash markazlarida – mazutda ishlaydi, boshqa IES lar esa aralash yoqilg‘ida ishlaydi. Keyingi vaqtda mahalliy ko‘mirda nisbatan Avstraliyadan arzon bahoda olib kelinayotgan ko‘mirning ahamiyati oshib bormoqda.

AES larda elektr quvvatining 30% i ishlab chiqariladi (ular ko‘mir havzalarining chegarasidan tashqarida qurilgan). GES lar asosan mamlakatning janubida (tog‘ daryolarida) joylashgan.

Rangli va qora metallurgiya. GFR ning **rangli metallurgiyasi**, asosan, chetdan keltirilgan va ikkilamchi xomashyo (rangli metall parchalari)da ishlaydi. Korxonalar joylashishining bosh omili – energiya resurslari bilan ta‘minlanganlik va xomashyoni olib kelishdagi qulaylik. Aluminiyni eritish bo‘yicha Germaniya G‘arbiy Yevropada faqat Norvegiyadan keyingi ikkinchi o‘rinni egallaydi. Asosiy zavodlar Shimoliy Reyn-Vestfaliya yerida, shuningdek,

Gamburg va Bavariyada joylashgan. Qora misni eritish Gamburg va boshqa shaharlarda amalga oshiriladi.

Mashinasozlik va metallga ishlov berish – GFR sanoatining eng rivojlangan tarmoqlaridan biri. Mamlakat sanoat mahsulotlari va eksportining yarmiga yaqin qismi mashinasozlikka to‘g‘ri keladi. Eng yirik markazlar quyidagilar: Myunxen, Leypsig, Nyurnberg, Mangeym, Berlin, Gamburg. Mashinasozlik eng ko‘p rivojlangan yerlar: Baden-Vyurtemberg va Shimoliy Reyn-Vestfaliyadir.

Avtomobil ishlab chiqarish bo‘yicha Germaniya dunyoda AQSH, Yaponiya va Xitoydan keyingi to‘rtinchi o‘rinni egallaydi. «**Volkswagen**», «**Mercedes-Benz**», «**BMW**», «**Ford-Werke**», «**Opel**» kabi korporatsiyalar avtomobil ishlab chiqaradi. Avtomobilsozlikning eng yirik markazlari – Volsburg, Shtutgart, Kyoln, Ryusselxaym, Myunxen shaharlaridir.

Dengiz kemasozligining asosiy markazlari – Kil, Gamburg, Bremen, Emden, Rostok hisoblanadi, daryo kemasozligining markazi – Duysburg shahridir. Optik mexanika korxonalarining eng ko‘p to‘plangan joyi – Baden-Vyurtemberg va Tyuringiya yerlaridir. Samolyotsozlik sanoatining yirik markazlari – Myunxen, Aersburg, Gamburg, Bremen va ular atrofidagi shaharlardir.

Germaniya **kimyo sanoatining** asosiy rayoni – Shimoliy Reyn-Vestfaliya yeridir (butun mahsulotning 2/5 qismi). Eng yirik markazlari quyidagilar: **Leverkuzen** («**Bayer**» konserni), **Kyoln, Darmagen, Frankfurt-Mayn** («**Hoechst**» konserni), **Lyudvigxafen** («**Basf**» konserni).

Transporti. Transport yo‘llarining zichligi bo‘yicha Germaniya jahonda oldingi o‘rinlardan birini egallaydi. Yevropa Kengashi bo‘yicha sheriklari bilan bo‘lgan iqtisodiy aloqalarning jadalligi va Yevropaning markazida joylashgani bilan bog‘liq holda transportning barcha turlari rivojlangan. Transport tarmog‘ining asosini temiryo‘llar tashkil qiladi (44 ming km ga yaqin), shulardan 90% i elektrlashtirilgan.

Umumiy yuk aylanmasida asosiy o‘rinni avtomobil transporti (60% atrofida) egallaydi, keyingi o‘rinlarda temiryo‘l transporti (20%), ichki suv (15%) va quvur transportlari turadi. Yo‘lovchi tashishda avtomobil transportining hissasi yanada yuqori (90% ga yaqin). Oliy darajadagi avtomobil yo‘llarining umumiy uzunligi 11 ming km dan ortiq.

Konteyner tashuvchi kemalarning tonnaji bo‘yicha Germaniya AQSH, Panama, Tayvandan keyingi 4-o‘rinni egallaydi. Mamlakatning dengiz portlari yuk aylanmasi bo‘yicha Yevropa davlatlarining yirik portlaridan pastroq o‘rinlarni egallaydi. Eng yirik dengiz portlari Gamburg, Vilgelmsxafen, Bremen, Emden, Rostok hisoblanadi. Mamlakat tashqi aloqalarida dengiz transporti qatorida havo

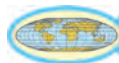
transporti ham muhim ahamiyatga ega. Barcha yirik markazlarida aeroportlar mavjud. Germaniyada jami 16 ta xalqaro aeroport bor bo‘lib, Frankfurt aeroporti Yevropada yuk tashish bo‘yicha birinchi va yo‘lovchi tashish bo‘yicha uchinchi o‘rinni egallaydi (Londonning «Xitrou» aeroportidan keyin).

Tashqi iqtisodiy aloqalari. Tashqi savdoning umumiy hajmi bo‘yicha Germaniya AQSH dan keyin 2-o‘rinda turadi. Tashqi savdo balansi uzluksiz ravishda ijobiy bo‘lib kelmoqda. Tashqi savdoning tovar va geografik tuzilishi mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokini aks ettiradi. GFR, avvalo, sanoati rivojlangan davlatlarga, birinchi o‘rinda, Yevropa Ittifoqi bo‘yicha sheriklariga qarab ish tutadi. Tashqi savdo aylanmasining 50% i va olib chiqilayotgan sarmoyaning asosiy qismi shu davlatlarga to‘g‘ri keladi. Yevropaning ko‘p mamlakatlari uchun Germaniya bosh savdo sherigi hisoblanadi.

Xalqaro bozorda Germaniya yuqori sifatli mahsulotlar bilan ta‘minlovchi davlat sifatida tan olingan. Eksportning 90% dan ortig‘ini sanoat mollari tashkil etadi. Germaniyaning barcha yirik sanoat kompaniyalari transmilliy korporatsiyalardir. Shularning ba‘zilari, ayniqsa, xalqaro ixtisoslashish tarmoqlarining korporatsiyalari jahonning eng yirik korporatsiyalari hisoblanadi (kimyo sanoatida – «**Bayer**», «**Hoechst**», «**Basf**» kompaniyalari, elektronika – «**Siemens**», avtomobilsozlikda – «**Daimler-Benz**»). Organik kimyo mahsulotlarini chetga chiqarish bo‘yicha mamlakat jahonda birinchi o‘rinni egallaydi, stanoklarni va boshqa ishlab chiqarish jihozlarini eksport qilish bo‘yicha birinchi o‘rinni egallash uchun Yaponiya bilan musobaqalashmoqda.

Germaniya – jahondagi eng yirik investorlardan biri. U o‘z sarmoyalarini ko‘pgina davlatlarning sanoati va xizmat sohasiga sarflamoqda.

O‘zbekiston davlat mustaqilligi yillarida GFR va boshqa Yevropa mamlakatlari bilan xalqaro munosabatlarning ko‘p shakllari bo‘yicha hamkorlik shartnomalarini imzolagan. Shularning ichida savdo aloqalari ustun ahamiyatga ega. O‘zbekiston Respublikasi jami tovar aylanmasining 5,6% i, importining 11,5% i GFR ga to‘g‘ri keladi (2011-y.). Yevropa mamlakatlaridan Shveysariya, Buyuk Britaniya va Italiya bilan ham respublikamiz salmoqli eksport-import aloqalariga ega.

Amaliy ish

1. GFR da mavjud transmilliy korporatsiyalar hamda ular joylashgan shaharlarning nomlarini daftaringizga yozing.
2. Yozuvsiz xaritaga asosiy sanoat tarmoqlari rivojlangan markazlarning nusxalarini tushiring va uning tahlilini daftaringizga qayd eting.

Savol va topshiriqlar

1. Sanoat – Germaniya xo‘jaligining negizi. Uning yetakchi tarmoqlari hamda ularning tutgan o‘rni to‘g‘risida so‘zlab bering.
2. Rur – Germaniyaning iqtisodiy, moliyaviy, madaniy va ilmiy markazi ekanligini asoslab bering.
3. Germaniya intensiv rivojlangan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishiga ega ekanligini qanday asoslab bera olasiz?
4. Germaniyada transport tarmog‘i qanday rivojlangan?
5. Germaniyaning tashqi iqtisodiy aloqalarini baholab bering.

33-§. Rossiya Federatsiyasi: tabiiy-demografik salohiyati

Tayanch iboralar

Tabiiy-demografik salohiyat, hukumat, ijro etuvchi organ, doimiy aholi, davlatlararo migratsiya, aholining milliy tarkibi, aholi joylashishi, iqtisodiyot tarkibi.

Rossiya – maydoni jihatidan yer yuzidagi eng yirik davlat. U Yevrosiyo shimoliy qismida joylashgan (taxminan 4,1 mln. km² – Yevropada, 13,0 mln. km² – Osiyoda).

Rossiya chegaralarining umumiy uzunligi dunyoda eng katta bo‘lib, u 58,6 ming km ni tashkil qiladi. Bunda dengiz orqali o‘tgan chegaralar quruqlikdagi chegaralardan deyarli ikki barobar uzun.

Rossiyaning quruqlikdagi chegaralari ham juda uzoqqa cho‘zilgan (20 ming km dan ortiq). Sobiq Ittifoq parchalangandan so‘ng Rossiya qo‘shnilarining soni rasman o‘zgarmadi. U 16 davlat bilan chegaradosh, dunyodagi boshqa hech qaysi davlatning bunchalik ko‘p qo‘shnisi yo‘q.

Rossiya – Federativ Respublika. Davlat rahbari – Prezident. Hukumat ijro etuvchi organ hisoblanadi.

Rossiya Federatsiyasi mineral resurslarning turlari va zaxiralari bo‘yicha jahondagi eng boy mamlakatlardan biridir.

Rossiya ko‘mir, neft va tabiiy gazning ulkan zaxiralari ega. Undan tashqari mis, qo‘rg‘oshin, rux, volfram, molibden, qalayi, nikel, boksit, nefelin rudalariga boy. Oltin, kumush, platina, olmos qazib olinadi. Osh va kaliy tuzlarining zaxiralari ulkan.

Rossiyaning barcha hududlarida, ayrim arktika va subarktika rayonlaridan tashqari, doimiy aholi mavjud, biroq u juda notekis joylashgan. Aholining o‘rtacha zichligi 1 km² ga 8,4 kishini (Rossiyaning Yevropa qismida 1 km² ga 32 kishi, Osiyo qismida esa taxminan 2 kishi to‘g‘ri keladi) tashkil etadi. Aholi eng

zich joylashgan yerlar (bu zichlik shimolga va sharqqa tomon kamayib boradi) Markaziy Rossiyadadir. Rossiya Federatsiyasi aholisining soni 2012-yilning boshida 142,0 mln. kishini tashkil etdi. Rossiya demografik rivojlanishining hozirgi bosqichiga tugʻilish va aholi tabiiy koʻpayishining qisqarishi xosdir. Aholi sonining tabiiy kamayishi maʼlum darajada davlatlararo migratsiya saldosi hisobiga qoplanmoqda.

Rossiya aholisining milliy tarkibi juda xilma-xildir (100 dan ortiq millat va xalqlar yashaydi). Aholisining koʻp qismini ruslar tashkil etadi (80% dan ortiq), koʻp sonli xalqlar qatorida tatarlar (5 mln. kishidan ortiq), ukrainlar (4 mln. dan ortiq), chuvashlar va boshqalarni ajratish mumkin. Shahar aholisi ulushi –73,2%.

Qishloq aholisining joylashishi tabiat zonalari, xoʻjalik faoliyati uchun mavjud boʻlgan shart-sharoitlar, xalqlarning urf-odatlar va anʼanalari bilan bogʻliq holda farqlanadi.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritada Rossiya Federatsiyasi bilan chegaradosh mamlakatlarni aniqlab, ularning nomlarini daftaringizga yozib qoʻying.
2. Aholining hududiy joylashishiga xos xususiyatlarni daftaringizga qayd eting.

Savol va topshiriqlar

1. Rossiya maydonining kattaligi, chegaralarining uzunligi jihatdan jahon mamlakatlari ichida nechanchi oʻrinlarni egallaydi?
2. Mamlakat iqlimiga xoʻjalik taraqqiyoti nuqtayi nazaridan baho bering.
3. Rossiya qanday mineral resurslarga boy?
4. Mamlakat aholisining soni qancha, uning qisqarishi qanday omillar bilan bogʻlangan?
5. Rossiya aholisining milliy tarkibi toʻgʻrisida soʻzlab bering.

34-§. Xoʻjaligi, transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari

Tayanch iboralar

Tabiiy, iqtisodiy, ilmiy imkoniyatlar, magistral neft va gaz quvurlari, sanoat zaxiralari, elektroenergetika balansi, tovar tarkibi, yoqilgʻi-energetika resurslari.

Rossiya Federatsiyasi – MDH davlatlari ichida kattaligi va aholisining soni boʻyicha eng yirik suveren davlatdir. U ulkan tabiiy, iqtisodiy va ilmiy imkoniyatlarga ega. MDH davlatlari doirasida YMD ning 60% i va sanoat ishlab chiqarishining 2/3 qismi Rossiyaga toʻgʻri keladi. Rossiya iqtisodiyoti keng tarmoqlidir. Sanoat mahsuloti hajmining 1/3 qismi yoqilgʻi-energetika majmuyi

tarmoqlariga to'g'ri keladi. Energetika tarmog'i ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishining, jamiyat moddiy-texnika bazasini yaratishning asosi hisoblanadi. Rossiya yoqilg'i-energetika balansining taxminan 70% i neft va gazga to'g'ri keladi.

2012-yilda 420 mln. tonna neft va 670 mlrd. m³ tabiiy gaz hamda 300 mln. tonna atrofida ko'mir qazib chiqarildi. Neft, gaz va ko'mirdan tashqari Rossiyaning ba'zi hududlarida torf va yonuvchi slaneslar energetikada muhim o'rin tutadi.

Neft sanoati. Konlardan qazib olingan neftning katta qismi mamlakat ichkarisidagi uzunligi 70 ming km ga yaqin bo'lgan neft quvurlari orqali tashiladi. Bu quvurlar neft qazib oluvchi rayonlarni davlatning boshqa barcha hududlari bilan bog'lab turadi. Neft MDH davlatlariga, Sharqiy va G'arbiy Yevropa mamlakatlari va Xitoyga eksport qilinadi. So'nggi yillarda o'rtacha hisobda yiliga 150 mln. tonnagacha neft eksport qilinmoqda.

Gaz sanoati. Rossiya tabiiy gazning sanoat zaxiralari va uni qazib olish hajmi bo'yicha dunyoda ikkinchi o'rinni egallaydi. Bu xomashyoning asosiy qismi G'arbiy Sibirning shimolida, Shimoliy Kavkazda, Ural rayonida, Volgabo'yida, Komi Respublikasida, Yakutiya, Saxalinda qazib olinadi. Uning asosiy qismi G'arbiy Sibirga to'g'ri keladi.

Magistral quvurlarining asosiy tizimlari – G'arbiy Sibirdagi gazga boy yerlardan, (Volgabo'yi, Ural, Shimoliy Kavkazdan) gazni Markaziy Rossiyaga hamda xorijga yuboradi.

Ko'mir sanoati. Rossiyada toshko'mir ham, qo'ng'ir ko'mir ham qazib olinadi. 2012-yilda 300 mln. tonna atrofida ko'mir qazib olindi. Bundan 30 mln. tonnasi chet el davlatlariga eksport qilindi.

Elektroenergetikasi. Elektroenergiya ishlab chiqarish bo'yicha Rossiya dunyoda AQSH, Yaponiya va XXR dan keyin to'rtinchi o'rinda turadi (2008-yilda 940 mlrd. kVt/s). Elektr quvvatining eng katta qismi issiqlik stansiyalarida ishlab chiqariladi (70% dan ortiq). Elektroenergetika balansida gidravlik elektrostansiyalarning hissasi 18% ga, atom elektrostansiyalarning hissasi 12% ga teng.

Qora metallurgiya. 2012-yilda jami 80,0 mln. t temir rudasi qazib olindi. Qora metallurgiyaga zarur bo'lgan kokslanadigan ko'mir Kuzbass va Pechora havzalaridan keltiriladi.

2012-yilda 40 mln. t cho'yan, 50 mln. t po'lat eritildi. Bu ko'rsatkich bo'yicha Rossiya Xitoy, Yaponiya, AQSH va Koreya Respublikasidan keyin beshinchi o'rinni egallaydi. Rossiyada qora metall ishlab chiqarish, asosan, uchta muhim qora metallurgiya markazlari – Ural, Markaziy qoratuproq va G'arbiy Sibir

iqtisodiy rayonlarida jamlangan. Yirik markazlari: Nijniy Tagil, Magnitogorsk, Chelyabinsk, Novotroitsk, Novokuznetsk, Cherepoves, Stariy Oskol, Lipetsk va boshqalar.

Rangli metallurgiya. Qo‘rg‘oshin-rux sanoati ishlab chiqarishning joylashishi murakkabligi bilan xarakterlanadi. Polimetall rudalari Shimoliy Kavkaz, Zabaykalye, Uzoq Sharq va Primoryeda qazib olinadi. Xomashyoni metallurgik qayta ishlash, odatda, boshqa rayonlarda amalga oshiriladi (qo‘rg‘oshin-rux konsentratlari tashish uchun qulay).

Achinsk, Bratsk, Boksitogorsk, Volxov, Volgograd, Kamensk-Uralsk, Kandalaksha, Krasnoyarsk, Novokuznetsk, Shelexov aluminiy sanoatining asosiy markazlaridir.

Mashinasozlik Rossiyaning barcha hududlarida bir tekis tarqalgan. Lekin ba’zi rayonlarda u asosiy tarmoq hisoblansa, boshqa rayonlarda ichki ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan, xolos.

Energetika mashinasozligi korxonalarida bug‘ qozonlari, bug‘ turbinalari va generatorlar, gidroturbinalar, dizel va elektrodvigatellar tayyorlanadi. Bunday korxonalar Biysk, Barnaul, Taganrog, Belgorod, Sankt-Peterburg, Novosibirskda ishlab turibdi.

Stanoksozlik korxonalari birmuncha tekis tarqalgan. Biroq mahsulotning katta qismi Markaziy, Shimoli-g‘arbiy iqtisodiy rayonlarda va Uralda ishlab chiqariladi.

Rossiyaning avtomobil sanoati yengil avtomashinalar, yuk mashinalari, avtobuslar, trolleybuslar ishlab chiqaradi. Bu tarmoqning ilk yirik korxonalari Moskva, Yaroslavl va Nijniy Novgorodda qurilgan edi. Hozirgi vaqtda Nijniy Novgorod, Ijevsk, Miass, Ulyanovsk, Moskva, Tolyatti shaharlaridagi korxonalarda yengil avtomobillar ishlab chiqariladi. Pavlovo (Nijniy Novgorod oblasti) va Likino (Moskva oblasti) shaharlarida avtobuslar ishlab chiqariladi. Yuk avtomobillari Moskva, Nijniy Novgorod, Ulyanovsk, Naberejniye Chelni shaharlarida ishlab chiqariladi. Shu bilan bir qatorda motorlar va dizellar ishlab chiqaruvchi maxsus korxonalar ham faoliyat ko‘rsatib turibdi. Engels shahrida (Saratov oblasti) trolleybuslar ishlab chiqariladi.

Temiryo‘l mashinasozligining yirik korxonalari Nijniy Novgorod, Sankt-Peterburg, Ulan-Ude, Nijniy Tagil, Kolomna, Kaluga, Lyudinov, Murom, Novocherkassk shaharlarida joylashgan. Vagonlar (metro vagonlari, tramvaylar va temiryo‘l vagonlari) Bryansk, Mitishi, Nijniy Tagil, Tver hamda Abakan, Altaysk, Sankt-Peterburg, Ust-Katav va boshqa shaharlarda ishlab chiqariladi.

Dengiz va daryo kemazozligi, kema ta'mirlash Sankt-Peterburg, Astraxan, Nijniy Novgorod, Tyumen, Krasnoyarsk, Xabarovsk, Blagoveshensk, Komsomolsk-Amur, Arxangelsk, Murmansk, Yaroslavl, Ribinsk, Zelenodolsk shaharlarida amalga oshiriladi.

Samolyotsozlik Moskva, Qozon, Samara, Voronej, Saratov, Smolensk, Rostov-Don, Taganrog, Komsomolsk-Amur kabi yirik sanoat markazlarida rivojlangan.

Kimyo va neft-kimyo sanoati. Superfosfat sanoatining eng yirik korxonalari Voskresensk (Moskva oblasti), Sankt-Peterburg, Kingisepp (Leningrad oblasti) dagi kombinatlardir. Azot o'g'itlarini ishlab chiqarish bo'yicha esa Dzerjinsk (Nijniy Novgorod yaqinida), Novomoskovsk (Tula oblasti), Nevinnomisk (Stavropol o'lkasi), Kemerovo shaharlaridagi kombinatlar katta ahamiyatga ega. Uralda (Solikamsk, Berezniki) kaliy o'g'itlari ishlab chiqariladi. So'nggi yillarda organik sintez kimyosining ahamiyati ortib bormoqda.

Sun'iy va sintetik tola yetkazib beruvchi kimyo korxonalari Tver, Ryazan, Balakov (Saratov oblasti), Barnaul, Kursk, Engels, Voljskiy, Krasnoyarsk kabi shaharlarda joylashgan.

O'rmon, yog'ochni qayta ishlash va selluloza-qog'oz sanoati. Bu tarmoq juda katta ahamiyatga ega. Rossiya o'rmonlarga juda boy va ular hudud bo'yicha keng tarqalgan. Umumiy o'rmon maydonlari 766 mln. gektarni tashkil etadi.

Selluloza-qog'oz sanoati korxonalarini joylashtirishda xomashyo omilining ahamiyati juda katta. Hozirgi vaqtda bu tarmoqning asosiy markazlari Shimoliy rayonda (Kondopoga, Arxangelsk, Kotlas, Siktivkar), Uralda (Krasnokamsk, Krasnovishersk, Solikamsk), Volga-Vyatka rayonida (Balaxna, Pravdinsk, Voljsk) joylashgan. Sibirda (Krasnoyarsk, Bratsk, Ust-Ilimsk, Selenginsk, Baykalsk) va Uzoq Sharqda yirik kombinatlar ishlaydi.

Yengil sanoat. So'nggi yillarda bu tarmoqda jiddiy vaziyat yuzaga kelgan. RF sanoati tizimidagi uning salmog'i sezilarli kamaydi. Shunga qaramasdan, hozirgi vaqtda tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Yirik to'qimachilik sanoati markazlari qatoriga Ivanovo, Moskva, Yaroslavl, Orexovo-Zuyevo, Noginsk, Tver; jun gazlama tarmog'i markazlariga Moskva, Tver; zig'ir gazlama sanoati markazlariga Kostroma, Vyazniki; ipak gazlama markazlariga Moskva, Naro-Fominsk shaharlari kiradi.

Qishloq xo'jaligi. Rossiya katta yer fondiga ega (1705 mln. ga), biroq qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlar atigi 209,0 mln. gektarni tashkil etadi (qishloq xo'jaligi yerlarining maydoni bo'yicha jahonda Xitoy, AQSH dan keyingi 3-o'rinni egallaydi).

Qishloq xo‘jaligi ikki asosiy – dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlaridan iborat. Rossiyaning har bir rayonida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari turining ma‘lum to‘plami joylashgan bo‘lib, u ushbu rayon ixtisosligini belgilaydi. Farqli tomonlari tabiiy sharoitga (o‘simliklarning yorug‘lik, issiqlik va namlik bilan ta‘minlanganiga) bog‘liq bo‘ladi.

Oziq-ovqat sanoati. Bu sanoat aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlovchi tarmoqlarni o‘z ichiga oladi. Oziq-ovqat sanoati korxonalarining rivojlanishi va joylanishi quyidagilar bilan belgilanadi: aholining joylashishi (iste‘mol omili), qishloq xo‘jaligining ixtisosi (xomashyo omili), tayyor mahsulotni transportda tashish sharoitlari.

Rossiyada **transportning** barcha turlari rivojlangan. Biroq, so‘nggi yillarda RF yuk tashish oboroti qisqardi, uning tarkibi ancha o‘zgardi. Masalan, umumiy yuk tashish aylanmasida dengiz (13,0%) va quvur (29,0%) transportining hissassi birmuncha ko‘paydi, temiryo‘l (52,7%) va daryo (3,7%) transportiniki esa kamaydi. Yo‘lovchi tashish qisqardi, biroq uning tarkibida jiddiy o‘zgarishlar ro‘y berdi.

Tarmoq uchun muhim bo‘lgan bir qator iqtisodiy va texnologik ko‘rsatkichlar, jumladan, yo‘llarning holati yomonlashdi va sifati pasaydi. Transport mashinasozligi mahsulotlarini (magistral teplovozlar, yuk vagonlari, yuk avtomobillari va boshqalar) ishlab chiqarishning qisqarishi texnik parkning holatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatib bormoqda.

Temiryo‘l transporti – Rossiyadagi asosiy transport turi. Temiryo‘llarning uzunligi bo‘yicha Rossiya dunyoda AQSH dan keyingi ikkinchi o‘rinda turadi. Temiryo‘llarning umumiy uzunligi taxminan 90 ming km, ularning 1/3 qismi elektrlashtirilgan.

Dengiz transportining Rossiya uchun ahamiyati uning uch okean: Atlantika, Shimoliy Muz va Tinch okeanlari akvatoriyasining dengizlari qirg‘oqlarida joylashgani bilan belgilanadi. Rossiyaning dengiz orqali o‘tgan chegaralari uzunligi taxminan 40 ming km.

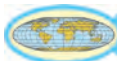
Quvur transporti mamlakatning yagona transport tizimida muhim o‘rin tutadi.

2012-yilda tashqi savdo aylanmasi 650 mlrd. dollarni tashkil etdi. Jahon tovar aylanmasida Rossiyaning hissassi 2,2% ni tashkil qiladi.

Sanoati rivojlangan G‘arb davlatlarining Rossiya bilan bo‘lgan savdo aloqalari kengaymoqda (50 – 60% gacha). Rossiyaning savdodagi yetakchi hamkorlari Germaniya, Xitoy, Niderlandiya, Italiya, AQSH, Turkiya, Ukrainadir. Rossiya tashqi savdo aylanmasining deyarli yarmi mana shu davlatlar hissasiga to‘g‘ri keladi.

Tashqi savdoning tovar tarkibi ham birmuncha o'zgardi. Rossiya eksportida mineral mahsulotlar (neft, gaz, ko'mir va h.k.) yetakchi o'rinni egallaydi. 2012-yilda Rossiya tashqi bozorga 150 mln. t neft, 300 mlrd. m³ tabiiy gaz, 30 mln. t ko'mir, 20 mln. t temir rudasi va boshqalarni yetkazib berdi. Mashina va jihozlarning eksportdagi hissasi 2,9% gacha qisqardi, mineral xomashyoning ulushi 70% ni tashkil qildi.

Germaniya, Italiya, Fransiya, Avstriya, Polsha, Vengriya, Chexiya, Bolgariya, Ruminiya va boshqa Yevropa davlatlari Rossiya nefti va tabiiy gazining asosiy iste'molchilaridir.

Amaliy ish

Yozuvsiz xaritaga «Atlas»dan foydalanib, asosiy sanoat tugunlari va markazlarini tushiring. Punson (halqasimon belgi)da asosiy rol o'ynovchi ixtisoslashuv tarmoqlarini ko'rsating. Rossiya transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari to'g'risida yozma ish yozing.

Savol va topshiriqlar

1. Rossiya xo'jaligining hududiy tarkibiga xos katta tafovutlar va ularning sabablari to'g'risida so'zlab bering.
2. Sanoat Rossiya xo'jaligining negizi ekanligini asoslab bering.
3. Qishloq xo'jaligining tarmoqlar tarkibi, undagi yetakchi tarmoqlarning hozirgi iqtisodiy ahvoli qanday?
4. Rossiya Federatsiyasining tashqi iqtisodiy aloqalarida qaysi tovarlar yetakchi o'rinlarni egallaydi va nima uchun?

7-mavzu. Osiyo mamlakatlari

35-§. Osiyo mamlakatlari: umumiy tavsifi va tabiiy resurslari

Tayanch iboralar

Osiyo, O'rta Osiyo, Markaziy Osiyo, Janubi-g'arbiy Osiyo, Janubiy Osiyo, Sharqiy Osiyo, Janubi-sharqiy Osiyo.

Jahonning eng yirik qit'asining Osiyo deb atalishi uning joylashgan geografik o'rni bilan bog'langan. Qadimiy assuriyaliklar (Mesopotamiya pasttekisligining shimoliy qismi) tilida u «sharq» ma'nosini beradi. Tabiiyki, bu qadimiy davlatdan sharqda joylashgan keng hududlar «**Osiyo**» deb nom olgan.

Osiyoning umumiy maydoni 44 mln. km² (Rossiyaning Osiyo qismidagi hududini hisoblamaganda 31 mln. km²)ni tashkil qiladi, aholisi esa 4,175 mlrd. kishi. Hozirgi vaqtda uning siyosiy xaritasida 49 ta mustaqil mamlakatlar bor. Ularning ko'pchiligi jahonning eng ko'hna va eng yirik davlatlari hisoblanadi. Insoniyat taraqqiyotida Osiyoning o'rni beqiyosdir. Uning cheksiz kengliklarida bir qator qadimiy yuksak moddiy va ma'naviy sivilizatsiya o'choqlari yuzaga kelgan. Birgina Yer yuzining 4 ta buyuk «daryo bo'yi» madaniyatlaridan uchtasining (Xitoy, Hindiston va Iroqdagi daryo vodiylari) joylashganligi uning ulug'vorligini tasdiqlaydi.

Osiyo jahonning hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ham muhim o'rin tutadi. Garchi unda, asosan, rivojlanayotgan davlatlar ko'pchilikni tashkil qilsa-da, yaqin kelgusida ularning jahon ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o'rining kuchayishi kutiladi. Osiyoda 5 ta subregion yaqqol ajralib turadi. Bular: Markaziy Osiyo, Janubi-g'arbiy, Janubiy, Janubi-sharqiy va Sharqiy Osiyodir.

Iqtisodiy-geografik o'rining ikki muhim tomoni yaqqol ko'zga tashlanadi.

Birinchi – aksariyat mamlakatlarning bevosita dengiz bo'ylarida joylashganligi. Bu holat ularning dengiz savdo yo'llariga to'g'ridan to'g'ri chiqishiga imkon beradi. Osiyo davlatlarining bir qismi serqatnov dengiz yo'llari, bo'g'ozlar ustida (Turkiya, Malayziya, Singapur, Koreya Respublikasi kabilar) joylashgani ularning iqtisodiy taraqqiyotida juda katta omil bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchi – qit'a mamlakatlaridan 12 tasining quruqlik ichkarisida joylashganligi va dengiz savdo yo'llariga bevosita chiqish imkoniyatidan mahrumligi.

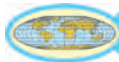
Osiyoning **tabiiy resurslari** ham ancha boy va xilma-xil. U tabiiy mineral boyliklar bilan, ayniqsa, yaxshi ta'minlangan. Jahon neft zaxiralarining 70% i, gazining 80% dan ko'pi, ko'mirning 54% i uning hissasiga to'g'ri keladi. Neft va tabiiy gazga Fors qo'ltiqbo'yi mamlakatlari, Rossiyaning Sibir hududlari, Markaziy Osiyoning g'arbiy tekisliklari, Hindi-Xitoy yarimorolining dengiz sayozliklari ancha boy. Xitoy, Hindiston platformalari, Qozog'istonning qadimiy tog'li o'lkalari bo'ylab asosiy toshko'mir, marganes, qora va rangli metall konlari, Tinch okean bo'yi hududlari (Xitoy, Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari) bo'ylab mashhur «qalayi belbog'i» joylashgan. Jahonning eng yirik qalayi konlari Osiyoning ana shu hududlarida uchraydi. Osiyoda boshqa turdagi tabiiy resurslar (suv, tuproq, o'rmon, rekreatsiya kabilar) tarqalishida ham katta tafovutlar bor. Jumladan, bir tomondan, oqar suv bilan yaxshi ta'minlangan hududlarning bo'lishi (Janubi-sharqiy Osiyo) bilan birga, ikkinchi tomondan, keng qurg'oqchil cho'llar ham borki, ularda suv haqiqiy hayot muammosidir. Bu holat qadimdan

Sharq mamlakatlarida har tomchi suvdan unumli foydalanishga undagan, Osiyoni sun'iy sug'orish dehqonchiligining beshigiga aylantirgan. Haqiqatan ham, tarixiy ma'lumotlar Markaziy Osiyo, Janubiy va Janubi-g'arbiy Osiyoda sug'oriladigan dehqonchilik bilan 4–5 ming yillardan buyon faol shug'ullanib kelinayotganini tasdiqlaydi. Ko'plab qadimiy sug'orish inshootlari Eron, Iroq, O'zbekiston va boshqalarda yuzlab yillar davomida saqlanib kelmoqda.

O'rmon boyliklari bilan Sibir va Janubi-sharqiy Osiyo mintaqalari yaxshi ta'minlangan. Ikkinchi tomondan esa, tabiiy sharoiti tufayli ulkan cho'l va challocho'l maydonlar o'simlik qoplamiga juda kambag'al. Xuddi shunga o'xshash katta tafovutlar tuproq, tabiiy namlik, ishlov beriladigan (haydaladigan) yerlar, rekreatsiya kabi resurslarning taqsimlanishida ham ko'zga tashlanadi. Bularning bari ulardan foydalanishda ikki jihatni e'tiborga olishni talab etadi.

Birinchi – tirikchilikning asosiy manbayi hisoblanadigan yer resurslari (avvalo, ekin ekiladigan maydonlar) yetishmaydi. Asosiy maydonlari katta-katta tog' massivlari, qurg'oqchil cho'llar, cheksiz qumli va toshli hududlardan iborat bo'lganligi uchun ishlov beriladigan maydonlar ancha cheklangan. Bu muammo Osiyoning ko'pchilik mamlakatlaridagi eng dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Ikkinchi – bir-biriga teskari xususiyatli agroiklim imkoniyatlari. Osiyo hududining katta qismida quyosh tafti, uning issiqlik imkoniyatlari o'simliklarning vegetatsiya mavsumining davomli, hatto, yil bo'yi davom etishiga imkon beradi. Ammo tabiiy namlik unda nihoyatda notekis taqsimlangan. Shu sababli ko'pchilik qishloq xo'jalik mintaqalarida dehqonchilik, asosan, sug'orish asosida (musson iqlimli rayonlarda qishda, boshqa qurg'oqchil rayonlarda yozda) olib boriladi. Osiyoda dehqonchilik ishlari, asosan, sug'orish asosida olib boriladi. Yer yuzasidagi barcha sug'oriladigan yerlarning 3/4 qismi uning hissasiga to'g'ri keladi. Sug'oriladigan yerlarning kattaligiga ko'ra jahonda Xitoy birinchi, Hindiston esa ikkinchi o'rinda turadi.

Amaliy ish

Yozuvsiz xaritada Osiyo regionlarini ajrating, tabiiy resurslar bilan ta'minlanganligini tahlil qilib, daftaringizga yozing.

Savol va topshiriqlar

1. «Osiyo» atamasi qanday ma'noga ega?
2. Nima sababdan Osiyoning tabiiy iqlim sharoitlari nihoyatda xilma-xil?
3. «Osiyoning tabiiy resurslari» mavzusi bo'yicha tabiiy resurslarini daftaringizda yaxshi ta'minlangan va taqchil ta'minlangan resurslar guruhiga ajrating.

36-§. Osiyo mamlakatlari aholisi

Tayanch iboralar

Mintaqa, dunyo qishlog‘i, shahar, ko‘hna shaharlar, aholi zich joylashgan hududlar, aholi siyrak joylashgan hududlar.

Mintaqada jahon aholisining 60% dan ortiq qismi yashaydi. Osiyo aholisi ancha tez o‘smoqda. Ammo aholisining ko‘payish sur‘ati davlatlar o‘rtasida turlicha. Yaponiya, Gruziya, Isroil, Kipr, Xitoy kabi ayrim mamlakatlarni hisobga olmaganda, aksariyat davlatlarda tug‘ilish va tabiiy o‘rish ko‘rsatkichlari ancha yuqori. Har 1000 kishi hisobiga Afg‘oniston, Yaman, Kambodja davlatlarida yiliga o‘rtacha 50 tagacha tug‘ilish to‘g‘ri keladi. U dunyo davlatlari orasidagi eng yuqori ko‘rsatkichlardan hisoblanadi.

Urbanizatsiya darajasiga ko‘ra Osiyo alohida xususiyatga ega. Bu jihatdan uni yaqin-yaqingacha «dunyo qishlog‘i» deyishardi. Hozir shahar aholisining soni salkam 1,9 trln. kishi, salmog‘i (46,2%) ancha pastdir. Osiyoning urbanizatsiya jarayoniga xos yana bir xususiyati: unda yirik shaharlar, ayniqsa, «millioner» shaharlar soni ancha tez o‘smoqda. Bu jarayon, ayniqsa, aholisi zich rivojlanayotgan mamlakatlarda kuchayib bormoqda.

Ammo Osiyo ko‘hna shaharlar o‘lkasi hamdir. Unda qadimiy shaharlar bundan 3–4 ming yillar oldin paydo bo‘lgan. Qadimiy shaharlar orasida eng dastlab Vavilon (Bobil) miloddan avvalgi VII asrdayoq «millioner» bo‘lgan. Hozirgi paytda **Qadimgi Troya** (Turkiya), **Palmira** (Suriya), **Baalbek** (Livan), **Maxenjo-Daro** (Pokiston), **Varaxsha** (O‘zbekiston) kabi mashhur shaharlardan vayronalar ayrim qoldiq tarixiy yodgorliklar sifatidagina saqlanib qolgan. Bu «o‘lik» shaharlar hozirgi kunda «tirik», ayni chog‘da juda ko‘hna hisoblanadigan Pekin, Dehli, Istanbul, Iyerusalim (Quddus), Bag‘dod kabi shaharlar bilan birgalikda, Osiyoning turistlarni ko‘plab o‘ziga jalb qiluvchi asosiy ziyoratgohlari hisoblanadi.

Aholi zich yashaydigan hududlarda qishloqlar ham deyarli bir-birlariga tutash, zich joylashgan. Ammo aholisi siyrak o‘lkalar (Mongoliya, Afg‘oniston, ko‘pchilik arab mamlakatlarining qurg‘oqchil hududlari)da hamon ko‘chmanchi hayot tarzi saqlanib qolgan. Bunday o‘lkalarda aholi, asosan, yig‘ma o‘tov uylarda yashaydilar. Muqim joylashgan qishloqlarni ham uchratish qiyin.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritada Osiyoda aholi qanday joylashganligini aks ettiring va uni tavsiflab bering.

2. Daftaringizga Osiyoning «millioner» shaharlari nomlarini yozib oling.

Savol va topshiriqlar

1. Osiyo aholisining tadrijiy o'sishi (dinamikasi) xususiyatlarini darslik matni ma'lumotlari asosida o'rganing. Unda tabiiy o'sish ko'rsatkichlari eng yuqori va past bo'lgan mamlakatlarni aniqlang. Bu ko'rsatkichlarni mamlakatlarning iqtisodiy ahvoli bilan qiyoslang va xulosa chiqaring.
2. Osiyoda urbanizatsiya jarayonlari qanday kechmoqda? Urbanizatsiya darajasi yuqori va past bo'lgan mamlakatlarni aniqlang va bu holatlarni mamlakatlarning rivojlanish darajalari bilan bog'lang.
3. Osiyoning eng yirik shaharlari geografiyasini o'rganing. Ularning xususiyatlarini jahonning boshqa shaharlari bilan taqqoslang.

37-§. Osiyo mamlakatlari xo'jaligi

Tayanch iboralar

«Osiyo yo'lbarlari», yangi industrial davlatlar, «neft-dollar», iqtisodiy qoloq mamlakatlar, subtropik dehqonchilik, sholi regionlari.

Garchi Osiyoning jahon xo'jaligidagi mavqeyi so'nggi davrlarda tinimsiz o'sib borayotgan bo'lsa-da, ko'pchilik davlatlarning iqtisodi qoloq holdadir. Osiyo davlatlari sanoatining rivojlanganligi holatiga ko'ra olti guruhga bo'linadi.

Birinch – **Yaponiya** tipik Osiyo davlatlaridan biri bo'lishiga qaramay, so'nggi YMD, ishlab chiqarish hajmiga ko'ra jahonning to'rtinchi davlati hisoblanadi. Shu bilan birga u mintaqadagi «Katta sakkizlik»ga kiruvchi yagona davlat, ijtimoiy taraqqiyot borasida ko'plab rivojlanayotgan davlatlar uchun namuna hamdir.

Ikkinchi – **Xitoy va Hindiston**. Ular oldingi qoloq, mustamlaka davlatdan so'nggi yillarda iqtisodiyoti tez rivojlanayotgan davlatlarga aylandilar. Ishlab chiqarayotgan mahsulotlari hajmiga ko'ra ular jahonning eng yirik birinchi o'nlik davlatlari qatorida turadilar. Hozirgi vaqtda Xitoy YIM hajmiga ko'ra dunyoda AQSHdan keyin ikkinchi, Hindiston esa uchinchi o'rinni egallaydi. Ammo aholisi jon boshiga mahsulotlarning to'g'ri kelish ko'rsatkichlari esa hali ancha pastligicha qolmoqda.

Uchinchi – **Osiyoning yangi industrial davlatlari**. Ular Koreya Respublikasi, Tayvan, Singapur, Xitoyning Syangani bo'lib, so'nggi o'n besh-yigirma yil ichida omilkorlik bilan amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar tufayli taraqqiyotda keskin yuksalishlarga erishdilar. Shu tufayli ular G'arbda «Osiyo yo'lbarlari»

yoki «Osiyo ajdarholari» deb ham nom oldilar. XX asr oxirlariga kelib bu toifa davlatlarga Malayziya va Tailand ham qoʻshildi.

Osiyoning ilgʻor davlatlaridan Isroil, Kipr va Turkiya oʻz taraqqiyot yoʻlini belgilashda Gʻarb mamlakatlari tajribasini dastur qilib olgan boʻlsa, Sharqida joylashgan yangi industrial davlatlar esa Yaponiyaning rivojlanish modelini namuna qilib olganligi bilan ajralib turadi.

Jumladan, 60-yillargacha qoloq boʻlgan Koreya Respublikasi 90-yillar boshlariga kelib jahonda AES larda ishlab chiqarilayotgan elektroenergiya hajmiga koʻra 9-oʻringa, poʻlat eritish boʻyicha 8-oʻringa, dengiz kemalari ishlab chiqarishda 2-oʻringa, kimyoviy tolalar ishlab chiqarishda 5-oʻringa, elektron sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishda 6-oʻringa chiqib oldi. Shunga oʻxshash keskin iqtisodiy oʻsishlar Singapur, Tayvan va boshqalarda ham yuz berdi.

Toʻrtinchi – Fors qoʻltigʻi boʻyidagi neft qazib chiqaruvchi mamlakatlari. Bu mamlakatlarning koʻpchiligi hozirgi vaqtda aholi jon boshiga YMDning darajasiga koʻra salkam jahondagi yetuk rivojlangan davlatlar qatorida turadi. Buning asosiy sababi, neftni koʻplab qazib chiqarish va uni eksport qilish hisobiga tushadigan katta miqdordagi «neft-dollar»dir. Saudiya Arabistoni, Kuvayt, Birlashgan Arab Amirliklarida mamlakat eksportining 95% ini neft tashkil qiladi. Natijada Fors qoʻltiqboʻyi mamlakatlarida neft va tabiiy gaz chiqarish, neft kimyosi, qayta erituvchi metallurgiya kabi sanoat tarmoqlari yuzaga keldi.

Beshinchi – sanoati bir tomonlama, yaʼni sust rivojlanayotgan mamlakatlari. Bular Mongoliya, Pokiston, Vyetnam, Bangladesh, Iordaniya, Shri-Lanka kabi mamlakatlar boʻlib, asosan, togʻ-kon yoki yengil, oziq-ovqat sanoatlarigina maʼlum darajada rivojlanishga erishgan.

Oltinchi – iqtisodiyoti eng qoloq mamlakatlari. Ular Afgʻoniston, Nepal, Yaman, Laos, Butan kabi mamlakatlardir. Ularda sanoatning biron tarmogʻi yetarli rivojlanmagan, qishloq xoʻjaligida mehnat unumdorligi juda past darajadadir.

Davlatlar orasida qishloq xoʻjaligi ixtisoslashuvida ham muhim farqlar mavjud. Shu sababli, Osiyoda turli qishloq xoʻjaligi rayonlari shakllangan. Bularning asosiyarlari:

Birinchi – sholikor rayon. Bunga Janubiy, Janubi-sharqiy va Sharqiy Osiyoning musson iqlimli hududlari kiradi. Shimolda Yaponiya, Koreyadan tortib janubda Yava, Shri-Lanka orollarigacha ekin maydonlarining mutlaq katta qismida har yili qayta-qayta sholi ekib hosil olinadi. Gang, Braxmaputra, Iravadi, Menam, Mekong, Xongxa (qizil), Yanszi, Siszyan kabi daryolarning unumdor qayir va deltalarida, okean va dengizboʻyi pasttekisliklari hamda son-sanoqsiz orollar ekinzorlaridan olinadigan moʻl sholi hosili yuz millionlab aholining

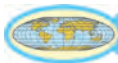
asosiy tirikchilik vositasi bo‘lib kelmoqda. Sholikor maydonlardan birmuncha balandroqda qir, adirlar, tog‘ yonbag‘irlarida, ayniqsa, Hindiston, Xitoy, Shri-Lanka, Indoneziya davlatlarida o‘ziga xos maftunkor choy landshaftlari o‘zini ko‘z-ko‘z qiladi. Ular orasida esa subtropik va tropik mevazor bog‘lar, xushbo‘y dorivor dehqonchilik maydonlari yastanib yotadi.

Ikkinchi – subtropik dehqonchilik rayoni. U O‘rta dengiz bo‘yi hududlarida tarkib topgan. Unda subtropik dehqonchilik (sitrus bog‘dorchiligi va uzumchilik), mahsuldor donchilik va ayrim chorvachilik sohalari rivojlangan.

Uchinchi – Janubi-g‘arbiy Osiyoning cho‘l qismi qishloq xo‘jaligi. Unda, asosan, sug‘orish asosida tarkib topgan voha va vodi dehqonchiligi (donchilik, paxtachilik, xurmo yetishtirish) va cho‘l chorvachiligi (qo‘ychilik, echkichilik, tuyachilik) tarmoqlari ahamiyatlidir.

To‘rtinchi – Osiyoning o‘rta kengliklari qishloq xo‘jaligi. Unga Markaziy Osiyo subregionidan to Shimoli-sharqiy Xitoyning Tinch okeani bo‘yigacha bo‘lgan kengliklari kiradi. Unda, asosan, tabiiy nam asosida tarkib topgan donchilik, sug‘orishga asoslangan paxtachilik va boshqa texnik ekinlar dehqonchiligi yaylov chorvachiligi (qoramolchilik, qo‘ychilik, yilqichilik) bilan birgalikda rivojlangan.

Shuningdek, Osiyoning shimoliy o‘rmon va tundra mintaqalarida shakllangan **bug‘uchilik, ovchilik** bilan baland tog‘ mintaqalarida shug‘ullaniladigan **tog‘- yaylov chorvachiligi** (echkichilik, qo‘toschilik), **ovchilik** hamda u yer, bu yerda tarkib topgan **dehqonchilikdan** iborat qishloq xo‘jaligi hududlari ham mavjud.

Amaliy ish

1. Daftaringizga darslikdan Osiyo davlatlari sanoatining rivojlanganligi holatiga ko‘ra ajratilgan guruhlariga kiruvchi mamlakatlarni yozib oling.
2. Yozuvsiz xaritada Osiyoda asosiy qishloq xo‘jaligi tarmoqlari yuqori darajada rivojlangan hududlarni belgilang.

Savol va topshiriqlar

1. Osiyo mamlakatlari xo‘jaligining asosiy xususiyatlarini aniqlashga harakat qiling. Uni Yevropa mamlakatlari xo‘jaligi xususiyatlari bilan taqqoslang. Nima uchun Osiyo mamlakatlari xo‘jaligi rivojlanishda orqada qolganligi sabablarini so‘zlab bering.
2. Osiyoda sanoat rivojlanishi darajasi va ixtisoslashuviga ko‘ra mamlakatlar qanday guruhlarga bo‘linadi? Nima uchun unda davlatlarning rivojlanish darajasi shu qadar xilma-xil? Sabablarini tushunishga harakat qiling.
3. Osiyoning yangi industrlashgan mamlakatlari va Fors qo‘ltig‘i mamlakatlari xo‘jaligi rivojlanishida qanday umumiy o‘xshashliklar va farqlar bor? Tahlil qiling.

38-§. Markaziy Osiyo (O‘zbekistonga qo‘shni) mamlakatlarining umumiy tavsifi

Tayanch iboralar

Mustaqillik, davlat mustaqilligi, geografik o‘rni, iqtisodiy hamkorlik, mineral resurslari, aholi, aholi soni, aholi zichligi, xo‘jaligi, sanoati, qishloq xo‘jaligi, transporti.

O‘zbekiston va unga qo‘shni bo‘lgan Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston Respublikalari Markaziy Osiyo hududidagi mamlakatlardir. Qozog‘iston Markaziy Osiyo davlati deb tan olinmasa ham, hududining asosiy qismi ushbu regionda joylashganligini hisobga olgan holda, uni Markaziy Osiyo davlatlari qatoriga kiritish mumkin. Markaziy Osiyo davlatlari jahon siyosiy xaritasida 1991-yil kuzida, sobiq Ittifoqning barham topishi bilan paydo bo‘ldi.

Markaziy Osiyo sobiq Ittifoq davrida bir tomonlama, asosan, xomashyo va yarimxomashyo mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan edi. Bu hudud sobiq Ittifoq paxtasining 93% i (jahon paxtasining 12% i)ni, ko‘plab mis, qo‘rg‘oshin, rux, xrom, oltin, uran kabi rangli metallarni yetkazib bergan.

Geografik o‘rnining eng muhim xususiyatlaridan biri uning ulkan Yevrosiyo materigining deyarli qoq o‘rtasida, Dunyo okeanlaridan uzoqda joylashganligidir.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq mintaqa davlatlari jahon bozorlariga olib chiqadigan yangi transport yo‘llarini tashkil qilishga kirishdilar. Natijada ilgari Rossiya orqali dengizlargacha olib boruvchi yagona transport yo‘lagiga qo‘shimcha Eron orqali Fors qo‘ltig‘iga, Kavkaz orqali Yevropaga, Xitoy orqali Tinch okeani bo‘ylariga yetkazuvchi temiryo‘l va avtomobil yo‘llari barpo etildi, quvurlar yotqizildi.

Hududi, chegaralari, tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari. Markaziy Osiyoning maydoni 4 mln. km² (jahon quruqlik maydonining 3,0% i), aholisi 70,0 mln. kishini (jahon aholisining salkam 1,0% i) tashkil qiladi. Uning hududi g‘arbdan sharqqa 3 ming km, shimoldan janubga 2,5 ming km masofaga cho‘zilgan bo‘lib, iqlimi, asosan, quruq, keskin kontinental.

Tabiiy namlik asosida bahorikor dehqonchilik Markaziy Osiyoning Shimoliy Qozog‘iston va baland tog‘oldi adirlari va tog‘ yonbag‘irlarida olib boriladi. Mintaqaning oqar suv manbalariga ega bo‘lgan vodiy va vohalarida har jihatdan iqtisodiy rivojlangan hududlar joylashgan.

Markaziy Osiyo **mineral tabiiy resurslar** bilan ancha yaxshi ta‘minlangan. U neft va tabiiy gaz zaxiralariga ko‘ra Osiyoda Fors qo‘ltiqbo‘yi va G‘arbiy

Sibir hududlaridan keyin uchinchi mintaqadir. Qozog‘iston, Turkmaniston va O‘zbekiston Respublikalari bu xildagi tabiiy boyliklarga boy. Bu respublikalarning Kaspiybo‘yi pasttekisliklari, janubi-g‘arbiy cho‘l hududlarida xalqaro ahamiyatga ega bo‘lgan yirik neft va gaz konlari joylashgan. Markaziy Osiyo toshko‘mir (Qozog‘iston) va qo‘ng‘ir ko‘mir (Qozog‘iston, O‘zbekiston) ga ham ancha boy. Shuningdek, bu o‘lka xilma-xil qora va rangli metall rudalari (temir, marganes, xrom rudalari, mis, polimetall, oltin, uran, simob kabilar) bilan ancha yaxshi ta‘minlangan. Bunday tabiiy resurslar zaxiralariga ko‘ra Qozog‘iston va O‘zbekistonning imkoniyatlari juda katta. Subregion respublikalaridan Turkmaniston, Qozog‘iston va O‘zbekiston turli kimyoviy mineral resurslar (tuzlar, fosforit, oltingugurt) bilan ham yaxshi ta‘minlangan. Tog‘li Tojikiston va Qirg‘iziston respublikalari esa relyefi tufayli gidroenergetika resurslariga ancha boy.

Aholisi. Markaziy Osiyo aholisi so‘nggi oltmish yil ichida, Ikkinchi jahon urushi yillaridagi katta yo‘qotishlarga qaramay, salkam 3 baravar ko‘paydi hamda 2013-yilning iyul oyiga nisbatan 70,0 mln. kishiga yaqinlashdi. Bu jahon aholisining o‘rtacha o‘shish sur‘atlaridan birmuncha yuqoridir. Mintaqada aholining son jihatdan o‘shida tabiiy ko‘payish jarayoni asosiy omildir. Unda migratsion harakatlar ham muhim rol o‘ynaydi. Mintaqa respublikalarida demografik holat bir xil emas. Aholisining tarkibida ruslar va boshqa yevropalik millatlar hissassi katta bo‘lgan Qozog‘iston va Qirg‘izistonda tug‘ilish ko‘rsatkichlari ancha past. Aholisi asosan tub millatlardan tarkib topgan Tojikiston, Turkmaniston va O‘zbekiston respublikalarida aholining tabiiy o‘shish ko‘rsatkichlari ancha yuqoridir. Bu holat mazkur respublikalar aholisining dinamikasiga katta ta‘sir ko‘rsatmoqda.

Mintaqa davlatlarida aholining o‘rtacha zichlik ko‘rsatkichlari ham turlichadir. Aholining bu ko‘rsatkichlari har 1 km² maydonga O‘zbekistonda 67 kishini, Tojikistonda 54 kishini tashkil qilgani holda, Qozog‘iston (7 kishi) va Turkmaniston (12 kishi) ancha past ko‘rsatkichga ega. Shu bilan birga aholisi eng zich (Farg‘ona vodiysida 650 kishi) va eng siyrak (Markaziy Qozog‘istonda 1–2 kishi) hududlar orasida ham katta tafovutlar bor.

Markaziy Osiyo mintaqasida urbanizatsiya darajasi ham yuqori emas. Shahar aholisining salmog‘i Qozog‘istonda 58,8% dan, Tojikistonda 26,4% gacha farqlanadi. Unda aholisi milliondan ortiq shaharlar faqat Toshkent (2,3 mln.) va Almati (1,3 mln.)dir. Urbanizatsiya darajasining pastligi (mintaqa bo‘yicha o‘rtacha 49,3%) respublikalarda industrial rivojlanish holati va iqtisodiyotda agrar tarmoqlar ahamiyatining qay darajadaliqi bilan bog‘liqdir.

Xo‘jaligi. Sobiq Ittifoq davrida Markaziy Osiyoning barcha respublikalarida iqtisodiyot uchun eng zarur bo‘lgan xomashyo va yarimxomashyo mahsulotlar ishlab beruvchi tarmoqlarni rivojlantirishga erishildi. Ular, eng avvalo, tog‘- kon sanoat tarmoqlari, qishloq xo‘jalik (avvalo, paxta, g‘alla) mahsulotlari yetishtirish va ularni dastlabki qayta ishlash sohalari edi. Markaziy Osiyo ishlab chiqarish hajmiga ko‘ra sobiq Ittifoqning paxta, pilla, qorako‘l terilari, sholi, quritilgan mevalar, mis, volfram, xrom, simob, uran, oltin, qo‘rg‘oshin kabi sanoat va qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqaruvchi birinchi rayoni bo‘lib keldi. Neft, tabiiy gaz, elektr energiyasi, paxtachilik majmuasida xizmat qilishga mo‘ljallangan mashina va uskunalari yetkazib berishda ham regionning salmog‘i ancha katta edi.

Sanoati. Barcha respublikalar sanoatida undiruvchi sanoat tarmoqlarining ahamiyati katta. Bu tarmoqlar guruhiga kiruvchi yoqilg‘i-energetika, metallurgiya va kimyo sanoati salmog‘i, ayniqsa, Qozog‘iston, O‘zbekiston, Turkmaniston respublikalarida ancha katta.

Yoqilg‘i tarmoqlari orasida neft sanoatining ahamiyati tobora oshib bormoqda. Neftni qazib chiqarishda Qozog‘iston (80 mln. t), O‘zbekiston (5 mln. t) va Turkmaniston (6 mln. t) ajralib turadi. Tabiiy gaz qazib chiqarishda bu respublikalarning imkoniyati yanada kattadir. Bu borada, ayniqsa, Turkmaniston alohida ajralib turadi. Gaz zaxiralari hajmiga ko‘ra u sobiq Ittifoq respublikalari ichida Rossiyadan keyin ikkinchi o‘rinda turadi. Gazni qazib chiqarishda mintaqada Turkmaniston (80 mlrd. km³) va O‘zbekiston yetakchilik qiladi. Bu boyliklarni keng doirada o‘zlashtirish va ularni jahon bozorlariga olib chiqish endigina amalga oshmoqda.

Mintaqa respublikalari (Turkmanistondan tashqari) **ko‘mirga** ham ancha boy.

Elektroenergetika sanoati mintaqaning barcha respublikalarida nisbatan yaxshi rivojlangan. Qozog‘istonda salkam 90 mlrd. kVt/soat, O‘zbekistonda esa 48–50 mlrd. kVt/soat elektroenergiya ishlab chiqariladi.

Metallurgiya sanoati Markaziy Osiyo respublikalarida bir tekis rivojlanmagan. Qozog‘iston bu o‘rinda keskin ajralib turadi (2,0 mln. tonna po‘lat, qo‘rg‘oshin, rux, mis, xrom ishlab chiqaradi). O‘zbekistonda 0,5 mln. tonna po‘lat va ko‘p miqdorda qo‘rg‘oshin, rux, mis, oltin, kumush va boshqa nodir metallar ishlab chiqariladi.

Kimyo sanoatining mintaqa respublikalaridagi asosiy o‘rni qishloq xo‘jaligiga xizmat qilishdir. Shu sababdan, Qirg‘izistonni hisoblamaganda, barcha respublikalarda mineral o‘g‘itlar ishlab chiqarish mazkur sanoat tarmog‘ining bosh ixtisosi sifatida rivojlangan.

Mamlakatlar iqtisodiyotining asosiy tayanch tarmog‘i hisoblanadigan **mashinasozlik sanoati** esa mintaqa respublikalari orasida O‘zbekiston va Qozog‘istonda rivojlangan.

Mintaqaning barcha respublikalarida **yengil va oziq-ovqat sanoatlari** muhim o‘rin tutadi.

Qishloq xo‘jaligi Markaziy Osiyo davlatlarining an’anaviy ishlab chiqarish sohasidir. Hudud **dehqonchilik tarmoqlari** qishloq xo‘jalik mahsulotlarining asosiy qismini yetkazib beradi. Markaziy Osiyo dehqonchiligining tarkibi respublikalarda bir-biridan farq qiladi. Jumladan, Qozog‘iston, Qirg‘izistonda **donchilikning** ahamiyati juda katta. Qozog‘iston don yetishtirish va uni eksport qilishda jahondagi eng yirik davlatlardandir. Sug‘orma dehqonchilikka asoslangan O‘zbekiston, Turkmaniston va Tojikistonda esa donchilik bilan birga texnik ekinlar, eng avvalo, paxtachilikning ahamiyati kattadir.

Chorvachilikda mintaqaning deyarli barcha davlatlarida **qo‘ychilik** yetakchi tarmoq hisoblanadi. Uning ahamiyati, ayniqsa, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, O‘zbekiston va Turkmanistonda katta. **Qoramolchilik** mintaqa respublikalarining, ayniqsa, aholi nisbatan zich yashaydigan vodiya va vohalarida, industrial markazlari atrofi hududlarida ko‘proq rivojlangan. Mintaqada chorvachilikning **tuyachilik** (Qozog‘iston va Turkmanistonning cho‘l hududlarida), **pillachilik, asalarichilik** (O‘zbekiston va Tojikistonning tog‘ va tog‘oldi hududlarida), **yilqichilik** (Qozog‘iston, Turkmaniston, Qirg‘iziston) kabi tarmoqlari ham muhimdir.

Transportida katta maydonli o‘lka bo‘lganligi sababli temiryo‘l, avtomobil va quvur transporti eng ahamiyatlidir.

Markaziy Osiyo davlatlarini Xitoy orqali Tinch okeani, Eron orqali Fors qo‘ltig‘i, Kavkaz orqali Qora dengiz bilan bog‘lovchi yangi yo‘llar qurilmoqda.

Ilgarilari respublikalarning ichki aloqalarini tashkil qilishda xizmat qilib kelgan **avtomobil transporti** so‘nggi vaqtlarda tobora ko‘proq xalqaro iqtisodiy aloqalarda ham samarali xizmat qilmoqda.

Suv transporti tarmoqlari faoliyati mintaqada tubdan cheklangan. Quvur transporti esa tobora rivojlanmoqda. Havo transporti ham barcha respublikalar ijtimoiy hayotida muhim rol o‘ynaydi.

Ichki tafovutlar. Markaziy Osiyo mintaqasini geografik joylashuviga ko‘ra tekislik va tog‘li respublikalar guruhlariga ajratish mumkin. Bunda, asosan, O‘zbekiston, Qozog‘iston va Turkmaniston respublikalari birinchi, Qirg‘iziston va Tojikiston respublikalari ikkinchi guruhga kiradi. Ammo iqtisodiy-geografik xususiyatlari turlicha bo‘lganligi sababli, biz ular bilan O‘zbekistonning qo‘shni respublikalari sifatida alohida tanishib chiqamiz.

Amaliy ish

Yozuvsiz xaritaga Markaziy Osiyo davlatlari chegaralarini belgilab, poytaxtlarini yozib qo'ying. Davlatlarining iqtisodiy xaritalarini tushiring.

Savol va topshiriqlar

1. Markaziy Osiyoning hududi, chegaralari, tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari haqida bilganlaringizni gapirib bering.
2. Bu hududning aholisi haqida so'zlab bering.
3. Xo'jaligi va sanoatiga ta'rif bering. Sanoatning qaysi tarmoqlari rivojlangan? Sabablarini tushuntirib bering.

39-§. Qozog'iston Respublikasi

Tayanch iboralar

Keskin kontinental, cho'l, ko'mir, neft, rangli metallar, fosforitlar, lalmi yerlar, bahorgi bug'doy.

Markaziy Osiyo mintaqasining shimoliy va markaziy hududlarida joylashgan. Qozog'iston Respublikasining milliy mustaqilligi 1991-yilning 16-dekabrda e'lon qilingan. Maydoniga ko'ra jahonning 9-yirik mamlakatidir. U mintaqa hududining 2/3 qismini egallaydi.

Respublikaning iqlimi keskin kontinentaldir.

Qozog'iston tabiiy resurslar bilan yaxshi ta'minlangan mamlakatlardan biridir. U qo'rg'oshin va rux, xrom va vanadiy, volfram va kumush kabi boyliklar zaxiralariга ko'ra jahondagi ko'plab yirik mamlakatlar qatorida turadi. Shuningdek, respublika mis, molibden, boksit, ko'mir, neft, fosforit, temir rudasiга ham ancha boydir. Ko'mir konlaridan Qarag'anda, Ekibastuz; neft konlaridan Tengiz, Qorachig'anoq; temir rudasi konlaridan Kustanay; mis konlaridan Jezqazg'an; polimetall konlaridan Sharqiy Qozog'iston; fosforit konlaridan Qoratov kattaligi va ahamiyati bilan alohida ajralib turadi.

Qozog'iston yer resurslariga ham juda boy. Jami hududining 80% dan ko'prog'i qishloq xo'jaligida foydalaniladi. Unda, ayniqsa, yaylov va pichanzorlar hissi eng katta. Ishlov beriladigan maydonlar (ekin maydonlari) 35 mln. ga ni tashkil qiladi. Bu boshqa Markaziy Osiyo respublikalarining jami ekin maydonlariga nisbatan 4 marta katta. Shu bilan birga Qozog'istonda suv va o'rmon boyliklari sezilarli darajada taqchildir. Bularning bari respublikaning juda katta iqtisodiy rivojlanish salohiyatiga ega ekanligini ko'rsatadi.

Aholisi. Qozog‘iston aholisining soni jihatidan mintaqada O‘zbekistondan keyinda turadi. Hozirgi vaqtda aholisining xususiyatlariga ko‘ra Qozog‘iston: ko‘p millatli; tabiiy o‘rish ko‘rsatkichlari ancha past; qayta ko‘chib ketuvchilar hisobiga aholi soni past sur‘atlarda o‘sayotgan respublika hisoblanadi. Uning aholisi 1997-yildagi 16,7 mln. kishidan 2013-yilda 18,0 mln. kishiga yetdi.

Shu bilan birga, Qozog‘iston mintaqada aholisi eng siyrak joylashgan respublikadir. Hozirgi vaqtda har 1 km² maydonga salkam 7 kishi to‘g‘ri keladi. Qozog‘iston Markaziy Osiyoda aholining urbanizatsiya ko‘rsatkichlari yuqoriligi bilan ham ajralib turadi. Hozirgi aholisining 58,8% i shaharlarda yashaydi.

Xo‘jaligi industrial-agrar xarakterga ega. Ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda sanoat tarmoqlari tez sur‘atlar bilan rivojlantirildi.

Yoqilg‘i-energetika sanoati tarmoqlari respublika sanoatining eng yirik ishlab chiqarish majmuasidir. Ayniqsa, ko‘mir, neft qazib chiqarish va elektr energiyasi ishlab chiqarish hajmi bo‘yicha Qozog‘iston Markaziy Osiyoda eng yirik mamlakat hisoblanadi. Neft konlari, asosan g‘arbida, yirik elektrostansiyalar esa shimolida joylashganligi respublikaning boshqa rayonlarini yoqilg‘i va elektroenergiya bilan ta‘minlashda katta qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda.

Metallurgiya tarmoqlari respublika sanoatining ikkinchi yirik majmuasidir. Respublikada qora metallurgiya va rangdli metallurgiya sanoatlari yaxshi rivojlangan. Temirtau shahrida Qarag‘anda metallurgiya kombinati ishlaydi, Sharqiy Qozog‘iston, Pavlodar va Aktyubensk oblastlarida rangli metallurgiya korxonalar mavjud.

Kimyo va neft-kimyo sanoati ham tog‘-kon sanoati bilan bog‘langan bo‘lib, asosan, neftni qayta ishlash, mineral o‘g‘itlar, avtomobil shinalari va rezina, texnika, sulfat kislotasi mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

Mashinasozlik sanoatida mavjud imkoniyatlar nisbatan yetarli rivojlanmagan. Astana, Semipalatinsk, Pavlodar shaharlarida avtomobilsozlik, traktorsozlik va qishloq xo‘jaligi mashinasozligi korxonalar mavjud.

Respublikada yetakchi o‘rinni **oziq-ovqat sanoati** tashkil qiladi. Tarmoqning yetakchi yo‘nalishi **go‘sh-tut yetishtirish** sanoatidir.

Yengil sanoati respublika qishloq xo‘jaligi yetishtirib beradigan xom-ashyolarni qayta ishlashga moslashtirilgan.

Respublika chorvachiligining yetakchi tarmog‘i **qo‘ychilik va echkichilikdir**. Hozirgi vaqtda unda 25 mln. boshdan ziyod qo‘y va echkilar bor. Qo‘ychiligi, asosan, jun va qorako‘l teri berishga ixtisoslashgan.

Qoramolchilik chorvachilikning ikkinchi tarmog‘idir. Ularning soni 9 mln. boshdan ortiqdir.

Dehqonchiligi. Ekin maydoni 34 mln. ga boʻlib, 2/3 qismida donli ekinlar (bahorgi bugʻdoy, arpa, tariq, makkajoʻxori, sholi), qolgan qismida texnik (paxta, qandlavlagi, kartoshka va yem-xashak) ekinlar ekiladi.

Transporti. Qozogʻistonda davlatlararo va rayonlararo yuk tashishda temiryoʻl transportining ahamiyati katta. U barcha ichki rayonlarini bir-birlari bilan bogʻlab turadi. Ahamiyatiga koʻra avtomobil transporti ham muhimdir. Shuningdek, suv va havo transportlarining ahamiyati tobora oshib bormoqda.

Ichki tafovutlari. Iqtisodiy rivojlanish darajasi va ishlab chiqarish ixtisosiga koʻra nisbatan yaxshi (Shimoliy, Sharqiy va Janubiy Qozogʻiston) va nisbatan kam oʻzlashtirilgan (Gʻarbiy va Markaziy Qozogʻiston) rayonlari ajralib turadi.

Amaliy ish

1. Yoquvsiz xaritada Qozogʻistonning regionlari va maʼmuriy-hududiy boʻlaklarini belgilang.
2. Qozogʻistonda mavjud boʻlgan boy tabiiy resurslar nomlarini daftaringizga yozib oling.

Savol va topshiriqlar

1. Qozogʻiston Respublikasi koʻrsatkichlariga yaqin 5 davlatni aniqlang, ularni bir-biriga taqqoslang.
2. Qozogʻistonda iqlim koʻrsatkichlarini tahlil qiling, qaysi rayonlarida tabiiy nam asosida bahorik dehqonchilik bilan shugʻullanish mumkin ekanligiga baho bering.
3. Nima uchun Qozogʻiston aholisi soʻnggi yillarda son jihatdan kamaya boshladi? Sabablarini aniqlang.
4. Qanday mahsulotlar ishlab chiqarish boʻyicha Qozogʻiston Markaziy Osiyoda birinchi oʻrinni egallaydi, degan savolga javob toping.
5. Yoqilgʻi-energetika sanoatining hududiy joylashishidagi nomutanosiblikni tahlil qiling va xulosalaringizni daftaringizga yozing.

40-§. Qirgʻiziston Respublikasi

Tayanch iboralar

Togʻ mamlakati, ixtisoslashuv, kenglik yoʻnalishi, adir, gidroenergiya resurslari, agrar-industrial.

Qirgʻiziston Respublikasining milliy mustaqilligi 1991-yilning 30-avgustida eʼlon qilingan. U tipik baland togʻ mamlakatidir. Ishlab chiqarish kuchlarining ixtisoslashuvi va hududiy joylashuvida togʻlar katta rol oʻynaydi.

Tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari. Qirgʻiziston hududining 90% idan koʻprogʻini, asosan, kenglik yoʻnalishida joylashgan togʻlar egallaydi. Bular respublika hududining shimolida Tyanshan va janubi-gʻarbida Oloy togʻlaridir. Adirlik va togʻ oraliqlari umumiy maydonning 10% ini tashkil qiladi.

Tabiiy resurslari xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ko‘mir zaxiralari mavjud. Shuningdek, surma, simob bilan yaxshi ta‘minlangan, istiqbolli polimetall, oltin konlariga ham ega. Gidroenergiya zaxiralariga ancha boy.

Aholisi. So‘nggi bir asr davomida uning aholisi 5 baravarga ko‘paydi va 2013-yilda 5,5 mln. kishini tashkil etdi. Milliy tarkibiga ko‘ra aholining 60% dan ko‘prog‘i qirg‘izlar, 1/5 qismi ruslar, 10% dan ko‘prog‘i o‘zbeklar hissasiga to‘g‘ri keladi.

Aholisining 70% idan ko‘prog‘i balandligi 1500 m gacha bo‘lgan tog‘oldi tekisliklari va vodiylarda joylashgan. Aholining o‘rtacha zichligi har 1 km² ga 28 kishidir. Aholisining 34,5% i shaharlarda yashaydi.

Xo‘jaligi agrar-industrial xarakterga ega. Yetakchi xo‘jalik tarmog‘i qishloq xo‘jaligidir.

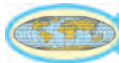
Dehqonchiligining eng yirik tarmog‘i donchilikdir. Jami ekin maydonlarining 1/2 ga yaqinida donli ekinlar ekiladi. Texnik ekinlardan paxta va tamaki (Janubiy Qirg‘iziston), qandlavlagi (Shimoliy Qirg‘iziston) ko‘proq ekiladi.

Chorvachiligining asosiy tarmoqlari mayin junli qo‘ychilikdir.

Sanoatining asosini yoqilg‘i-energetika tarmoqlari tashkil qiladi. Ular, asosan, ko‘mir hamda boy gidroenergiya quvvatlaridan foydalanish asosida tashkil topgan. GES lar respublikada ishlab chiqarilayotgan elektroenergiyaning 9/10 qismini bermoqda. Yirik GES lari Norin daryosida qurilgan. Shulardan eng yirigi To‘xtagul GES ining quvvati 1,2 mln. kVt ga teng.

Mashinasozlik. Ko‘plab turli qishloq xo‘jalik mashina va uskunalari, elektrotexnika mashinalari va elektr yoritkichlar kabilarni ishlab chiqaradi.

Transporti. Relyefining tog‘lilik xarakteri tufayli Qirg‘izistonda temiryo‘l transporti yaxshi rivojlanmagan. Shu sababli respublikada eng yirik tarmoq sifatida avtomobil transporti xizmat qilmoqda. U tog‘ dovonlari orqali amalda barcha rayonlarni bir-biri bilan bog‘laydi.

Amaliy ish

1. Qirg‘izistonning tabiiy xaritasini yozuvsiz xaritaga tushiring.
2. Xo‘jaligini tavsiflab, xulosangizni daftaringizga yozib qo‘ying.

Savol va topshiriqlar

1. Qirg‘iziston Respublikasining geografik o‘rniga baho bering.
2. Respublika tabiiy resurslarining asosiy xillarini aniqlang va tahlil qiling.
3. Nima uchun Qirg‘iziston aholisining tabiiy o‘sish ko‘rsatkichlari Markaziy Osiyo respublikalariga nisbatan eng past? Sabablarini gapirib bering.

41-§. Turkmaniston va Tojikiston respublikalari

Tayanch iboralar

Relyef, tekis relyef, tog' relyefi, kontinental iqlim, mo'tadil iqlim, qurg'oqchil, neft, tabiiy gaz, oltingugurt, tuzlar, agrar-industrial.

TURKMANISTON RESPUBLIKASI

Turkmaniston Markaziy Osiyoning janubida joylashgan davlat. Shimoli-g'arbdan Qozog'iston, Shimol va Shimoli-sharqdan O'zbekiston, janubdan Afg'oniston va Eron bilan chegaradosh. G'arbiy qismi Kaspiy dengizi bilan o'ralgan. Ma'muriy jihatdan 5 ta viloyatga ajraladi.

Milliy mustaqilligi 1991-yilning 27-oktabrida e'lon qilingan. IGO' (iqtisodiy-geografik o'rni) 1996-yili Eron orqali Fors qo'ltig'i va Kavkaz orqali Qora dengiz bo'ylariga yo'llar ochilishi bilan ancha qulaylashdi.

Tabiiy sharoiti. Asosan, relyefi tekis, iqlimi kontinental va qurg'oqchil hamda suv manbalari kamligi tufayli qadimdan quduqlardan keng foydalanib kelinadi. Quduqlar ko'pligi sababli, ba'zan Turkmanistonni «quduqlar mamlakati» ham deyishadi. Tabiiy resurslardan neft va, ayniqsa, tabiiy gazga, oltingugurt hamda turli tuzlarga ancha boy.

Aholisi, asosan, tabiiy o'sish hisobiga tez ko'paymoqda. Uning soni so'nggi yigirma yilda 3,7 mln. dan 5,1 mln. gacha ko'paydi. O'rtacha zichligi 1 km² maydonga 11 kishi to'g'ri keladi. Aholining 50,0% i shaharlarda yashaydi.

Xo'jaligi agrar-industrial xarakterga ega. Uning asosini sug'orma dehqonchilikka asoslangan qishloq xo'jaligi tashkil qiladi. Sug'oriladigan yerlarning umumiy maydoni 1,3 mln. gektar. Asosan donli va texnik (paxta) ekinlar eng ko'p ekiladi. Chorvachiligida qo'ychilik (qorako'l), tuyachilik va yilqichilik yetakchilik qiladi.

Sanoatida yoqilg'i-energetika (neft va gaz) hamda yengil va oziq-ovqat tarmoqlari yuqori mavqega ega. Mamlakat sanoatining istiqboli kelgusida neft va tabiiy gazni ko'plab qazib chiqarish va uni jahon bozoriga chiqarish muammolarining qay darajada hal qilinishiga bog'liq. Boshqa sanoat tarmoqlari ancha sust rivojlangan.

Asosiy shaharlari: Ashxobod, Turkmanobod, Mari, Dashoguz, Turkmanboshi.

TOJIKISTON RESPUBLIKASI

Markaziy Osiyoda joylashgan davlat. Sharqda – Xitoy, shimolda – Qirg‘iziston, g‘arbda – O‘zbekiston, janubda Afg‘oniston bilan chegaradosh, dengizga chiqish imkoniyati yo‘q. Davlat tuzumi – Respublika. Davlat boshlig‘i – Prezident. Qonun chiqaruvchi hokimiyat – Parlament (Oliy Kengash).

Aholisining soni 2013-yil iyul oyida 7,9 mln. kishini tashkil etdi. Din nuqtayi nazaridan islomga mansublar 90%, xristianlar 5% va boshqalar 5% ni tashkil etadi.

Davlat tili – tojik tili, aholining 64% ini tojiklar, 21% ini o‘zbeklar, 10% ini ruslar tashkil etadi. Boshqa millat vakillaridan tatarlar, qirg‘izlar, nemislar, ukrainlar, yahudiylar va boshqalar istiqomat qiladilar. 14 yoshgacha bo‘lganlar 42%, 15–64 yoshgacha bo‘lgan aholi 55% ni tashkil etadi. Aholi zichligi 1 km² maydonga 55 kishidan to‘g‘ri keladi. Shahar aholisi 26,4% ga teng. Tabiiy o‘shish – har ming kishiga 22 kishi. O‘rtacha umr davomiyligi 68 yoshga teng. Tojikiston BMT ga a‘zo.

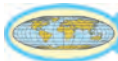
Tojikiston Respublikasi milliy mustaqilligini 1991-yil 9-sentabrda e‘lon qildi.

Tabiiy resurslardan rangli metallar va gidroenergetika resurslariga ancha boy.

Mamlakatda qo‘rg‘oshin, vismut, rux, molibden, oltin, qo‘ng‘ir ko‘mir va qisman tabiiy gaz qazib olinadi. Yirik aluminiy zavodi mavjud. Mashinasozlikda qishloq xo‘jalik mashinalari, sovitkichlar, transformatorlar, kabel, turli texnika mahsulotlari, elektr asbob-uskunalarini ishlab chiqariladi.

Xo‘jaligi agrar xarakterga ega. *Qishloq xo‘jaligida* dehqonchilikning paxtachilik, donchilik, bog‘dorchilik tarmoqlari ahamiyatli. *Sanoatida* elektroenergetika, aluminiy, yengil va oziq-ovqat sanoatlari yetakchilik qiladi.

Asosiy shaharlari: Dushanbe, Xo‘jand, Qo‘rg‘ontepa, O‘ratepa.

Amaliy ish

1. Turkmaniston iqtisodiy xaritasini yozuvsiz xaritaga tushiring va uni tahlil qiling.
2. Tojikiston iqtisodiy xaritasini yozuvsiz xaritaga tushirib, uni tavsiflang.

Savol va topshiriqlar

1. Xarita va «Atlas»dan foydalanib Turkmaniston va Tojikiston respublikalari iqtisodiy-geografik o‘rniga qiyosiy ta’rif bering.
2. Mamlakatlarda qanday tabiiy resurslar eng ahamiyatli hisoblanadi?
3. Eng yirik GES larini aniqlang. Sanoati va qishloq xo‘jaligining yetakchi tarmoqlarini aniqlang va bunga sabab bo‘lgan asosiy omillarni tahlil qiling.

42-§. O‘zbekistonga hududi va madaniyati yaqin mamlakatlar

TURKIYA

Tayanch iboralar

Ikki qit’ada joylashgan davlat, Kichik Osiyo yarimoroli, Anadoli yassi tog‘ligi, metallurgiya, mashinasozlik, kimyo sanoati, angor echkilari, turkiya lirasi.

Osiyo va Yevropa qit’alarida joylashgan davlat. Gretsiya, Bolgariya, Gruziya, Armeniya, Eron, Suriya, Iroq davlatlari bilan chegaradosh. Shimoliy qismini Qora dengiz, janubini O‘rta dengiz, g‘arbini Egey dengizi suvlari yuvib turadi. Marmar dengizi, Bosfor va Dardanell bo‘g‘ozlari orqali mamlakatning Yevropa va Osiyodagi hududlari ajralib turadi.

Ma’muriy jihatdan 76 ta viloyatdan iborat. Davlat tuzumi – Respublika. Davlat boshlig‘i – Prezident. U har 7 yilda saylanib, Qurolli Kuchlarning Bosh qo‘mondoni vazifasini ham bajaradi. Hukumat boshlig‘i – Bosh vazir. Qonun chiqaruvchi hokimiyat – 2 palatali parlament (Buyuk Millat majlisi).

Aholisining soni 81,0 mln. kishi, o‘rtacha yillik o‘shish sur‘ati 1,0% ga teng.

Din nuqtayi nazaridan islomga mansublar 99,8% ni va boshqalar 0,2% ni tashkil etadi.

Davlat tili – turk tili. Urbanizatsiya darajasi 70,1% ga teng.

Etnik tarkibi – 87% i turklar, 10% i kurdlar, 1,7% i arablar, greklar, armanlar va boshqa xalq vakillari. Mamlakatdan tashqarida 6 mln. turk yashaydi. Aholi zichligi 1 km² maydonga 105 kishi to‘g‘ri keladi. Shahar aholisi 71,2%. Savodxonlik darajasi 98,3% ga teng. Tabiiy o‘shish har ming kishiga 15,9 kishidir. O‘rtacha umr davri erkaklarda 69 yosh, ayollarda 75 yoshga teng. Aholining 14 yoshgacha bo‘lgan qismi 28% ni, 15–64 yoshgacha bo‘lganlari 63% ni, 65 yoshdan kattalari 8% ni tashkil qiladi.

Turkiya BMT, XVF va NATO ga a‘zo.

Kichik Osiyo yarimoroli juda qadim zamonlardan boshlab shimol, janub, g‘arb, sharq o‘rtasida savdo va madaniy aloqalarni bog‘lab turuvchi ko‘prik bo‘lgan. Miloddan avvalgi VIII–VI ming yilliklarda bu yerda dehqonchilik va chorvachilik rivojlangan. Miloddan avvalgi 3 ming yillikda birinchi shahar-davlatlar paydo bo‘lgan. Jumladan, eng kuchlisi Xatti davlati bo‘lgan. Keyinchalik bu hudud Iskandar Zulqarnayn qo‘l ostida bo‘ladi, I asrda esa u rimliklar qo‘liga o‘tadi. Keyinchalik Vizantiya qaramog‘ida bo‘ladi. XI asrda turk saljuqiylar, undan keyin esa Usmonli turklar qo‘liga o‘tadi. 1320-yildan Usmonli turklar imperiyasi shakllandi.

1923-yil 29-oktabrdan Turkiya mustaqil respublika bo'ldi. Poytaxti – Anqara shahri. Mamlakat tarixiy obidalarga boy. Masjidlar, ibodatxonalar, tarixiy muzeylar shular jumlasidandir. Mamlakatning g'arbiy va markaziy qismini Anadoli yassi tog'lari egallagan. Sharqiy qismida esa Armeniya yassi tog'lari yastanib yotibdi.

Asosiy daryolari – Yoshil, Irman, Dajla, Frot, Araks, Chorax. O'rmonlar 15 % maydonni egallaydi. Unda qayrag'och, archa, sarv daraxti, buk, eman, grab va butalar o'sadi. Hayvonlardan bug'u, olmaxon, yovvoyi cho'chqa, bo'ri, chiyabo'ri, ayiq, tog' echkisi, sirtlonlar yashaydi. Qushlardan qarg'a, burgut, laylak, qaldirg'och hamda ilon va kaltakesaklar keng tarqalgan.

Turkiya – industrial-agrar mamlakat. Mamlakatda xrom (dunyoda 3-o'rinda), surma, temir rudasi, volfram, mis, marganes, simob, boksit, oltingugurt qazib olinadi. Rangli va qora metallurgiya rivojlangan. Neftni qayta ishlovchi va kimyo zavodlarida mineral o'g'itlar, ishqorlar, uy-ro'zg'or, kimyo mahsulotlari ishlab chiqariladi. Mashinasozlikda yengil avtomobillar, yuk mashinalari, avtobuslar, qishloq xo'jaligi mashinalari, dengiz kemalari, stanoklar, elektr jihozlar ishlab chiqariladi. Zamonaviy oziq-ovqat va to'qimachilik, qurilish materiallari va sement sanoat korxonalarini faoliyat ko'rsatmoqda. Teri-poyabzal, mebel va qog'oz ishlab chiqarish rivojlangan. **Qishloq xo'jaligida** bug'doy, arpa, suli, makkajo'xori, javdar, sholi, sabzavot ekinlari yetishtiriladi. **Tamaki yetishtirishda** dunyoda oldingi o'rinlardan birida turadi. **Bog'dorchilik** va **uzumchilik** keng rivojlangan. Bundan tashqari, choy, yong'oq ham yetishtiriladi. **Chorvachilikda** qo'ychilik, echkichilik, qoramolchilik, yilqichilik rivojlangan. Turkiya angor echkisi junini eksport qilish jihatidan dunyoda oldingi o'rinlardan birida turadi. Ipakchilik va baliqchilik rivojlangan. Turizm juda yaxshi rivojlangan. Shaharlari: Istanbul, Anqara, Izmir, Adana, Bursa, Konya, Antaliya. Istanbul – turizmning yirik markazlaridan biri. Unga miloddan avvalgi VII asrda asos solingan. Dastlab Rim imperiyasi poytaxti bo'lgan. U paytda Konstantinopol deb ham yuritilgan. Hozirgi nomini 1930-yilda olgan. Shaharda muqaddas Sofiya muzeyi, ajoyib masjidlar bor. Vizantiya va musulmon arxitekturasini yodgorliklari ko'p.

Turkiyaning transport tizimi taraqqiy etgan. Unda avtomobil transportining roli katta. Dengiz transporti rivojlangan.

Eksportida mashina va avtobuslar, oziq-ovqat, yengil sanoat, elektrotexnika mahsulotlari, tamaki, quruq mevalar, qishloq xo'jalik mahsulotlari yetakchilik qiladi.

Importida mashina uskunalari, xomashyo, transport vositalari va boshqalar ustun turadi. **Pul birligi** – Turkiya lirasini.

Amaliy ish

Yozuvsiz xaritada Turkiyaning ma'muriy-hududiy bo'laklarini aks ettiring. Davlatning iqtisodiy xaritasini tushiring va uni tavsiflab bering.

Savol va topshiriqlar

1. Jahon siyosiy xaritasi va «Atlas» materiallaridan foydalanib, Turkiyaning joylashgan geografik o'rnini tahlil qiling va baholang. Hududining qancha qismi Yevropa va qancha qismi Osiyoga qarashli ekanligini aniqlang.
2. Tabiiy sharoitining muhim xususiyatlarini tahlil qiling, qanday asosiy tabiiy resurslarga boy va kambag'al ekanligini belgilang hamda bu holatning mamlakat iqtisodiyotiga ta'sirini baholang.
3. Eng yirik shaharlarini aniqlang. Ularning rivojlanishida joylashgan geografik o'rni (dengiz bo'yidaligi yoki quruqlikdaligi)ning ahamiyatiga e'tibor bering.

43-§. Eron Islom Respublikasi, Afg'oniston Islom Respublikasi, Pokiston Federativ Islom Respublikasi

Tayanch iboralar

Islom Respublikasi, subtropik iqlim, forslar, kurdlar, pushtunlar, belujlar, sindlar, panjobliklar, industrial-agrar, agrar-industrial.

ERON ISLOM RESPUBLIKASI

Eron Janubi-g'arbiy Osiyoda joylashgan davlat. Arabiston dengizi, Kaspiy dengizi va Fors ko'rfazi suvlari qirg'oqlarini yuvib turadi. Iroq, Afg'oniston, Pokiston, Turkmaniston, Ozarbayjon va Armeniya bilan chegaradosh.

Ma'muriy jihatdan 23 ta provinsiya (ostona)ga bo'linadi. Davlat tuzumi – Islom Respublikasi. Davlat boshlig'i Prezident hisoblansa ham, barcha muhim ishlarga shia dini rahbari – Oyatullo tomonidan fatvo beriladi. Qonun chiqaruvchi hokimiyat – 2 palatali parlament.

Aholisining soni 80 mln. kishini (2013-yil iyul oyi), o'rtacha yillik o'sish sur'ati 0,9% ni tashkil etadi. Islom diniga mansublar 89% (asosan shialar), qolganlari boshqa dinlarga mansublar. **Davlat tili** – fors tili. **Etnik tarkibi:** forslar – 60%, ozarbayjonlar – 16%, kurdlar – 9% ni tashkil etadi, yana 600 ming armanlar, 100 ming yahudiylar, 80 ming lo'lilar, ko'plab arab, turkman, gruzin va boshqalar istiqomat qiladi. Mamlakatdan tashqarida 600 ming eronlik yashaydi. Aholi zichligi har km² ga salkam 50 kishi. Shahar aholisi 71,3%, tug'ilish har ming kishiga 20,6 kishi. O'lim darajasi har ming kishiga 8,4 kishidan to'g'ri kelib, tabiiy o'sish 1,2% ga teng. O'rtacha umr davri erkaklarda 69 yosh,

ayollarda 73 yoshga teng. Aholining tarkibida 14 yoshgacha boʻlganlar 38%, 15–64 yoshgacha boʻlganlar 55%, 65 yoshdan kattalar 7% ni tashkil qiladi.

Eron BMT, XVF, OPEK ga aʼzo. 1979-yil 1-aprel kuni mamlakat mustaqil Islom Respublikasi deb eʼlon qilindi.

Mamlakat iqlimi subtropik va kontinental iqlim. Mamlakat hududining yarmini togʻliklar tashkil etadi. Eng baland joyi Demavend vulqonida (5604 metr). Mamlakat hududining shimoli-sharqiy qismida pasttekisliklar bor.

Asosiy daryosi – Karun. Yer maydonining 11% ini oʻrmonlar egallagan boʻlib, unda eman, shamshod, temir daraxti, akatsiya, kashtan, zarang oʻsadi. Mamlakat janubida past butalar mavjud.

Hayvonlardan togʻ echkisi, qoʻy, boʻri, tulki, sirtlon, qoplon, ayiq, olmaxon, bugʻu, toʻngʻizlar bor. Qushlardan flamingo, kaklik va boshqalar yashaydi. Eron – industrial-agrar mamlakat. Qishloq xoʻjaligida bugʻdoy koʻp yetishtiriladi. Haydaladigan yerlar 10%, doimiy donli ekinlar 1%, yaylovlar 27%, oʻrmonlar 11%, boshqa yerlar 51% ni egallaydi.

Sugʻoriladigan yerlar maydoni 94 ming km². Arpa, sholi, sabzavot ekinlari, sitrus oʻsimliklari, shaftoli, anjir, anor, xurmo kabilar yetishtiriladi. Qandlavlagi, choy, shakarqamish, tamaki yetishtirish ham rivojlangan. Chorvachilik eksportbop xususiyatga ega. Qoʻychilik, echkichilik, qoramolchilik, tuyachilik rivojlangan. Mamlakat qora ikra eksporti boʻyicha jahonda 1-oʻrinda turadi. Dur yigʻish ham mavjud.

Eron jahonda neft va tabiiy gaz bilan eng yaxshi taʼminlangan. Shuningdek, temir rudasi, ayrim rangli metall konlariga ham ega. Metallurgiya sanoati shakllangan. Sanoatning plastmassa va soda, oltingugurt va ammiak, sunʼiy gaz, ishqorlar ishlab chiqarish tarmoqlari rivojlangan. Toʻqimachilik, oziq-ovqat, tamaki fabrikalari bor. Sement va qurilish materiallari ishlab chiqariladi. Mamlakatda yigʻma avtomobillar, traktorlar, sovitkichlar, konditsionerlar, televizorlar, magnitofonlar, radiopriyomniklar, uy-roʻzgʻor va elektrotexnika mahsulotlari ishlab chiqariladi.

Turizm ancha taraqqiy etgan. Yirik shaharlari: Tehron, Mashhad, Isfaxon, Tabriz, Sheroz, Abadan.

AFGʻONISTON ISLOM RESPUBLIKASI

Afgʻoniston Islom Respublikasi Yevrosiyo materigi ichkarisida joylashgan boʻlib, Eron, Turkmaniston, Oʻzbekiston, Tojikiston va Pokiston davlatlari bilan chegaradosh. Maʼmuriy jihatdan 29 ta viloyatga boʻlinadi. Oliy qonun chiqaruvchi hokimiyat – Loyya Jirgʻa va Milliy Kengash. Davlat boshligʻi – Prezident.

Relyefi tog‘li. Iqlimi shimolda kontinental, janubda tropikdan subtropikgacha o‘zgarib boradi. Tabiiy boyliklari yetarli o‘rganilgan emas.

Aholi soni 32,7 mln. kishi, zichligi 1 km² ga o‘rtacha 48 kishi. Har 1000 kishiga tug‘ilish 37 va o‘lim 19 kishidan to‘g‘ri keladi. Aholining 0–14 yoshdagilari 43%, 65 va undan yuqori yoshdagilari 3% ni tashkil qiladi. O‘rtacha umr erkaklarda 43, ayollarda 42 yoshga teng. Aholisining 22,9%i shaharlarda yashaydi.

Aholisi ko‘p millatli. Asosiy millat vakillari bo‘lgan pushtunlar bilan bir qatorda tojiklar, o‘zbeklar, turkmanlar, xazorliklar va boshqalar istiqomat qiladilar. O‘zbeklar shimoliy va shimoli-g‘arbiy provinsiyalarda, tojiklar shimoliy va shimoli-sharqiy provinsiyalarda keng tarqalgan. Turkmanlar Badxiz provinsiyasida, xazorliklar Bomiyon va Hirot provinsiyalarida istiqomat qiladilar.

Xo‘jaligi 1979-yildan boshlab deyarli 10 yil davom etgan fuqarolar urushi tufayli achinarli ahvolga tushib qolgan. YIM ning 36% i qishloq xo‘jaligida, 24% i sanoatda, 39% i xizmat ko‘rsatish sohasida ishlab chiqariladi. YIM 2012-yilda 40,7 mlrd. AQSH doll.ni tashkil etdi (sotib olish paritetini hisobga olganda).

Sanoat tarmoqlaridan neft qazib olish, qurilish materiallari ishlab chiqarish, yengil va oziq-ovqat tarmoqlariga tegishli korxonalar Kobul, Mozori-Sharif, Maymana, Qunduz va boshqa shaharlarda faoliyat ko‘rsatmoqda.

Hozirgi vaqtda xalqaro hamjamiyat ajratgan moliyaviy yordamlar asosida zamonaviy sanoat korxonalari qurilmoqda.

Qishloq xo‘jaligining asosini sug‘orma dehqonchilik tashkil etadi. Keyingi yillarda yuz bergan siyosiy beqarorlik ekinlar tarkibiga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Sug‘orma yerlarning katta maydonlarida norasmiy guruhlar tomonidan ko‘knori o‘stirilib, qoradori va geroin ishlab chiqarish uchun asos tayyorlanmoqda. Afg‘onistonning keyingi yillarda qoradori va geroin yetkazib berish bo‘yicha yetakchilikni qo‘ldan bermay kelayotganligi qo‘shni davlatlar, shu jumladan O‘zbekistonda ham notinchlik keltirib chiqarmoqda.

Umuman olganda, dehqonchilikda boshqoqli ekinlar va paxta ekish, meva va uzum yetishtirish muhim rol o‘ynaydi. Chorvachilik ekstensiv xususiyatga ega. Qo‘ychilik va echkichilik birmuncha yaxshi rivojlangan.

Transport tarmoqlari ichida avtomobil transporti muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki tashilgan barcha yuk va yo‘lovchilarning aksariyat qismi aynan avtomobil transportiga to‘g‘ri keladi. Keyingi yillarda O‘zbekiston quruvchilari yordamida ko‘plab daryolarda buzilgan ko‘priklar qaytadan tiklandi. Undan tashqari, bir qator yangi ko‘priklar ham barpo qilindi. Havo transporti endi-endi

rivojlantirilmoqda. Mamlakatning Kobul, Mozori-Sharif, Qandahor va Hirot shaharlarida aeroportlar ishlab turibdi.

Afgʻoniston Oʻzbekiston bilan oʻzaro manfaatli iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga intilmoqda. Bu oʻrinda qator ishlar ham amalga oshirilganligini taʼkidlab oʻtish zarur (shimoliy hududlarni yoqilgʻi, elektroenergiya va suv bilan taʼminlash va boshqa tadbirlar hayotga tatbiq etilmoqda). Lekin ushbu va boshqa tadbirlarni amalga oshirishga tolibonlar toʻsqinlik qilmoqda.

POKISTON FEDERATIV ISLOM RESPUBLIKASI

Pokiston Federativ Islom Respublikasi Eron, Afgʻoniston va Hindiston davlatlari bilan chegaradosh, janubidan esa Arabiston dengiziga tutashdir. Maʼmuriy-hududiy tuzilishi – Federativ Respublika. Oliy qonun chiqaruvchi hokimiyat – Parlament (Milliy Assambleya va Senat). Davlat boshligʻi – Prezident.

Relyefi janubdan shimolga va shimoli-sharqqa tomon koʻtarilib boradi. Iqlimi subtropik va tropik xususiyatli.

Pokiston industrial-agrar yoʻnalishga asoslangan koʻp tartibli xoʻjalikka ega mamlakat. Uning tarkibi Panjob, Sind, Shimoli gʻarbiy chegara oldi, Belujiston provinsiyalari hamda Islomobod joylashgan federal poytaxt hududidan iborat.

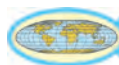
Pokiston togʻlar va tekisliklar mamlakati. Shimoliy hududlarida Hindikush, Qoraqurum va Himolay togʻ tizmalari uchrashadi. Himolay togʻlarining chekka gʻarbiy qanotida 2005-yilning oktabr oyida dahshatli zilzila yuz berdi. U 40 mingdan ortiq kishining halok boʻlishiga, 100 ming kishining jarohatlanishiga, salkam 3 mln. kishining esa boshpanasiz qolishiga sabab boʻldi. Mamlakat aholisining soni 2013-yilning iyul oyida 193,2 mln. kishini tashkil etdi. Bu koʻrsatkich boʻyicha Xitoy, Hindiston, AQSH, Indoneziya va Braziliyadan keyin dunyoda 6-oʻrinni egallaydi. Aholisining oʻrtacha zichligi 243 kishiga teng. Tugʻilish koeffitsiyenti 32–34 promilleni, oʻlim koeffitsiyenti esa 16 promilleni tashkil etadi. Aholi sonining 42% i esa 0–14 yoshdagilarga, 4% i esa 65 va undan katta yoshdagilar hissasiga toʻgʻri keladi. Oʻrtacha umr davri 65 yosh. Urbanizatsiya darajasi 36,2% ga teng. Mamlakatda Karachi, Ravalpindi, Islomobod, Peshovar kabi yirik va katta shaharlar mavjud.

Pokiston **koʻp millatli** mamlakat. Asosiy millat qatoriga panjobliklar, sindlar, pushtunlar va belujlar kiradi. Aholining 98% i islom diniga eʼtiqod qiladi, ularning 60% i sunniylar va 40% i shialardan iborat.

Sanoat iqtisodiyotining yetakchi tarmog‘i. YIM ning 27 % i sanoatga, 20 % i qishloq xo‘jaligiga, 54% i xizmat ko‘rsatish sohasiga to‘g‘ri keladi (2012-y.). Jami band aholining 40% dan ortiq qismi qishloq xo‘jaligiga to‘g‘ri keladi. Asosiy tarmog‘i dehqonchilik bo‘lib, bug‘doy, sholi, shakarqamish, paxta yetishtirishga ixtisoslashgan. «Yashil inqilob» oqibatida o‘zining donga bo‘lgan talabini to‘liq qondirmoqda.

Sanoatining yetakchi tarmog‘i yengil sanoat. Unda sanoatda band aholining qariyb 40% i mehnat qiladi. To‘qimachilik sanoati eksportbop mahsulot ishlab chiqaradi. Undan tashqari, metallurgiya, mashinasozlik, kimyo, oziq-ovqat, charm sanoati korxonalarini ham faoliyat ko‘rsatmoqda. Hunarmandchilik va kosibchilik rivojlangan. Tabiiy gaz, neft, ko‘mir, xromitlar va boshqa turdagi qazilma boyliklar qazib olinmoqda. Mamlakat rivojlangan **transport** infratuzilmasiga ega. Temiryo‘l, avtomobil hamda dengiz transporti yaxshi rivojlangan.

Valuta tushumlarining 2/3 qismi sholi va paxtaga to‘g‘ri keladi, 25% ini esa to‘qimachilik sanoati ta‘minlaydi. Import tarkibida mashina va uskunalar, neft va neft mahsulotlari, mineral o‘g‘itlar va oziq-ovqat mahsulotlari ajralib turadi. O‘zbekiston bilan eksport-import aylanmasi mavjud.

Amaliy ish

Yozuvsiz xaritada Eron, Afg‘oniston va Pokiston davlatlari hududlarini ajratib, geografik o‘rnini baholab bering. Davlatlarning iqtisodiy xaritalarini yozuvsiz xaritalarga tushiring va uni tahlil qiling.

Savol va topshiriqlar

1. Yer yuzasi va iqlim sharoitlarining mamlakatlar iqtisodiyotining hududiy joylashishiga ta‘sirini xaritaga qarab kuzating, xulosalar chiqaring.
2. Asosiy neft va tabiiy gaz konlari mamlakatlarning qaysi qismida joylashgan?
3. Asosiy qishloq xo‘jalik rayonlari, tarmoqlarining joylashish xususiyatlarini tahlil qiling.
4. Eng yirik shaharlari va ularda shakllangan sanoat tarmoqlarini ta‘riflang.

44-§. Xitoy Xalq Respublikasi: tabiiy-demografik salohiyati

Tayanch iboralar

Xalq Respublikasi, hudud, aholi soni, «xan» xalqi, qishloqlar, shahar aholisi, qishloq aholisi.

Jahonning eng qadimiy va yirik davlatlaridan hisoblanadigan hozirgi Xitoy 1949-yil 1-oktabrda Xalq Respublikasi sifatida tashkil topgan. Uning hududi

9,6 mln. km² ga teng. Maydonining kattaligiga ko‘ra jahonda uchinchi o‘rinni egallaydi. Bu mamlakat hududi g‘arbdan sharqqa 5 ming km ga, shimoldan janubga esa 3 ming km gacha cho‘ziladi.

Xitoy xilma-xil tabiiy **resurslarga** juda boy. U toshko‘mir, temir va marganes rudalari, boksit va polimetallar, surma, volfram, molibden, qalayi kabi mineral xomashyolar bilan jahonda eng yaxshi ta‘minlangan mamlakatlardan qatoriga kiradi. Daryolar gidroenergetika resurslariga nihoyatda boy, bunday quvvatlar hajmiga ko‘ra u dunyoda birinchi o‘rinda turadi. Mamlakatning shimoli-sharqiy va janubi-sharqiy hududlari esa o‘rmonlarga boy. Jami hududining 8% i o‘rmonlardan iborat. Shunday qilib, Xitoyda dunyodagi eng baland, sovuq va qurg‘oqchil tog‘liklar bilan iliq va mo‘tadil iqlimli nam subtropik va tropik tabiatli hududlar yonma-yon joylashgan.

Xitoy **aholisining soniga** (1350,0 mln. kishi) ko‘ra jahonda eng yirik mamlakat. Hozirgi vaqtda Xitoyda jahon aholisining 20% ga yaqini yashamoqda.

Xitoyda aholi ko‘payishini kamaytirishga olib keladigan o‘ziga xos demografik siyosat amalga oshirilmoqda. Mamlakat Konstitutsiyasida qonunlashtirilgan bu demografik siyosatga ko‘ra «bir oilaga bir bola» tavsiya qilinadi.

Mamlakat aholisining umumiy soni 1955–2013-yillar orasida 615 mln. dan 1350,0 mln. gacha, ya‘ni 2,2 baravardan ortiqqa ko‘paydi. Xitoy aholisi ana shunday qat‘iy cheklashlarga qaramasdan, so‘nggi vaqtda yiliga 12–13 mln. kishiga ko‘paymoqda.

Xitoy jahonning eng yirik mehnat resurslariga ega bo‘lgan mamlakati hamdir. Unda 795,4 mln. dan ziyodroq mehnatga layoqatli aholi mavjud.

Aholisining milliy-etnik tarkibiga ko‘ra Xitoyni bir vaqtning o‘zida ham ko‘p millatli, ham bir millatli mamlakatlar qatoriga kiritish mumkin. Xitoyda 60 dan ortiq turli millat va elatlar yashaydilar. Bular uyg‘urlar, mo‘g‘ullar, tibetliklar, dunganlar, manjurlar va boshqalardir. Shu sababli Xitoy ko‘p millatli mamlakatlar qatorida turadi. Bir millatli mamlakat deyilishining sababi Xitoy aholisining 90% dan ko‘prog‘ini xitoyliklar – xanlar tashkil qiladi.

Mamlakat aholisi hududiy jihatdan notekis taqsimlangan. Aholining o‘rtacha zichligi har 1 km² maydonga 141 kishini tashkil qilgani holda, bu ko‘rsatkich Buyuk Xitoy pasttekisligi qismida 400–500 kishini, Xuanxe va Yanszi daryolari oraliq tekisliklarida 800–1000 kishini, cho‘l va baland Tibet yassi tog‘ligi hududlarida esa 1–2 kishini tashkil etadi. Aholining 90% i mamlakat hududining 1/3 qismidagina to‘plangan.

Xitoy jahonning o‘rtacha darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlari qatoriga kiradi. Aholining 47,8% i shaharlarda yashamoqda. Bu 739,4 mln.

kishini tashkil etadi. U hozirgi vaqtda jahon mamlakatlari orasida yirik shaharlar (450), «millioner» shaharlar (60) ning umumiy soniga hamda shahar aholisining mutlaq miqdoriga ko'ra birinchi o'rinda turadi. Faqat yirik va «millioner» shaharlardagina jami shahar aholisining 1/2 ga yaqin qismi yashamoqda. Shanxay (14,4 mln. kishi), Pekin (12,7 mln.), Guanchjou (11,8 mln.), Shenchjen (11,7), Dungan (7,6), Tyanszin (7,2 mln.) dunyoning eng yirik shaharlari qatoriga kiradi. Xitoy aholisining katta qismi qishloqlarda yashaydi. Unda 700 mingga yaqin qishloqlar hisobga olingan. Qishloqlar va qishloq aholisining soniga ko'ra ham bu mamlakat jahonda birinchi o'rinda turadi.

Amaliy ish

1. Xitoyning tabiiy-demografik salohiyatini yozuvsiz xaritada ifodalang va baholang.
2. Yozuvsiz xaritaga «millioner» shaharlarini tushiring va uni tavsiflab bering.

Savol va topshiriqlar

1. Xitoyning tabiiy resurslari haqida gapirib bering.
2. Nima uchun Xitoy ham ko'p millatli, ham bir millatli davlat sanaladi?
3. Mamlakat aholisi hududiy jihatdan qanday joylashgan?

45-§. Xo'jaligi, transporti, ichki tafovutlari

Tayanch iboralar

Ilg'or sanoat tarmoqlari, ko'mir konlari, neft konlari, elektroenergetika, metallurgiya, mashinasozlik, yengil sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, erkin iqtisodiy zona.

Xitoy yillik ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlari hajmiga ko'ra jahonda uchinchi o'rinda turadi. Ammo ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning aholi jon boshiga to'g'ri kelish ko'rsatkichlariga ko'ra, u oddiy rivojlanayotgan davlatlar darajasidadir. Shuni ta'kidlash lozimki, so'nggi yillarda Xitoy iqtisodiyoti ancha tez o'smoqda.

YIM ishlab chiqarishda industrial tarmoqlar hissasi 41% ni, qishloq xo'jaligi 12% ni, xizmat ko'rsatish sohasi 47% ni tashkil etadi. Tashqi iqtisodiy aylanmasi 2012-yilda 2300 mlrd. AQSH dollarini yoki jahon bo'yicha 7,9% ni tashkil etdi. Shundan, 1290 mlrd. dollarga teng qismi (56,1%) eksportga to'g'ri keladi.

Sanoati hozirgi tarmoqlarning deyarli barcha turlariga ega. Hozirgi industriyasining asosini neft va neft kimyosi, atom energetikasi, samolyotsozlik, avtomobilsozlik, elektrotexnika, metallurgiya kabi eng ilg'or sanoat tarmoqlari tashkil qiladi.

Sanoat geografiyasida ham katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Agar Xitoyda XX asrning 70–80-yillarida sanoat korxonalarining 2/3 qismidan ko'prog'i dengiz-bo'yi hududlarida joylashgan bo'lsa, hozir industrial qurilishlarning asosiy qismi mamlakatning kam o'zlashtirilgan ichki rayonlarida olib borilmoqda.

Hozirgi vaqtda Xitoyda 750 mingdan ziyod sanoat korxonalarining mavjudligi va ularda 70 mln. dan ortiq ishchi-xizmatchilarning ish bilan bandligi ko'rsatkichlarining o'zi ham mamlakatda sanoat rivojlanishi darajasining tobora o'sib borayotganligini isbotlaydi.

Sanoatning tayanch tarmog'i – **yoqilg'i-energetika** sanoatidir. Yiliga 1,4 mlrd. t dan ortiq ko'mir qazib chiqarilmoqda. Uning asosiy konlari shimoli-sharqiy va sharqiy Xitoyda joylashgan.

Xitoyda 2012-yilda 300 mln. t ga yaqin neft (shimoli-sharqiy va sharqiy Xitoy hamda Sariq dengiz shelflaridan) qazib olindi.

Xitoy ishlab chiqaradigan elektroenergiya miqdoriga ko'ra jahonda AQSH va Yaponiyadan keyin uchinchi o'rinni egallaydi. Tarmoqda turli yoqilg'ilar asosida ishlaydigan IES lar salmog'i eng yuqoridir. Uning hissasiga ishlab chiqarilayotgan jami elektroenergiyaning 4/5 qismi to'g'ri keladi. IES larda yoqiladigan yoqilg'ilarning 3/4 qismi esa ko'mirdan iborat.

Xitoyda **metallurgiya majmuyining** deyarli barcha tarmoqlarini rivojlantirish imkoniyati bor. Undagi qora va rangli metall konlari birlamchi energiya manbalariga nisbatan juda qulay joylashgan. **Qora metallurgiya** sanoati tarmoqlar orasida yetakchilik qiladi.

Metall mahsulotlarining asosiy qismini esa Anshan, Baotou, Bensi, Baoshan, Pekin, Uxan, Shanxay kabi bir qator to'la siklli metallurgiya kombinatlari ishlab beradi. Umuman, Xitoy hozirgi vaqtda 400 mln. t dan ortiq po'lat ishlab chiqarmoqda. Bu ko'rsatkichga ko'ra u jahonda birinchi o'rinni egallaydi.

Rangli metallurgiyaning asosini aluminiy, mis, qo'rg'oshin, rux kabi sanoat tarmoqlari tashkil qiladi. Xitoy rangli metallurgiyasining mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi asosiy korxonalar Xitoyning sharqiy va shimoli-sharqiy rayonlarida joylashgan.

Mashinasozlik sanoati Xitoyda, ayniqsa, tez rivojlanmoqda. Xitoyda televizorlar, maishiy xizmat texnikasidan tortib avtomobillar, kompyuterlar, turli o'lchov va elektrotexnika mahsulotlarigacha ishlab chiqarilmoqda. Mashinasozlik sanoati markazlari Shanxay, Shenyang, Tyanszin, Pekin, Chanchun, Xarbin va boshqalardir.

Kimyo, neft-kimyo va qurilish materiallari sanoati mamlakatni mineral o'g'itlar, maishiy-ro'zg'or mahsulotlari, sement kabi mahsulotlar bilan ta'

XITOY XALQ RESPUBLIKASINING MA'MURIY-HUDUDIIY BO'LINISHI

minlashda katta yutuqlarga ega. Mamlakatda 300 mln. t dan ortiq neft qayta ishlanmoqda.

Yengil va oziq-ovqat sanoati Xitoyda hamisha yetakchi sanoat tarmoqlaridan bo'lib kelgan. Ayniqsa, to'qimachilik sanoati bu borada katta ko'rsatkichlarga ega. Jumladan, ip-gazlama sanoati (bu tarmoq to'qimachilik mahsulotlarining 90% ini yetkazib bermoqda) ishlab chiqarishda Xitoy jahonda eng yirik davlat hisoblanadi.

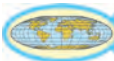
Qishloq xo'jaligi. Hozirgacha qishloq xo'jaligi mamlakat iqtisodiyotining eng muhim sohasi bo'lib kelmoqda. Unda 400 mln. dan ortiq mehnat yoshidagi aholi ish bilan band. Xitoy qishloq xo'jaligining asosiy qismi dehqonchilikdir. Unda esa donchilik tarmog'ining salmog'i eng katta. Jami ekin maydonlarining 80% i turli donli ekinlar bilan band. XXI asr boshida mamlakat bo'yicha 450 mln. t dan ortiq don mahsulotlari hosili olindi.

Jahon bo'yicha hisoblaganda cho'chqalarning 40% i, turli ish hayvonlari (ot, ho'kiz, tuya va boshqalar) ning 20% i, qo'y va echkilarning 16% i Xitoyga to'g'ri keladi.

Transporti. Hozirgi vaqtda 60 ming km ga cho'zilgan mamlakat *temiryo'llarida* yil davomida tashilayotgan turli xo'jalik yuklari va yo'lovchilarning teng yarmi ana shu tarmoq hissasiga to'g'ri kelmoqda. U, ayniqsa, Xitoyning markaziy rayonlaridan to eng chekka g'arbiy qismlarigacha yoyilgan hududlarini birlashtiradi. Uning temiryo'llari O'zbekiston orqali o'tadigan qadimiy Buyuk ipak yo'li mamlakatlarini bir-birlari bilan bog'lashda ham katta ahamiyatga egadir.

Avtomobil transporti – Xitoyning ikkinchi transport tarmog'i relyef sharoiti juda og'ir bo'lgan baland tog' yoki cho'l rayonlarigacha kirib borganligida ko'zga tashlanadi. Mamlakatning dengiz qirg'og'i bo'yi rayonlarini bog'lashda va tashqi iqtisodiy aloqalarini olib borishda *dengiz transporti* asosiy o'rin tutadi. Shu bilan birga, Xitoyda hozirgi zamon transportining boshqa an'anaviy (daryo, quvur, havo, elektron) hamda noan'anaviy (ot-ulov, arava, velosiped kabi) tarmoqlaridan ham keng foydalaniladi.

Ichki tafovutlari. Xitoyni Sharqiy, Markaziy va G'arbiy iqtisodiy rayonlarga bo'lish mumkin. Shularning ichida Sharqiy iqtisodiy rayon o'zining tabiiy, ijtimoiy, demografik va iqtisodiy salohiyatiga ko'ra har tomonlama peshqadamlilik qiladi. Mazkur rayonda mamlakat doirasida sanoat mahsulotining 95% i, qishloq xo'jalik mahsulotining 91% i, YIM ning 93,5% i ishlab chiqariladi. Bu o'rinda, ayniqsa, dengizbo'yi hududlari, yirik shaharlar: Shanxay, Pekin, Tyanszin, Guanchjou erkin iqtisodiy zonalar sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritaga iqtisodiy xaritani tushiring va uni izohlab bering.
2. Yozuvsiz xaritada transport turlarining yo'nalishlari va tugunlarini, iqtisodiy mintaqalarni tasvirlang.

Savol va topshiriqlar

1. Xitoy sanoati, elektroenergetika va (metallurgiya sanoati) haqida nimalarni bilasiz?
2. Kimyo va neft-kimyo, yengil, oziq-ovqat sanoati va qishloq xo'jaligiga ta'rif bering.
3. Xitoy transportiga ta'rif bering.
4. Yirik shaharlari qaysilar? Ular haqida gapirib bering.

46-§. Koreya Respublikasi: tabiiy-demografik salohiyati, xo'jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqalari

Tayanch iboralar

Koreya, Janubiy Koreya, Shimoliy Koreya, Koreya modeli, eksportbop mahsulotlar, bozor mentaliteti.

Koreya Yevrosiyo sharqida, Koreya yarimorolida joylashgan qadimgi davlat. Qadimdan madaniyati rivojlangan Koreya hozirgi vaqtda qo'shni mamlakatlar bilan hamkorlikni faollashtirayotgan Sharqiy Osiyoning markazidir.

Qirg'oqlarini g'arbda Sariq dengiz, Sharqda Sharqiy (Yapon) dengiz suvlari yuvib turadi. Mamlakatning umumiy maydoni 99,392 ming km².

Mamlakatda tog'li relyef ustun (70%), iqlimi kontinental musson iqlimidan iborat, yiliga 900–1500 mm yog'in yog'adi. Yanvar oyining o'rtacha harorati +4°C, iyulniki +26°C. Daryolar sersuv, ulardan eng yiriklari Naktongan va Xangan. Hududining katta qismini aralash ignabargli va keng bargli o'rmonlar egallagan. Asosiy foydali qazilmalari volfram, temir, oltin, kumush, marganes va mis rudalari. Haydaladigan yerlar mamlakat hududining 1/5 qismidan ortig'ini egallaydi.

Aholi soni 2013-yil iyul oyiga 49,0 mln. kishini tashkil etgan. Aholining o'rtacha zichligi 1 km² ga, deyarli 500 kishiga teng. Koreyaning etnik tarkibi boy emas. Mamlakatda oz miqdorda xitoylar mavjud. Tug'ilish koeffitsiyenti 9,46, o'lim koeffitsiyenti 9,5 va tabiiy o'sish koeffitsiyenti minus 0,1 promillega teng. Janubiy Koreyada urbanizatsiya darajasi 83% dan ziyod. Yirik shaharlar qatoriga Seul (10,0 mln. kishi), Pusan (1,5 mln.), Tegu (2,4 mln.), Inchxon (1,9 mln.), Kvanchju (1,2 mln.), Tedjon (1,1 mln.), Ulsan va Suvon kiradi.

Koreya Respublikasi soʻnggi 30 yil ichida iqtisodiy rivojlanishda ulkan yutuqlarga erishdi. Bunday hodisa «koreys moʻjizasi» deb atalmoqda. Haqiqatan ham, 1980–2012-yy. mamlakat YIM 62,8 mlrd. AQSH dollaridan 1536 mlrd. AQSH dollariga yetdi yoki deyarli 25 martaga oʻsdi. Oʻrtacha aholi soniga hisoblaganda ushbu koʻrsatkich 1600 dollardan 30,7 ming dollarga yetdi yoki 19 martaga koʻpaydi. Iqtisodiy oʻsish va rivojlanishning bunday surʼatlarini Yer yuzasidagi hech bir mamlakat koʻrmagan.

Iqtisodiyotning eng muhim tarmogʻi sanoatga (YIM ning 34,9%i), xizmat koʻrsatish sohasiga (60,1%), qishloq xoʻjaligiga (3% i) toʻgʻri keladi. Metallurgiya, mashinasozlik (avtomobilsozlik, kemasozlik, elektrotexnika va elektronika mashinasozligi, ogʻir mashinasozlik), kimyo va neft-kimyo sanoati, yengil va oziq-ovqat sanoati yuqori ahamiyat kasb etadi. Janubiy Koreya «Samsung-Elektroniks», «Xunday», «Posko» va boshqa shu kabi industrial gigantlarning mavjudligi bilan ajralib turadi. Ushbu korxonalar mahsulotlarining katta qismi eksport qilinadi.

Dehqonchilikda sholichilik, sabzavotchilik (tarvuz, qovoq, turli xil koʻkatlar), mevalilik (nok, olma, shaftoli yetishtirish) va uzumchilik muhim oʻrin egallaydi. Chorvachilikda sut-goʻsht chorvachiligi, qoramolchilik va choʻchqachilik rivojlangan.

Transporti juda yaxshi rivojlangan. Seul va Inchxon shaharlari xalqaro transport logistik markazlari rolini bajarmoqda. Inchxon dunyodagi eng yirik aeroport boʻlib, 44 ta mamlakatdagi 141 shahar bilan toʻgʻridan toʻgʻri avialiniyalarga ega. Temiryoʻl Seul shahrini tezyurur poyezdlar (350 km/soat) orqali mamlakatning boshqa shaharlari bilan bogʻlaydi.

Janubiy Koreya tashqi savdosining hajmi 1980-yilgi 17,5 mlrd. AQSH dollardan 2012-yilga kelib 950 mlrd. AQSH dollariga oshdi. Ushbu koʻrsatkich boʻyicha Janubiy Koreya jahon mamlakatlari ichida 11-oʻrinni, eksport boʻyicha (473 mlrd. doll.) esa 12-oʻrinni egallaydi. Koreya Respublikasi Oʻzbekiston bilan istiqbolli tashqi iqtisodiy aloqalarga ega. Ushbu mamlakatlar oʻrtasida 2011-yilda amalga oshirilgan savdo aylanmasi Oʻzbekiston jami tashqi savdo aylanmasining 10,6% ini tashkil etdi. Bu koʻrsatkich boʻyicha Koreya Respublikasi jami davlatlar ichida Rossiya va Qozogʻistondan keyin 3-oʻrinni egallaydi. Mazkur koʻrsatkich boʻyicha Koreya Respublikasi Oʻzbekistonga avtomobil dvigatellari, avtomobillar uchun rezina-texnika buyumlari, turli uskunalar, toʻqimachilik sanoati uchun asbob-uskunalar, uyali aloqaga oid telekommunikatsiya uskunalari eksport qiladi. U Oʻzbekistondan paxta tolasi, rangli metallar (mis, rux), boyitilgan uran va boshqa mahsulotlarni import qiladi.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritaga Koreya Respublikasi iqtisodiy xaritasini tushiring va uni izohlab bering.
2. Koreya Respublikasi yirik shaharlarining geografik o'rinlarini izohlang.

Savol va topshiriqlar

1. Koreya Respublikasi sanoati haqida gapirib bering.
2. Iqtisodiy o'sish omillarini aniqlab, ularni baholang.

47-§. Yaponiya: iqtisodiy-geografik tahlili. Tabiiy sharoiti va resurslari

Tayanch iboralar

Yaponiya, Nippon, Xonsyu, Xondo, Tokaydo, Kanto, musson iqlim, zilzila, arxipelag.

Yaponiyaning umumiy maydoni 376 ming km². Hududining muhim xususiyatlaridan biri uning bir-biriga yaqin katta va kichik orollarda joylashganligidir. Ulardan 4 tasining maydoni ancha kattadir. Bularga Xonsyu, Xokkaydo, Kyusyu va Sikoku orollari kiradi. U unitar davlat bo'lib, 47 ta prefekturaga bo'linadi.

Yaponiya, asosan, tog'li mamlakat. Hududining 75% ini tog'lar egallaydi. Eng baland tog'i Fudziyama (3776 m) yapon xalqining ommaviy topinadigan-sig'inadigan muqaddas joyi hisoblanadi. Tekisliklari, asosan, Tinch okeani sohillari bo'ylab joylashgan. Ayniqsa, Tokio qo'ltig'i bo'yidagi Kanto pasttekisligi mashhurdir.

Yaponiya biron-bir yer osti boyliklari bilan o'zini o'zi ta'minlay olmasa-da, boy dengiz, geotermal, gidroenergiya, agroiqlim resurslariga ega.

Iqlimi musson xarakterda. Qish oylari nisbatan qurg'oqchil va sovuq, ammo shimoldan janubga qarab isib boradi. Yoz esa ancha namli va issiq o'tadi. Yog'in miqdori 1700–4000 mm, tez-tez yer silkinishlari bo'lib turadi. Ba'zan u juda kuchli, halokatli tarzda ro'y beradi.

Yaponiya aholisi 127,0 mln. kishi. Aholisining soni bo'yicha jahon mamlakatlari orasida o'ninchi o'rinda turadi. Aholisi soni keyingi yillarda qisqarib bormoqda. Yaponiya tipik Sharq davlatlaridan bo'lishiga qaramasdan, Osiyoda birinchi bo'lib, demografik ko'rsatkichlariga ko'ra, II tipdan I tipga o'ta oldi. Unda har 1000 aholi hisobiga tug'ilish 8 kishiga, o'lim ham 8 kishiga

to'g'ri kelmoqda, bolalar o'limi ko'rsatkichlari dunyo bo'yicha eng pastdir. Shu bilan birga aholisi o'rtacha 83 yoshdan ortiqroq umr ko'rmoqda. Yaponiya bir millatli davlat. Aholisining 99% i yapon millatiga mansub. Aholining o'rtacha zichligi 1 km² maydonga 337 kishiga teng. Agar mamlakat aholisining asosiy qismi umumiy maydonining 10% ida yashashini hisobga olsak, amalda aholi yashaydigan hududlarda bu ko'rsatkich 1000 kishini tashkil qiladi. Yaponiya yuqori darajada urbanizatsiyalashgan davlatlar qatoriga kiradi. Unda jami aholining 67,0% i shaharlarda yashaydi. Mamlakatda yirik shaharlar soni 200 dan ortadi. Eng yirik shahri mamlakatning poytaxti Tokio bo'lib, unda 34,4 mln. dan ko'proq aholi istiqomat qiladi. Aholisi 1 mln. dan ortiq bo'lgan yana 6 ta shahari bor. Mamlakatda yirik shahar aglomeratsiyalari shakllanmoqda. Tokio – Nagoya – Osaka yo'nalishi bo'ylab 600 km dan ortiq masofaga cho'zilgan hududida dunyodagi eng yirik megalopolislardan biri Xokaydo tashkil topgan, unda 55 mln. kishi mavjud.

Foydalaniladigan yer nihoyatda qimmatli, taqchil resurs bo'lganligi sababli, Yaponiyada hozirgi vaqtda binolarni «osmono'par» qilib qurish bilan birga, ularning qator qavatlarini yer ostida joylashtirishga ham erishilmoqda. Alohida texnopolis – ilmiy-muhandislik komplekslari, asosan, dengizning sayoz qo'ltiq va ko'rfazlarini turli axlat va chiqindi jinslar bilan to'ldirish hisobiga hosil qilingan hududlarida qurilmoqda.

Amaliy ish

Yozuvsiz xaritaga Yaponiya chegaralarini tushirib, unga qarashli orollar va arxipelaglar nomlarini yozib qo'ying. Aholisi va shaharlarining joylanishiga xos xususiyatlarni aniqlang.

?! Savol va topshiriqlar

1. Yaponiyaning hududi, yer maydoni, tabiiy sharoiti va tabiiy resurslariga ta'rif bering.
2. Nima uchun Yaponiya bir millatli davlat hisoblanadi?

48-§. Xo'jaligi, transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari, ichki tafovutlari

Tayanch iboralar

«Iqtisodiy mo'jiza», elektroenergetika, AES lar, neft va neft-kimyoy, avtomobilsozlik, kompyuter texnikasi, zamonaviy texnologiyalar.

XX asrning 60-yillaridan boshlab Yaponiyaning «iqtisodiy mo'jiza»si jahonni hayratga sola boshladi. Buning sababi Ikkinchi jahon urushida yengilib, atom

bombasining dahshatlarini o‘z boshidan o‘tkazgan mamlakatning tezlik bilan qaddini rostlagani va misli ko‘rilmagan sur‘atlarda tez rivojlanishga erishgani edi.

Yaponiya «iqtisodiy mo‘jiza»sining asosiy manbasi, mutaxassislar xulosasiga ko‘ra, yapon millatining yuqori darajadagi mehnatsevarlik va mehnat intizomi, uyushqoqlik va sabr-toqat, ishga mas’uliyat hissi va tejamkorlik kabi ijtimoiy xususiyatlari bilan bog‘langan.

Yaponiya iqtisodiyoti yuqori darajada rivojlangan mamlakat. YIM ning umumiy hajmi (4628 mlrd. AQSH dollari)ga ko‘ra dunyoda AQSH, Xitoy va Hindistondan keyin to‘rtinchi o‘rinni egallaydi. Unda iqtisodiyotning barcha tarmoqlari yaxshi rivojlangan.

Yoqilg‘i-energetika sanoatida gidro, geotermal, quyosh, dengiz elektrostansiyalari ham o‘z hissasini qo‘shsalar-da, asosiy ishni import yoqilg‘ilar asosida ishlaydigan IES va AES lar bajaradi. Mamlakat har yili 200 mln. t neftni import qiladi. Shu sababli Yaponiya elektroenergetikasida tobora AES lar hissasi ortib bormoqda. Hozirgi vaqtda mamlakatda 30 dan ortiq atom elektrostansiyalari qurilgan. 2012-yilda 950 mlrd. kVt/soat elektroenergiya ishlab chiqarildi.

Metallurgiya sanoati. Yaponiya po‘lat ishlab chiqarish hajmiga ko‘ra, jahonda (bir yilda 90 mln. tonnadan ortiq) oldingi o‘rinlardan birini egallaydi. Taraqqiy etgan **organik sintez kimyosi** korxonalari kabi metallurgiya markazlari ham, asosan, dengiz bo‘yi hududlari bo‘ylab marjon kabi tizilgan holda joylashgan.

Avtomobilsozlikda Yaponiya ulkan yutuqlarga ega. U yiliga 12–13 mln. dan ortiq avtomobillar (shuning 8 mln. dan ortig‘i yengil avtomobillar) ishlab chiqaradi va jahonda uchinchi o‘rinda turadi (lekin keyingi yillarda uning soni qisqarib bormoqda).

Hozirgi davr Yaponiya iqtisodiyotining faxri va ramzi **elektronika sanoati** ekanligini butun olam biladi. Ayniqsa, radioelektronika sanoati – rangli televizorlar, videomagnitofonlar, radiotexnika vositalari ishlab chiqarishda ustunlikka ega.

Qishloq xo‘jaligi yuqori rentabelligi va mehnat unumdorligi bilan ajralib turadi. Ishlov beriladigan yerlar umumiy maydonining 11% ini tashkil qilganligi uchun Yaponiyada qadimdan ekin maydonlaridan tejamkorlik bilan foydalanishga o‘rganishgan. Yaponiya dehqonchilik mamlakatidir. Uning yetakchi tarmog‘i bo‘lgan don xo‘jaligida sholikorlikning o‘rni alohidadir. Sholi jami ekin maydonlarining yarmiga yaqinida ekiladi va yiliga 10–12 mln. t sholi yetishtiriladi. Shuningdek, bug‘doy, soya, turli sabzavot va bog‘dorchilik tarmoqlari ham ancha ahamiyatli.

Yaponlar go'sht va sut mahsulotlarini iste'mol qilishda yevropaliklardan qolishmaydi. Bu holat mamlakatda chorvachilikning rivojlanishiga katta e'tibor berishni talab etadi. Hozirda chorvachilikning qoramolchilik, cho'chqachilik, broyler parrandachiligi, hovuz baliqchiligi, pillachilik kabi tarmoqlari yaxshi rivojlangan. Xo'jalikning bu tarmoqlari Yaponiya iqtisodiyotining faol yo'nalishlaridandir.

Yaponiyaning tashqi va ichki aloqalarida **dengiz transporti** katta ahamiyatga ega. U rivojlangan davlatlar orasida dengiz transportida yuk tashish hajmiga ko'ra eng kattasi hisoblanadi. Bu mamlakatda 100 dan ziyod portlar mavjud. Ular orasida Kobe, Nagoya, Iokogama kabilar jahonda kattaligiga ko'ra ajralib turadi. Xalqaro hamda ichki aloqalarni tashkil etishda **havo transportining** ahamiyati alohidadir.

Tashqi iqtisodiy aloqalar Yaponiya iqtisodida hayotiy ahamiyatga ega. Buning sababi mamlakat iqtisodiyotida ko'p sohalarning import xomashyolarga qarab qolganligidir. Yaponiya, asosan, sanoat xomashyolarini import qiladi va iste'molga tayyor mahsulotlarni eksportga chiqaradi.

Yaponiya jahonning juda ko'p mamlakatlari bilan tashqi iqtisodiy aloqalarni olib boradi. Ular orasida eksport bo'yicha AQSH (20,4%), Xitoy (20,5%), Janubiy Koreya (7,6%), import bo'yicha Xitoy (20,5%), AQSH (11,6%), Saudiya Arabistoni (5,7%) ajralib turadi.

Yaponiyaning O'zbekiston Respublikasi bilan tashqi iqtisodiy aloqalari ham rivojlanib bormoqda. U O'zbekiston iqtisodiyotiga tobora ko'p investitsiya kiritmoqda. Buxoro neftni qayta ishlash zavodi va Sho'rtan gaz-kimyoo kompleksini investitsiyalashda Yaponiya faol qatnashdi. Yaponiyadan texnologiya vositalari, tayyor iste'mol mahsulotlari, aloqa kommunikatsiya vositalari O'zbekistonga keltirilayotgan bo'lsa, O'zbekistondan Yaponiyaga tobora ko'p paxta va ipak tolasi, tog'-kon, metallurgiya sanoati mahsulotlari, turli iste'mol mahsulotlari eksport qilinmoqda.

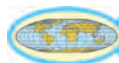
Yaponiyaning ichki tafovutlari. Yaponiyada iqtisodiy jihatdan yaxshi rivojlangan hududlar bilan bir qatorda, hali yetarli darajada o'zlashtirilmagan rayonlar ham mavjud.

Tinch okeani sanoat mintaqasi iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan rayon bo'lib hisoblanadi. Bu mintaqa Tokio qo'ltig'idan Osaka qo'ltig'igacha cho'ziladi. Aslida Tokaydo megalopolisini tashkil qilgan bu hududning relyefi nisbatan tekis. Bu tekislik Tinch okeani bo'ylab o'rtacha 15–65 km li tor yo'nalishda 600 km dan ortiq masofaga cho'zilgan.

Mamlakatning rivojlanish darajasiga ko'ra ikkinchi rayoni **Xonsyu orolining janubiy va Kyusyu orolining shimoliy qismlaridir.** Rayonda faqat Kitakyusyu

(Shimoliy Kyusyu) sanoat aglomeratsiyasi yuqori darajada rivojlangan metallurgiya va og'ir mashinasozlik sanoatlari bilan ajralib turadi.

Yaponiyaning uchinchi rayoni **Kyusyuning janubiy qismi va butun Sikoku hamda Xokkaydo orollaridir**. Rayonda sanoat rivojlanish darajasiga ko'ra Sapporo sanoat aglomeratsiyasi ajralib turadi.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritaga Yaponiya iqtisodiy xaritasini tushiring va uni tahlil qilib bering.
2. Tashqi iqtisodiy aloqalariga xos xususiyatlar nimalardan iborat ekanligini aniqlab, so'zlab bering.

Savol va topshiriqlar

1. Yoqilg'i-energetika sanoati qanday rivojlangan?
2. Avtomobilsozlik va qishloq xo'jaligiga ta'rif bering.
3. Transporti va ichki hududiy tafovutlari haqida gapirib bering.

49-§. Hindiston: iqtisodiy-geografik tavsifi.

Hududi, geografik o'rni, resurslari

Tayanch iboralar

Hindiston yarimoroli, federativ respublika, shtatlar, ittifoqdosh hududlar, din, millat, xalq.

Hindiston Respublikasining umumiy maydoni 3287 mln. km². Hududi, asosan, ulkan uchburchak shaklida bo'lgan Hindiston yarimorolida joylashgan, u shimoldan janubga 3,2 ming km, g'arbdan sharqqa 2,9 ming km masofaga cho'zilgan. Hindistonga Lakkadiv, Amindiv, Andaman va Nikobar orollari guruhlar ham qarashlidir.

Siyosiy-hududiy tuzilishiga ko'ra Hindiston Federativ Respublikadir. Uning tarkibida 28 ta shtat va markazga bo'ysunadigan oltita ittifoqdosh hamda poytaxt hududlari mavjud. Davlatning poytaxti Dehli shahridir.

Hindiston Respublikasi Janubiy Osiyo subregionidagi eng yirik davlat, u katta masofada dengizlar bilan tutashgan. Unda g'arb va sharq mamlakatlari o'rtasida dengiz orqali olib boriladigan serqatnov savdo yo'llari joylashgan. Hindistonning tabiiy sharoiti xilma-xil va ancha boy. Mamlakatning shimol tomondan baland Himolay tog'lari bilan o'rab turilishi iqlimiy sharoitlarining juda qulay bo'lishida, nihoyatda boy agroiklim resurslari bilan ta'minlanishida

muhim rol o‘ynaydi. Uning yer osti qazilma boyliklari ham xilma-xil. Temir va marganes rudalari, xrom, titan zaxiralari dunyo ahamiyatiga ega. Shuningdek, ko‘mir, oltin va boshqa bir qator rangli metall zaxiralariga boy. Hududi va dengiz sayozliklaridan neft ham topilgan.

Hindiston **aholisining** soni tez o‘sayotgan mamlakatlardandir. So‘nggi bir yuz o‘n uch (1900–2013-yy.) yil ichida uning aholisi 239 mln. dan 1221 mln. kishigacha ko‘paydi. Agar aholisining hozirgi o‘shish sur‘atlari saqlanib qolsa, mamlakat aholisining soni, BMT hisobi bo‘yicha, 2025-yilda 1,4 mlrd. kishiga yetadi.

Hindiston jahondagi eng ko‘p millatli mamlakatdir. Aholisining milliy-etnik tarkibi juda murakkab. Unda yashayotgan millat, elat va qabilalar turli til guruhlariga, dinlarga mansubdir. Ularning urf-odatlar ham turlicha, ijtimoiy rivojlanish darajalari esa har xil bosqichdadir.

Mamlakatda hindlar, bengallar, bixarlar, panjobliklar, tamillar, kashmirliklar va boshqalar asosiy millatlar hisoblansa-da, hech bir millat ko‘pchilikni tashkil qilmaydi.

Aholining diniy tarkibi ham ancha murakkab. Aholining 80% i **induizm** diniga mansub. Ikkinchi o‘rinni islom diniga mansub aholi egallaydi. Ular mamlakat aholisining 100 mln. dan ko‘proq qismi (11% i) ni tashkil qiladi. Jammu va Kashmir shtatlari aholisining 2/3 qismi islom diniga mansub. Shuningdek, Hindistonda 18 mln. xristianlar, 15 mln. sikxlar, 5 mln. buddizm va boshqa din vakillari ham yashaydilar.

Hindistonning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida Markaziy Osiyo xalqlarining alohida o‘rni bor. Temuriylar sulolasining yorqin namoyandalaridan bo‘lgan Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlari bu mamlakat tarixida beqiyos iz qoldirganlar.

Binobarin, Bobur asos solgan Boburiylar saltanatining Hindiston tarixidagi ulkan xizmatlari – tarixan biron marta ham birlasha olmagan Hindiston, Pokiston va Bangladesh hududlarini yagona markazlashgan ulkan hokimiyat atrofida birlashtirgani va unda bir yo‘nalishli ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo‘liga asos solgani edi. Darhaqiqat, Boburiylar saltanati Hindistonda uch asrdan ortiq (1526–1858-yy.) vaqt davomida hukmronlik qildi. Bu yillar davomida tili, dini, manfaatlari turlicha bo‘lgan, ko‘pincha, bir-birlarini dushman hisoblagan (hind xalqi ijodiyoti namunalaridan bo‘lgan «Mahobxorat», «Ramayana»dagi voqealarni eslang) o‘nlab tarqoq davlat va davlatchalar mavjud edi.

Hindiston aholisining o‘rtacha zichlik ko‘rsatkichlari juda yuqori – 1 km² maydonga 370 kishidan to‘g‘ri keladi. Ammo aholisi hududlar bo‘ylab ancha

notekis joylashgan. Agar pasttekisliklar, tog‘ oralig‘i vodiylarida aholi juda zich joylashgan bo‘lsa (masalan, Hind-Gang pasttekisligida 1 km² ga 700–800 kishidan to‘g‘ri keladi), baland Himolay tog‘i yonbag‘irlari, shimoli-g‘arbiy va markaziy qurg‘oqchil hududlarida aholi ancha siyrak yashaydi.

Mamlakat aholisining urbanizatsiya darajasi u qadar yuqori emas. Hozir mamlakat aholisining 30,3% i shaharlarda yashaydi. Hindistonda 4 mingdan ortiq shaharlar bor. Ularning 300 dan ortig‘i yirik shaharlardir. Millioner shaharlarning umumiy soni 25 dan ortadi. Bular orasida Mumbay (Bombay) 18,0, Dehli va Kolkata shaharlari aholisi 19,5 va 15,0 mln. taga to‘g‘ri keladi, ular jahonning eng ulkan shaharlaridan hisoblanadi.

Amaliy ish

1. Hindistonning tabiiy xaritasini o‘rganib, uning geografik o‘rmini baholab bering.
2. Yozuvsiz xaritada eng yirik shaharlarini belgilang va ular to‘g‘risida so‘zlab bering.

Savol va topshiriqlar

1. Hindistonning hududi, geografik o‘rni va tabiiy sharoiti haqida gapirib bering.
2. Hindiston aholisiga ta‘rif bering.
3. Hindistonda millioner shaharlar bormi? Ular qaysilar?

50-§. Xo‘jaligi, transporti va ichki tafovutlari

Tayanch iboralar

Tafovutlar mamlakati, boylik va qashshoqlik, zamonaviy va natural ishlab chiqarish, «Hindiston Ruri», tashqi bozor, iste‘mol.

Bugungi Hindiston rivojlanayotgan mamlakatlarning eng yirigidir. U jahonda yalpi ichki mahsulot hajmiga ko‘ra AQSH va Xitoydan keyingi 3-o‘rinda turadi. Uning hajmi 2012-yilda 4,8 mlrd. AQSH dollarlarini tashkil etdi.

Hindiston xo‘jaligining muhim xususiyati ishlab chiqarish tarmoqlari bo‘ylab nomuvofiq joylashganligidir. Umuman, uni tafovutlar mamlakati ham deyish mumkin. Unda boylik bilan kambag‘allik, eng zamonaviy ishlab chiqarish korxonalari bilan deyarli natural ishlab chiqarishga asoslangan oddiy xo‘jaliklar yonma-yon turadi va bir-birlari bilan uyg‘unlashib ketgan. Hindistonda YIM ning 29,4% i sanoatga, 17,6% i qishloq xo‘jaligiga, 52,9% i xizmat ko‘rsatish sohasiga to‘g‘ri keladi.

Hindistonda jami ishda band aholining atigi 1/4 qismi sanoatda ishlaydi. Bu uning industrilashish darajasining talab darajasida ekanligini ko‘rsatadi. Hindiston

an'anaviy yengil va oziq-ovqat sanoati mamlakatidan tobora zamonaviy og'ir sanoat tarmoqlari mamlakatiga aylanib bormoqda. Mamlakat iqtisodiyotining asosini **metallurgiya, mashinasozlik va kimyo sanoatlari** egallamoqda. Sanoat tarmoqlarining rivojlanish va hududiy taqsimlanishida yirik dengiz portlaridan Mumbai, Kolkata, Chennai hamda mamlakatning siyosiy markazi bo'lgan Dehli shahrining muhim ahamiyati bor.

Hindistonda Rixand-Singrauli yoqilg'i-energetika majmuasi, Bxilai, Bokaro, Visakxapatnam qora metallurgiya kombinatlari, Chittaranjan, Ranchi, Xardvar og'ir mashinasozlik zavodlari, Barauni va Sindr neftni qayta ishlash zavodlari joylashgan. Bunday yirik korxonalar, ayniqsa, «Hindiston Ruri» deb ataladigan Damodar vodiysi bo'ylab keng tarqalgan.

Yengil sanoatida ip-gazlama va to'qimachilik tarmoqlari, tayyor kiyimlar, xalq hunarmandchiligi asosida boshqa turli iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarishning o'rni juda yuqori. Ular, asosan, tashqi bozor uchun mahsulot beradi. Oziq-ovqat sanoatida ham choy, qand-shakar (bu mahsulotlarni yetishtirishda u jahonda birinchi o'rinda turadi), qandolat-o'simlik, o'simlik moyi kabilarning katta qismi tashqi bozor uchun ishlab chiqariladi.

Qishloq xo'jaligi tarixiy davrlar mobaynida Hindistonning muhim ishlab chiqarish tarmog'i bo'lib qolmoqda. Bu tarmoqda mehnatda band bo'lgan jami aholining 40 foiziga yaqini ishlaydi. Hozirgi vaqtda Hindiston jahonda choy, yeryong'oq, ayrim dukkakli don mahsulotlari, murch, turli dorivor ekinlar yetishtirishda birinchi, sholi, shakarqamish, jut bo'yicha ikkinchi, tamaki yetishtirish bo'yicha uchinchi, bug'doy, paxta yetishtirish bo'yicha to'rtinchi o'rinda turadi.

Hindistonning tabiiy sharoiti qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun ancha qulay. Shu sababli hududining yarmidan ko'pi ekin maydonlariga aylantirilgan. Ekin maydonlarining kattaligiga ko'ra u jahonda AQSH dan keyinda turadi, xolos. Mamlakat ekin maydonlarining 2/5 qismi sug'orishni talab qiladi. Sug'oriladigan maydonlarining hajmiga ko'ra esa Hindiston faqat Xitoydan keyin turadi.

Ekin maydonlarining 85% ida oziq-ovqat ekinlari ekiladi. Shu sababli Hindiston yalpi don mahsulotlari yetishtirishda jahonda uchinchi o'rinni egallaydi. Bunda, ayniqsa, sholi yetishtirishning ahamiyati katta. Chunki, guruchli ovqatlar hindlarning kundalik oziqasining 85% ga yaqinini tashkil qiladi. Sholi amalda Hindistonning barcha shtatlarida ekiladi.

Hindistonda chorvachilik yetarli darajada rivojlanmagan. Garchi u dunyoda qoramollar soniga ko'ra birinchi o'rinda (ularning soni 200 mln. boshdan ziyod) bo'lsa-da, kam mahsuldorligi bilan ajralib turadi. Bunda induizm dini muhim rol o'ynaydi.

HINDISTON

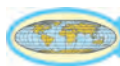

Transporti. Temiryo‘llarning uzunligiga ko‘ra Hindiston jahondagi yirik beshta mamlakatlar qatoridan o‘rin oladi. Ammo transport tarmoqlarining texnik-iqtisodiy imkoniyatlari hozirgi davr talablaridan ancha orqada. Jumladan, temiryo‘llarining anchagina qismi hozirgacha tor izli yo‘llar bo‘lib, ularda foydalanishdan allaqachonlar chiqib ketgan lokomotivlar xizmat qiladi. Avtomobil yo‘llari ancha uzun va sertarmoq bo‘lishiga qaramay, uning tarkibida qattiq qoplamaga ega bo‘lgan yo‘llar salmog‘i ancha kam. Suv transportidan faqat dengiz bo‘ylaridagina foydalaniladi. Iqtisodiy rayonlari ichida eng yirigi **Shimoli-sharqiy Hindistondir.** Rayonning tashkil topishida deyarli bir yarim asr mobaynida Britaniya Hindistonining siyosiy markazi bo‘lib kelgan Kolkataning roli kattadir. Hozirgi vaqtda u mamlakatning ikkinchi yirik sanoat va port shahridir. Shu bilan birga, bu rayon mamlakatning eng yirik yoqilg‘i-energetika, metallurgiya, mashinasozlik, yengil va oziq-ovqat sanoatlari rayoni hamdir. Unda eng ko‘p sholi, jut, choy yetishtiriladi. Ayniqsa, jahondagi eng sifatli choy yetishtiruvchi Darjiling vodiylarining nomi olamga mashhur.

Iqtisodiy ahamiyatiga ko‘ra mamlakatning ikkinchi rayoni **G‘arbiy Hindistondir.** Uning markazi **Mumbay shahri** jahonning eng yirik madaniy va sanoat markazlaridan biri.

Hindiston iqtisodiyotining uchinchi rayoni **Shimoliy va Markaziy Hindistondir.** Eng yirik hudud va eng ko‘p sonli aholiga ega bo‘lgan bu rayonning tashkiliy markazi Dehlidir. Jahonning eng qadimiy shaharlaridan bo‘lgan Dehli, Agra, Jaypur kabi shaharlari hind-musulmon arxitektura yodgorliklariga juda boydir.

Janubiy Hindiston mamlakatning o‘ziga xos ishlab chiqarish ixtisosiga ega bo‘lgan 4-rayonidir. Tashkiliy markazi Chennay shahridir. Bu rayon iqtisodiyotining asosini qishloq xo‘jaligi tashkil qiladi. U, asosan, yeryong‘oq, kokos yong‘og‘i, kauchuksimonlar, kofe, xushbo‘y va shifobaxsh dorivor mahsulotlarni hamda paxta, don yetishtirishga ixtisoslashgan. Chennay, Haydarobod, Vishakxapatnam kabi shaharlarda keyingi davrlarda mashinasozlik, metallurgiya, neft-kimyo kabi sanoat tarmoqlari an‘anaviy yengil va oziq-ovqat sanoatlari bilan hamohang rivojlanmoqda.

Amaliy ish

1. Hindiston xo‘jaligining rivojlanishi va joylanishiga xos xususiyatlarni aniqlab, daftaringizga yozib qo‘ying.

2. Yozuvsiz xaritaga Hindistonning millioner shaharlarini tushirib, ularni mamlakat iqtisodiyotidagi o‘rnini baholab bering.

 Savol va topshiriqlar

1. Hindistonning sanoati haqida bilganlaringizni gapirib bering.
2. Hindistonning aholisiga, qishloq xo'jaligiga ta'rif bering.

51-§. Amaliy mashg'ulot

1. Daftaringizda quyidagi jadval asosida Hindiston Respublikasi va Xitoy Xalq Respublikasiga qiyosiy tavsif bering.

T/r	Tavsiflash jihatlari	O'xshashligi	Farqi
1.	Geografik o'rni		
2.	Tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari		
3.	Aholisi, mehnat resurslari		
4.	Sanoati		
5.	Qishloq xo'jaligi		
6.	Transporti		

2. Daftaringizga Osiyo mamlakatlarining ro'yxatini «Atlas»dan foydalanib quyidagi jadval asosida yozing.

T/r	Dunyo okeaniga bevosita chiqish imkoniyatiga ega bo'lgan mamlakatlar	Dunyo okeaniga chiqish imkoni bo'lmagan mamlakatlar

3. «Atlas»dan foydalanib, yozuvsiz xaritaga Osiyo mamlakatlarining chegaralarini tushiring, ularning nomlari va poytaxt shaharlarini yozing.

4. «Atlas»ning 26–27-betlaridagi xaritadan foydalanib, Hindistonning agriqlimiy resurslariga baho bering va xulosalarni daftaringizga yozing.

52-§. Janubi-gʻarbiy Osiyo mamlakatlarining iqtisodiy-geografik tavsifi

HUDUDI, SIYOSIY XARITASI, GEOGRAFIK OʻRNI

Tayanch iboralar

Yaqin Sharq, Oʻrta Sharq, Kavkazorti, Qadimgi Sharq, koʻp millatli mamlakat, davlat tuzumi.

Janubi-gʻarbiy Osiyo mintaqasi tarkibiga Yaqin va Oʻrta Sharq hamda Kavkazortining 20 ta mamlakati kiradi. Davlatlar soniga koʻra mintaqa Osiyodagi eng yirik subregiondir.

Janubi-gʻarbiy Osiyoning maydoni 7 mln. km² ga teng boʻlib, aholisi esa 361 mln. (2013-yil iyul oyiga nisbatan) kishidan ortiq.

Janubi-gʻarbiy Osiyo hududi shimoliy va sharqiy tomonlarida materikka tutashgan, gʻarbiy va janubiy tomonlarida esa katta masofada dengizlar bilan oʻralgan. Undagi Armeniya, Afgʻoniston va Ozarbayjondan tashqari – boshqa barcha mamlakatlarning dunyo dengizlariga chiqa olish imkoniyatlari Janubi-gʻarbiy Osiyo IGOʻ (iqtisodiy geografik oʻrni)ning qulayligini taʼminlaydi. Maydoni va aholisining koʻpligiga koʻra Eron, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Iroq – yirik va Bahrayn, Kipr, Qatar kichik mamlakatlari hisoblanadi. Isroil, Kipr, Turkiyaning iqtisodiy jihatdan imkoniyatlari yaxshi va, aksincha, Yaman, Afgʻoniston nochor mamlakatlar qatorida turadi. Shuningdek, Fors qoʻltigʻi mamlakatlari neft qazib chiqaradigan va undan katta daromad oladigan davlatlardan sanaladi.

Mintaqa hududining tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari xilma-xil va hududiy jihatdan katta tafovutlarga ega. Mintaqaning oʻrta va janubiy kengliklaridagi qaqrab yotgan keng hududlardan esa faqat tuya va mayda mollar yaylovi sifatida foydalaniladi.

Janubi-gʻarbiy Osiyoning mineral resurslari – xrom (Turkiya), polimetall rudalari (Eron va Turkiya), fosforit va kaliy tuzlari (Isroil, Iordaniya) kabilarning anchagina zaxiralari bor. Ammo mintaqaning asosiy boyligi neft va tabiiy gazdir. Fors qoʻltigʻi mamlakatlarining yer bagʻrida jahon neft zaxiralarining 2/3 qismi toʻplangan. Neft zaxiralarining hajmi boʻyicha jahonning birinchi «beshligi»ni Saudiya Arabistoni, Kuvayt, Iroq, Eron va Birlashgan Arab Amirliklari davlatlari tashkil qilishining oʻzi qoʻltiq-boʻyi mamlakatlarining bu masaladagi mavqeyi naqadar yuqori ekanligini koʻrsatadi.

Shu bilan birga, mintaqa mamlakatlari ishlov beriladigan yer va suv resurslariga juda kambag'al ekanligini ham ta'kidlamog' kerak.

Mintaqa **aholisi**, asosan, tabiiy o'sish hisobiga ancha tez ko'paymoqda. Gruziya, Armeniya, Isroil va Kiprni hisobga olmaganda, mintaqa mamlakatlari aholisi o'rtasidagi tug'ilish ko'rsatkichlari jahondagi eng yuqori darajalar (25–30 promille)ni tashkil qiladi.

Aholisi soniga ko'ra mintaqa mamlakatlari turlicha kattalikka ega. Eron, Turkiya va Iroq mamlakatlarida mintaqa aholisining yarmidan ko'pi yashaydi.

Mintaqa mamlakatlari bo'ylab aholining joylashishida ham katta tafovutlar mavjud. O'rtacha har 1 km² maydonga 52 kishidan to'g'ri kelgani holda, aholi nisbatan zich yashaydigan O'rta, Qora va Kaspiy dengiz bo'ylarida, tog' oraliq'i vodiylari va suv bilan ta'minlangan vohalarda o'rtacha zichlik 50–100 kishidan («Atlas»ga qarang) to'g'ri keladi. Baland tog'li va janubiy cho'l hududlarida esa aholi ancha siyrak joylashgan – 1 km² maydonda 1–10 kishi yashaydi. Aholining aksariyat qismi o'troq holda sanoat, dehqonchilik va transport sohalarida xizmat qilsa, Arabiston yarimoroli, Eron va Afg'onistonning tog'li cho'llarida millionlab kishilar hamon o'z chorva mollari izidan ko'chmanchilik qilishadi.

Janubi-g'arbiy Osiyoda aholining o'rtacha urbanizatsiya darajasi 70% dan yuqori. Shahar aholisining salmog'i ayrim mamlakatlarda 50–55% dan oshmagani holda, Isroil va iqlimi juda qurg'oqchil Kuvayt, Bahrayn, Qatar kabi mamlakatlarda bu ko'rsatkich 91–98% ni tashkil qiladi.

Janubi-g'arbiy Osiyo aholisining milliy-etnik tarkibi juda murakkab. Unda bir millatli (ko'pchilik arab davlatlari) hamda ko'p millatli (Afg'oniston, Eron, Iroq, Turkiya) mamlakatlar mavjud bo'lib, ularda ko'proq arab, fors, turk, yahudiy tillarida so'zlashuvchi xilma-xil milliy guruhlar yashaydilar.

Janubi-g'arbiy Osiyo mamlakatlari davlat tuzumiga ko'ra ham ancha xilma-xillikka ega. Agar Saudiya Arabistonida mutlaq teokratik monarxiya, Qatar va Ummonda mutlaq monarxiya, Bahrayn, Iordaniya va Kuvaytda konstitutsion monarxiya, Birlashgan Arab Amirliklarida har 5 yilga saylab qo'yiladigan federativ monarxiya – siyosiy boshqaruv tartibi mavjud bo'lsa, mintaqaning boshqa davlatlarida boshqaruvning respublika siyosiy tuzumi faoliyat ko'rsatmoqda.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritaga Janubi-g'arbiy Osiyo mamlakatlarining chegaralarini tushiring va ularning geografik o'rinlarini baholab bering.
2. Mamlakatlarning qanday mineral resurslarga boy ekanligini daftaringizga yozib oling.

Savol va topshiriqlar

1. Jahon siyosiy xaritasiga qarab mintaqa mamlakatlari tarkibini tushuntiring.
2. Mintaqa mamlakatlarining iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'rganing, ularni rivojlangan, rivojlanayotgan va qoloq mamlakatlar guruhlariga ajrating.
3. Janubi-g'arbiy Osiyo subregioni asosiy qazilma boyliklari va ularning konlarini o'rganing, qaysi mamlakatlar nimalarga boy ekanligini aniqlang, tahlil qiling va xulosalar chiqaring.

53-§. Xo'jaligi, transporti, ichki tafovutlari

Tayanch iboralar

Neft, neft qazib olish, neftni qayta ishlash, ishlov beruvchi sanoat, yengil sanoat, mashinasozlik, dehqonchilik, chorvachilik.

Janubi-g'arbiy Osiyo mamlakatlarining ko'pchiligi industrial-agrar iqtisodiyotga ega. Ammo mamlakatlar xo'jaliklarining rivojlanish darajasida anchagina farqlar ham mavjud. Ayrim mamlakatlarda ko'p tarmoqli industrial ishlab chiqarish tashkil qilingan bo'lsa (Isroil, Turkiya, Kipr), boshqa guruh mamlakatlar, asosan, bir-ikki tarmoq – neft qazib chiqarish va uni qayta ishlash sanoati (Fors qo'ltig'i davlatlari) asosida jahonning eng serdaromad davlatlari qatorida turadi. Boshqa mamlakatlardan Eron ko'p tarmoqli ilg'or iqtisodiyotni barpo qilish yo'lida ildam qadamlar qo'yayotgan bo'lsa, Afg'onistonda ishlab chiqarishning barcha sohalarida qoloqlik hukm surmoqda. Lekin asosiy guruh mamlakatlar (Livan, Iordaniya, BAA, Turkiya, Kipr, Isroil, Saudiya Arabistoni, Bahrayn, Iroq) xalqaro turizmni YIM ishlab chiqarishdagi asosiy tarmoq sifatida tez sur'atlarda rivojlantirmoqda.

Sanoati. Janubi-g'arbiy Osiyo mamlakatlarining asosiy undiruvchi sanoat tarmog'i, shubhasiz, neft qazib chiqarish va uni qayta ishlashdir. Fors qo'ltig'i mamlakatlarida mazkur sanoatning naqadar katta ahamiyatga egaligini quyidagi ko'rsatkichlar ham bildiradi: agar jahonda bir yilda har bir aholi jon boshiga 0,5 t dan neft qazib chiqarilayotgan bo'lsa, bu mamlakatlarda ushbu ko'rsatkich 3,3 ming t dan ko'proqni tashkil qilmoqda. Ushbu mamlakatlarda 2012-yilda jami 1150 mln. tonnaga yaqin neft qazib olindi. Tabiiyki, qazib chiqarilgan neftning katta qismi xomashyo holatida eksportga, birinchi navbatda, G'arbiy Yevropa, Yaponiya va AQSH ga yuboriladi. Shu bilan birga, BAA, Saudiya Arabistoni, Kuvayt, Eron kabi mamlakatlarda yirik neftni qayta ishlash korxonalari ham tobora ko'plab qurila boshlandi. Hozirgi vaqtda Fors qo'ltig'i mamlakatlarida

OSIYO MINTAQALARI

jami 500 mln. t gacha neft qayta ishlanmoqda. Bu qazib chiqarilayotgan neftning 45%i demakdir. Asosan, Sharqiy Afrika va Janubiy Osiyo ajnabiy yollanma ishchilari xizmat qilayotgan bu tarmoq Saudiya Arabistoni, Eron, Kuvayt, BAA kabi mamlakatlar eksportining 90–95% ini ta'minlamoqda.

Ishlov beruvchi sanoat ko'proq Turkiya, Isroil, Eron, Kavkazorti respublikalarida tarkib topgan. Ularda qadimiy sanoat tarmoqlari – yengil (to'qimachilik) va oziq-ovqat sanoatlari bilan bir qatorda, ko'pgina og'ir sanoat tarmoqlari ham nisbatan yaxshi rivojlangan. Metallurgiya Turkiya, Gruziya va Eronda, mashinasozlik Turkiya va Isroilda, kimyo sanoati Turkiya, Ozarbayjon va Eronda katta o'rin tutadi.

Fors qo'ltig'i mamlakatlarida neft va tabiiy gaz asosida issiqlik elektr energiyasi, neft kimyosi tarmoqlari tez rivojlanmoqda. Mintaqaning deyarli barcha mamlakatlari sanoatida yengil va oziq-ovqat sanoati katta ahamiyatga egadir. Mamlakatlarning yengil sanoatida to'qimachilik, ayniqsa, jun va charmdan tayyor ust-bosh kiyimlari va trikotaj ishlab chiqarishning o'rni katta. Bunda milliy hunarmandchilik (gilam to'qish, kashtachilik mahsulotlari, metall buyumlari), ayniqsa, Eron, Turkiya, Kavkazorti respublikalarida yaxshi rivojlangan.

Qishloq xo'jaligi Janubi-g'arbiy Osiyo mamlakatlarining iqtisodiyotida muhim o'rin tutadi. Biroq, bu tarmoq aksariyat mamlakatlar aholisini oziq-ovqat mahsulotlari bilan yetarli ta'minlay olmaydi. Suv tanqisligi ana shunday oqibatlarining asosiy sababchisidir. Hozirgi ilg'or gidrotexnika usullaridan Isroil (tomchilatib sug'orish), Suriya, Iroq (Frot daryosi suvlaridan sug'orishda foydalanish), Saudiya Arabistoni, Kuvayt (dengiz suvini chuchuklashtirish) mamlakatlaridagina ma'lum darajada foydalanilmoqda.

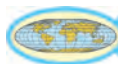
Qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i bo'lgan dehqonchilik – Turkiya, Kipr, Livan, Isroil va Kavkazorti respublikalarida, chorvachilik esa arab davlatlarida rivojlangan.

Asosiy oziq-ovqat ekinlari bo'lgan donli ekinlardan: bug'doy, arpa, mak-kajo'xori, sholi, tariq ko'proq Turkiya, Eron, Suriya, Iroq, Afg'onistonda ekiladi. Texnik ekinlardan: paxta, moy beruvchi ekinlar Turkiya, Suriya, Iroq, Ozarbayjon, Eronda, qandlavlagini Turkiya, Kavkazorti respublikalarida ekish ahamiyatli.

Janubi-g'arbiy Osiyo mamlakatlarida transport nisbatan yaxshi rivojlanmagan. Eng ommaviy transport hisoblanadigan temiryo'l transporti, asosan, Turkiya, Eron, Kavkazorti respublikalari uchun ahamiyatli. Shu bilan birga, Afg'oniston va ko'pgina arab mamlakatlarida temiryo'llar umuman yo'q. Avtomobil transporti ham Turkiya, O'rta dengiz bo'yi va Kavkazorti mamlakatlari

hamda arab davlatlarida tez rivojlanmoqda. Dengiz transporti esa ma'lum darajada Eronda, Turkiyada ahamiyatliroq. Boshqa davlatlarda esa ular dengiz bo'yida joylashgan bo'lishlariga qaramay, bu transport tarmog'i juda kuchsiz.

Janubi-g'arbiy Osiyo mamlakatlari iqtisodiy rivojlanish xususiyatlariga ko'ra ko'p tarmoqli va tor ixtisosli mamlakatlar guruhlariga bo'linadi. Ko'p tarmoqli mamlakatlar guruhi mintaqaning shimoli va shimoli-g'arbida joylashgan Turkiya, Isroil, Eron, Livan, Kipr, Suriya, Iroq hamda Kavkazorti respublikalaridan tashkil topgan. Ularda ishlov beruvchi sanoat ko'proq rivojlangan. Qishloq xo'jaligi va transport ham nisbatan yaxshi iqtisodiy ko'rsatkichlarga ega. Har bir mamlakatda yaxshi rivojlangan rayonlar bilan birga ancha sust rivojlangan hududlar ham mavjuddir.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritaga mintaqaning iqtisodiy xaritasini tushiring va uni tavsiflang.
2. Yozuvsiz xaritalarga mamlakatlarning temiryo'l va avtomobil yo'llarini tushiring va uni tahlil qilib bering.

Savol va topshiriqlar

1. «Atlas» materiallaridan foydalanib, mintaqaning ko'p tarmoqli asosiy sanoat markazlari va ular joylashgan davlatlarni aniqlang.
2. Mintaqaning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi geografiyasini o'rganing. Unda: birinchidan, sug'oriladigan maydonlar keng tarqalgan mamlakatlarni, qanday daryolardan sug'orishda foydalanishini; ikkinchidan, asosiy dehqonchilik va chorvachilik mamlakatlarini aniqlang.

54-§. Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari: iqtisodiy-geografik tavsifi

Tayanch iboralar

Arxipelag, Malakka yarimoroli, Malayya arxipelagi, dengiz sayozliklari, musson tipli.

Subregion mamlakatlari Osiyoning Hindi-Xitoy va Malakka yarimorollari, Malayya arxipelagini o'z ichiga oladi. Bu regionda Bruney, Vyetnam, Indoneziya, Kambodja, Laos, Malayziya, Myanma, Singapur, Tailand, Filippin va Sharqiy Timor joylashgan. Ikkinchi jahon urushiga qadar Buyuk Britaniya, Fransiya, Gollandiyaning mustamlakalari bo'lgan bu mamlakatlar o'z mustaqilliklarini, asosan, 1945–1984-yillar orasida qo'lga kiritdilar.

Hududi 4,5 mln. km² bo'lib, uning yarmidan ko'pi orollardan iboratdir. Jumladan, regionning eng yirik davlati bo'lgan Indoneziya, shuningdek, Filippin davlatining hududi minglab orollarda joylashgan.

Iqtisodiy-geografik o'rni, asosan, ancha qulay. Mintaqa IGO' ning qulayligi, avvalo, Yevropadan Tinch okeani havzasi mamlakatlariga olib boradigan serqatnov savdo yo'li ustida joylashganligi bilan belgilanadi. Zero, Laosdan boshqa regionning barcha mamlakatlari dengiz bo'yida yoki orollarda joylashgandir. Bu holat mamlakatlar iqtisodiy hayotida ijobiy rol o'ynamoqda.

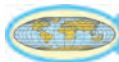
Mintaqada xilma-xil **qazilma boyliklar bor**. Ayniqsa, qalayi, volfram kabi rangli metallarning yirik konlari bor. Shuningdek, rux, qo'rg'oshin, temir rudasi, turli nodir va asl metallar, ko'mir, neft, tabiiy gaz boyliklariga ham ega. Keyingi yillarda dengiz sayozliklaridan ancha istiqbolli neft va gaz konlari topilmoqda. Yer osti boyliklariga, ayniqsa, Indoneziya, Malayziya, Bruney, Vyetnam kabi davlatlar ancha boy.

Janubi-sharqiy Osiyoning iqlimi musson tiplidir. U, ayniqsa, materik va unga tutash orollarda yaqqol seziladi.

Hozirgi vaqtda Janubi-sharqiy Osiyoning **aholisi** 629 mln. kishidan iborat. Mintaqada aholi tabiiy o'sish hisobiga ancha tez (yiliga 8 mln. kishi) o'smoqda. Aholining o'sish sur'atlari Kambodja, Laos, Vyetnam kabi mamlakatlarda, ayniqsa, yuqori. Ularda tabiiy o'sish har 1000 kishiga 20–22 kishidan to'g'ri keladi. Nisbatan yaxshi rivojlangan Singapur, Tailand, Indoneziya kabi mamlakatlarda esa bu ko'rsatkich, aksincha past, 5–10 kishini tashkil qiladi.

Aholi mintaqa bo'ylab notekis joylashgan. O'rtacha har 1 km² maydonga 140 kishi to'g'ri kelgani holda, bu ko'rsatkich Vyetnam, Filippin, Tailandda 200 kishini tashkil qiladi. Indoneziyaning Yava orolida aholining o'rtacha zichligi 2,5 ming kishi va Singapurda 6,5 ming kishiga yetadi. Shu bilan birga, Laos, Kambodja, Bruney kabi davlatlarda aholining o'rtacha zichligi 1 km² maydonga 50–80 kishini tashkil qiladi.

Urbanizatsiya darajasi o'rtacha 54,6% ga teng. Ushbu ko'rsatkich Singapurda 100% ni tashkil etadi. Nisbatan yuqori darajadagi urbanizatsiya darajasi Bruney (76,1%), Malayziya (73,0%) davlatlariga xos. O'rtacha urbanizatsiyalashgan ko'rsatkichlar Filippin (49,6%) va Indoneziya (44,6%)ga xos. Eng past ko'rsatkichlar Laos, Vyetnam, Timor-Leshtin, Kambodja davlatlarida kuzatiladi.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritaga mintaqa mamlakatlarini tushiring va uni tavsiflab bering.
2. Mamlakatlarni aholisining soniga binoan tartib bilan daftaringizga yozing.

Savol va topshiriqlar

1. Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari joylashgan yirik arxipelag va orollarning nomlarini aytib bering.
2. Mintaqa mamlakatlarida qanday irq va til guruhiga mansub xalqlar ko'pchilikni tashkil etadi?

55-§. Xo'jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqalari va ichki tafovutlari

Tayanch iboralar

Yangi industrial mamlakatlar, Singapur, Malayziya, Kambodja, Laos, mashinasozlik, avtomobilsozlik, elektrotexnika.

Janubi-sharqiy Osiyo o'tgan asrning 70-yillarigacha jahonning eng qoloq o'lkalaridan biri bo'lib kelgan edi.

Osiyoda bir qator yangi industrial mamlakatlar shakllandi. Ana shunday mamlakatlar qatoriga Janubi-sharqiy Osiyoning dastlab Singapur, so'ngra Malayziya, Tailand, Bruney davlatlari ham qo'shildilar. Indoneziya va Filippin ham ijtimoiy hayotida keskin jonlanishlar ko'zga tashlanmoqda.

Shunday qilib, hozirgi Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari xo'jaligida rivojlanish darajasiga ko'ra bir-birlaridan farq qiluvchi: a) rivojlanishda ancha ilg'or bo'lgan yangi industrial mamlakatlarda industrial-agrar; b) rivojlanayotgan mamlakatlarda agrar-industrial ishlab chiqarish shakllandi.

Hozirgi vaqtda Janubi-sharqiy Osiyo mintaqasi iqtisodiyotida sanoat ishlab chiqarishining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Mintaqa YIM ning 40,7% i sanoatga, 24,7% i qishloq xo'jaligiga va 34,6% i xizmat ko'rsatish sohasiga to'g'ri keladi.

Chetdan keltiriladigan metall asosida mashinasozlik sanoati Janubi-sharqiy Osiyoning Malayziya, Tailand, Indoneziya va Filippin davlatlarida yaxshi rivojlangan. Elektronika va elektrotexnika, radiotexnika va telemexanika, maishiy xizmat texnikasi mahsulotlarini ishlab chiqarish, ayniqsa, Singapur, Malayziya va Tailanda yuqori darajada rivojlangan.

Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari iqtisodiyotida **qishloq xo'jaligi** va u bilan bog'liq bo'lgan agrosanoat tarmoqlari muhim o'rin egallaydi. Tabiiy sharoiti har yili 2–3 martagacha turli ekinlarni ekib hosil olishga imkon beradi. Shu sababli mavjud yer maydonlari doimo o'sib borayotgan millionlab aholini zaruriy oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlab kelmoqda.

Shu bilan birga, mintaqada **chorvachilik** ancha sust rivojlangan. Barcha mamlakatlarda baliq ovlash bilan shug'ullaniladi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi yengil va oziq-ovqat sanoatlari ancha ahamiyatli. Guruch mintaqadagi ko'plab mamlakatlar eksportining asosini tashkil qiladi. Bu borada Tailand, Myanma, Vyetnam alohida ajralib turadi. **Yog'-moy sanoati** tarmoqdagi yana bir yirik sohadir. O'simlik moyi, asosan, kokos yong'og'idan olinadi. Jahonda bunday moyni ishlab chiqarish va uni eksport qilishda ham Janubi-sharqiy Osiyo mintaqasi yetakchilik qiladi.

Janubi-sharqiy Osiyoda **transportning** o'ziga xos tarmoqlari rivojlangan. Mamlakatlar iqtisodiyotida dengiz va daryo transportining roli, ayniqsa, katta. Temiryo'l va avtomobil transporti mamlakatlarda ikkinchi darajali ahamiyatga ega. Havo transporti ko'proq xalqaro aloqalarda muhim o'rin tutadi.

Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari rekreatsiya resurslariga juda boy bo'lganligi sababli, xalqaro turizm va dam olish tarmoqlari juda tez rivojlanmoqda.

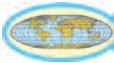
Mintaqa mamlakatlari jahon miqyosida eksport-import aloqalarida faol qatnashib kelmoqda. Ayrim mamlakatlar ichida eksport-import hajmining kattaligi bo'yicha Singapur (45,0%), Malayziya (17,3%), Tailand (14,7%) va Indoneziya (10,8%) ajralib turadi. Mintaqada 2012-yilda 3,5 trln. AQSH dollariga teng YIM ishlab chiqarildi.

Mintaqa mamlakatlarini bir-biridan farq qiladigan **3 guruhga** bo'lish mumkin. Bular:

1. Malakka mamlakatlari – Malayziya, Singapur va Tailand. Mintaqa hududining 20% i, aholisining 16% ini o'zida birlashtirgan bu mamlakatlar aholi jon boshiga tabiiy kauchuk, sholi, kokos palmasi moyi yetishtirishda jahonda yetakchilik qiladi. Ular og'ir sanoat tarmoqlari (elektr energiyasi, turli kemalar va port texnikalari, elektrotexnika va neft kimyosi), yengil va oziq-ovqat sanoatlari mahsulotlarining ko'pgina xillarini ishlab chiqarishda ham birinchi o'rinni egallaydi. Avtomobil va elektrometallurgiya korxonalari ham faqat Malakka mamlakatlarida mavjud.

2. Orollar mamlakatlari – Indoneziya, Bruney, Filippin va Sharqiy Timor Janubi-sharqiy Osiyoning Tinch va Hind okeanlari oralig'idagi minglab katta-kichik orollarda joylashgan. Indoneziyada 13,6 ming va Filippinda 7 mingdan ortiq orollar hisobga olingan.

3. Hindi-Xitoy mamlakatlari – Vyetnam, Kambodja, Myanma, Laos davlatlaridir. Tipik musson iqlimli bu mamlakatlar tabiiy resurslarga boy. Bu mamlakatlar iqtisodiyotining asosini qishloq xo'jaligi va uning mahsulotlarini qayta ishlovchi yengil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlari tashkil qiladi.

Amaliy ish

Yozuvsiz xaritaga Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarining iqtisodiy xaritasini tushiring. Mintaqaning ichki hududiy tafovutlariga xos xususiyatlarni daftaringizga yozing.

Savol va topshiriqlar

1. «Atlas»dan Janubi-sharqiy Osiyo mintaqasining siyosiy xaritasini jahonning ayrim mintaqalari bilan taqqoslang, ularning o'xshash va farq qiluvchi tomonlarini ta'riflang.
2. «Atlas»ga qarab mintaqa qanday tabiiy va mineral resurslarga boy va qanday resurslar taqchil ekanligini aniqlang.
3. Mintaqada aholi eng zich va aksincha, aholi ancha siyrak hududlarni tahlil qiling.
4. Mintaqada nima uchun tog'-kon sanoatining ahamiyati kattaroq va ishlov beruvchi sanoat tarmoqlari yaxshi rivojlanmagan?

8-mavzu. Afrika

56-§. Afrika mamlakatlarining umumiy tavsifi va tabiiy demografik salohiyati

Tayanch iboralar

Afrika, arab davlatlari, Shimoliy, Ekvatorial, Janubiy Afrika, o'rtacha umr, yirik shaharlar, qishloqlar.

Afrika maydonining kattaligi bo'yicha Yevrosiyodan keyingi yirik materik. Materik maydoni 29,2 mln. km², unga tegishli orollar bilan esa 30,3 mln. km², bu yer quruqlik yuzasining 1/5 qismi demakdir. Orollaridan Madagaskar eng yirigi hisoblanadi. Hind okeanida joylashgan Sokotra, Zanzibar, Pemba, Mariya, Komor, Amirant, Seyshel, Maskaren (Mavrikiy, Reyunon va b.) va Atlantika okeanida joylashgan Madeyra, Kanar, Kabo-Verde, Bioko, San-Tome, Prinsipi, Vozneseniya, Avliyo Yelena, Tristan-da-Kunya orollari ham Afrikaga qaraydi. Hozirgi vaqtda Afrikada jami 58 ta mamlakat mavjud. Respublikalar soni 52 ta, monarxiyalar 3 ta. G'arbiy Sahroyi Kabir mamlakatining maqomi noma'lum.

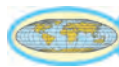
Xrom, temir, marganes, uran, mis, qalayi, kobalt, oltin, platina, asbest, slyuda zaxiralari ulkandir, yirik olmos konlari mavjud. Afrika boksit va fosforitlarning zaxiralari bo'yicha dunyoda yetakchi o'rinlarni egallaydi. Umuman olganda,

Afrika dunyoda oltin zaxirasi bo'yicha birinchi o'rinni, olmos zaxirasi bo'yicha ikkinchi o'rinni (Avstraliyadan keyin) egallaydi.

Afrika **suv resurslariga** boy. Yillik umumiy suv oqimi 5 ming km³ dan ortiq, shundan 25% i Kongo, 10% i Zambezi hamda 6% i Niger daryolariga to'g'ri keladi. Nil daryosining yillik suv oqimi atigi 85 km³ ga teng, xolos.

Afrika aholisining soniga ko'ra (1162 mln.) materiklar ichida Yevrosiyodan keyingi ikkinchi, uning o'sish sur'atlari bo'yicha esa birinchi o'rinda turadi. Afrika aholisi yiliga bir necha million kishiga ko'paymoqda. Aholining tabiiy o'sish sur'atlari Markaziy, Sharqiy va G'arbiy Afrika mintaqalari hamda mamlakatlarida (Niger, Chad, Uganda, Malavi, Gvineya, Angola, Mali, Keniya, MAR va b.), ayniqsa, yuqori ko'rsatkichlar bilan ifodalanmoqda. Mazkur mamlakatlarda tug'ilish koeffitsiyenti 35 promilledan ham yuqoridir, o'lim koeffitsiyenti 8–10 promilleni, bolalar o'limi koeffitsiyenti esa 85–90 promilleni tashkil etmoqda. Aholining o'rtacha umr ko'rish davri 52 yoshdan oshmaydi.

Afrikada aholisining soni 1 mln. dan ortiq bo'lgan 20 ga yaqin shahar mavjud. Qohira, Iskandariya, Keyptaun, Yoxannesburg, Lagos, Abijan, Kinshasa, Nayrobi, Addis-Abeba, Jazoir, Kasablanka, Dakar shular jumlasidandir. Qohira, Yoxannesburg, Lagos va boshqa ba'zi yirik shaharlar atrofida aglomeratsiyalar shakllangan.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritaga materik mamlakatlari chegaralarini tushiring va uni tavsiflab bering.
2. Afrika mamlakatlarining mineral resurslar bilan qanday ta'minlanganligini «Atlas»dan aniqlang va izohingizni daftaringizga yozib qo'ying.

Savol va topshiriqlar

1. Afrika qit'asi tarkibiga kiruvchi orollar ro'yxatini tuzing.
2. Afrika siyosiy xaritasining o'zgarishi qaysi davrlarda chuqur va miqyosli bo'ldi? Buning sababini aniqlang.
3. Materik relyefi va iqlimini xo'jalik taraqqiyoti nuqtayi nazaridan baholang.
4. Afrika aholisining soni, ko'payish sur'atlari, manbalari va joylashishiga xos xususiyatlarni aniqlang.
5. Afrika aholisining irqiy, milliy-etnik va diniy tarkibi to'g'risida nimalarni bilasiz?

57-§. Afrika mamlakatlari: xo‘jaligi, iqtisodiy rayonlari

Tayanch iboralar

Qayta ishlovchi sanoat, o‘simlik yakkahokimligi, Shimoliy Afrika, Tropik Afrika, Janubiy Afrika.

Qayta ishlovchi sanoat JAR, Misr, Jazoir, Nigeriya, Marokash, Liviya hamda Zimbabve, Tunis, KDR, Keniya mamlakatlarida yaxshi rivojlangan. Aynan shu mamlakatlar elektroenergiya ishlab chiqarish bo‘yicha ham Afrikada yetakchi o‘rinlarni egallaydi.

O‘simlik yakkahokimligi – bu nafaqat tabiiy-geografik, balki tarixiy, ijtimoiy hodisadir. Shunday ixtisoslashuv mustamlaka davridan qolgan «meros»dir.

Afrikaning iqtisodiy rayonlashtirish masalasi hozirgi vaqtgacha yakuniy yechimini topgani yo‘q. Tadqiqotchilar ichida Afrikani ikki: Shimoliy Afrika va Tropik Afrika subregionlariga bo‘lish keng tarqalgan.

Shimoliy Afrikaning umumiy maydoni 9555,2 ming km², aholisining soni 216,0 mln. kishi, shu jumladan, shahar aholisining soni 102,8 mln. kishi, ulushi 47,5% (2013-y.). Bu, asosan, arablar, barbarlar va tuareglar istiqomat qiluvchi tarixiy subregion. Shimoliy chegarasini O‘rta dengiz suvlari yuvib turadi, janubiy chegarasi shartli ravishda Sahroyi Kabirning markaziy va janubiy qismlaridan o‘tadi. Subregionda Misr, Liviya, Tunis, Sudan, Jazoir, Marokash, Mavritaniya hamda G‘arbiy Sahroyi Kabir mamlakatlarining hududi joylashgan. Geografik o‘rni qulay.

Aholisining soni o‘rtacha yiliga 2,1–2,2% ga o‘smoqda.

Xo‘jaligining asosini tog‘-kon sanoati tashkil etadi. Jazoir, Liviya va Misrda neft va gaz qazib olish, qayta ishlash sanoati yaxshi rivojlangan bo‘lib, u tovar ahamiyatiga ega. Qora metallurgiya sanoati Misr (Xeluan) va Jazoir (Annaba)da, rangli metallurgiya Jazoir, Misr, Marokashda, mashinasozlik mamlakatlarning poytaxtlari hamda katta shaharlarida rivojlangan. Shimoliy Afrikada kimyo sanoati, ayniqsa, mineral o‘g‘itlar ishlab chiqarish yuqori darajada rivojlangan.

Qishloq xo‘jaligi, avvalambor, dehqonchilik, qulay tabiiy sharoit va suv resurslari bilan bog‘liq holda rivojlangan. Asosiy shaharlari va sanoat markazlari kabi dehqonchilik makonlari O‘rta dengiz hamda Atlantika okeani sohillariga yaqin hududlarda va Nil vodiysida joylashgan. Sug‘orma dehqonchilik Nil vodiysida (Misr) rivojlangan bo‘lib, u ingichka tolali paxta, shakarqamish hamda boshqa ekinlarni yetishtirishga ixtisoslashtirilgan.

Asosiy eksport qilinadigan mahsulotlari: neft va neft mahsulotlari, tabiiy gaz, fosforitlar, rangli metallar, paxta, sitrus mevalari, xurmo, oziq-ovqat mahsulotlari.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritaga Afrika mamlakatlarining iqtisodiy xaritasini tushiring va uni tahlil qilib bering.
2. Shimoliy Afrika bilan Tropik Afrika ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida mavjud farqlarni aniqlang va ularni baholang.

Savol va topshiriqlar

1. Afrika xo'jaligining jahon xo'jaligida tutgan o'rnini baholang. Bunda qaysi tarmoqlar yetakchi o'rinlarni egallaydi?
2. Xo'jaligining hududiy tarkibini baholang, unga xos umumiy va regional jihatlarni aniqlang. Sanoatining asosiy tarmoqlari va ularning ahamiyatini baholang.
3. Qishloq xo'jaligining yetakchi tarmoqlari geografiyasi va ahamiyatini baholang. «O'simlik yakkahokimligi» qanday rol o'ynaydi?
4. Afrikada oziq-ovqat muammosini qanday hal qilish mumkin?

58-§. Afrika transporti va subregionlari

Tayanch iboralar

Tropik Afrika, Janubiy Afrika, Sharqiy Afrika, G'arbiy Afrika.

Afrika transporti umuman bo'sh rivojlangan materikdir. Dastlabki transport vositalarining rivojlanishi mahalliy tabiiy resurslarni, avvalambor foydali qazilmalarni qazib olish, ularni materik portlariga yetkazish va shu asosda Yevropa mamlakatlari va AQSHga dengiz kemalari orqali yetkazish bilan bog'langan. Shunday dengiz portlarining soni ham unchalik ko'p emas. Bularga Iskandariya, Jazoir, Lagos, Dar-us-Salom, Keyptaun kabi shaharlar kiradi.

Dengiz transportining ahamiyati xalqaro aloqalarni olib borishda beqiyosdir. Transport tarmog'iga xos xususiyat, uni asosan sohil hududlarda rivojlanganligi bilan ajralib turadi. Temir yo'llarining uzunligi 85 ming km ga yaqin. Uzunligi va ahamiyati bo'yicha keyingi o'rinda quvur transporti turadi.

Afrikani subregionlarga ajratish juda murakkab vazifadir. Bunda nafaqat tabiiy sharoitni, balki undan ham ko'proq tarzda hududlarning etnik va diniy xususiyatlarini hisobga olish zarur hisoblanadi. Ularni hisobga olgan holda Afrikani quyidagi subregionlarga taqsimlash qabul qilingan: Shimoliy Afrika, G'arbiy Afrika, Markaziy Afrika, Sharqiy Afrika, Janubiy Afrika.

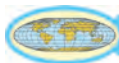
Shimoliy Afrika subregioni Sudandan tashqari qolgan barcha arab mamlakatlarini o‘z ichiga oladi. Aholi, asosan, vohalar va dengiz sohillarida joylashgan. Iqtisodiyotida neft va gaz, temir rudasi va fosforitlarni qazib olish, qayta ishlash va eksport qilish muhim o‘rin egallaydi. Oziq-ovqat va yengil sanoat ham yaxshi rivojlangan. Qishloq xo‘jaligida bug‘doy, arpa, paxta, zaytun, uzum, sitrus mevalari yetishtirish asosiy rol o‘ynaydi.

G‘arbiy Afrika tarkibiga Gvineya qo‘ltig‘idan shimolda joylashgan mamlakatlar kiradi. Iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligi (kakao, yeryong‘oq, sitrus o‘simliklari) yetakchilik qiladi. Katta miqdorda neft (Nigeriya) va olmos (Kot-d’Ivuar, Serra-Leone) qazib olish va eksport qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Markaziy Afrika o‘rmon va mineral resurslarga juda boy subregion. Neft va marganes rudasini eksportga chiqarish (Gabon, Kongo Respublikasi), olmos va oltin qazib olish katta miqyoslarda Kongo Demokratik Respublikasida amalga oshiriladi.

Sharqiy Afrika shimoldan janubga minglab kilometr ga cho‘zilgan subregion. Kofe, yeryong‘oq, choy, paxtani eksportga chiqaradi. Olmos, mis qazib olishda muhim o‘rin egallaydi.

Janubiy Afrika. Mintaqada materikning eng boy (JAR) va eng kambag‘al (Mozambik) mamlakatlari joylashgan. Oltin, olmos, mis rudasini qazib olish va eksport qilishda muhim o‘rin egallaydi. Turli xil qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini (go‘sht, jun, qorako‘l teri) eksport qiladi.

Amaliy ish

Darslikdagi karta sxemadan subregionlar tarkibini aniqlab, ularni daftaringizga yozib qo‘ying.

Savol va topshiriqlar

1. Transport turlarining subregionlar bo‘yicha rivojlanganligi xususiyatlarini belgilang.
2. Nima sababdan olmos va oltin qazib oluvchi mamlakatlarda aholi qashshoq yashaydi?
3. Subregionlar doirasida aholi joylashuviga xos jihatlarni aniqlang va baholang.
4. Nima sababdan Afrika mamlakatlarida geosiyosiy vaziyat murakkab?

59-§. Janubiy Afrika Respublikasi

Tayanch iboralar

JAR, oltin, olmos, uran.

Tropik Afrika Gʻarbiy, Markaziy, Sharqiy va Janubiy Afrikadan tashkil topgan. Shularning ichida tabiiy salohiyatining kattaligi boʻyicha Gʻarbiy va Janubiy, demografik salohiyati boʻyicha esa Gʻarbiy va Sharqiy mintaqalar ajralib turadi. Gʻarbiy va Janubiy mintaqalar, undan tashqari mamlakatlar soni boʻyicha ham peshqadamlik qiladi. Mamlakatlar ichida JAR alohida ahamiyatga ega.

17-jadval

Tropik Afrika mamlakatlariga xos umumiy koʻrsatkichlar (2013-y.)

T/r	Mintaqa	Mamlakatlar soni	Maydoni, ming km ²	Aholisining soni, mln. k.	Shahar aholisi soni va ulushi	
					mln. k.	%
I.	Gʻarbiy	18	5141,9	346	156	45,1
II.	Markaziy	6	5336,1	132	52	39,2
III.	Sharqiy	10	3706,1	281	69	24,6
IV.	Janubiy	15	6574,9	185	90	48,6
Jami	Jami	49	20759,0	948	367	38,9

JAR Afrika hududining 4,1% ini egallagani hamda aholisining 4,3% ini oʻzida jamlagani holda, ushbu mamlakatga qitʼa miqyosida sanoat mahsulotining 30% i, poʻlatning 60% i, temiryoʻllarning 1/3 qismi, barcha yuk va yengil avtomobillarning 30% i toʻgʻri keladi.

Dunyoda qazib olingan oltinning 20% i, 100 mln. karat jami olmosning hamda 55 mln. karat zargarlik olmosining tegishli ravishda 10 va 5 mln. karati mazkur mamlakatda ishlab chiqariladi. Mamlakat uran qazib olish boʻyicha (yiliga 3,5 ming t) dunyoda Kanada va AQSH dan keyingi oʻrinda turadi.

Shunga qaramasdan, JAR ning barcha hududlarini iqtisodiy rivojlangan, deb hisoblashga asos yoʻq. Janubiy Afrika Respublikasini ikki iqtisodiyot, yaʼni iqtisodiy rivojlangan davlatlarning ham, rivojlanayotgan davlatlarning ham jihatlari xos boʻlgan mamlakat deb atash mumkin.

Amaliy ish

1. Afrika rayonlarini yozuvsiz xaritagat tushiring.
2. Yozuvsiz xaritagat JAR ning iqtisodiy xaritasini tushiring va uni tavsiflang.

Savol va topshiriqlar

1. «Atlas»dan foydalanib, iqtisodiy rayonlar qanday mineral resurslarga boy ekanligini aniqlang va ularning ro'yxatini tuzing.
2. Iqtisodiy rayonlarning tabiiy-demografik salohiyatini baholang.
3. JAR ning Afrika iqtisodiyotida egallagan o'rnini baholang.

9-mavzu. Avstraliya va Okeaniya

60-§. Avstraliya va Okeaniyaning umumiy tavsifi

Tayanch iboralar

Avstraliya, Okeaniya, Melaneziya, Mikroneziya, Polineziya, aholining milliy tarkibi, aborigenlar.

Avstraliya Ittifoqi Avstraliya materigining maydonini to'liq egallagan dunyodagi yagona mamlakatdir. Uning tarkibiga materikdan tashqari Tasmaniya va boshqa qator mayda orollar kiradi. Maydoni 7741 ming km², shundan 7692,0 ming km² maydonni materikning o'zi egallagan. Dunyoning quruqlik orqali o'tgan chegarasiga ega bo'lmagan mamlakatlaridan biri.

Iqtisodiy-geografik o'rnini uning janubiy yarimsharda yirik materiklar, regionlar va mamlakatlardan ancha olisda joylashganligi bilan belgilanadi. Shu bilan birga, zamonaviy dengiz va havo transportining yuqori darajada rivojlanganligi mamlakatni jahonning barcha regionlari, davlatlari bilan doimiy aloqada bo'lib turishini ta'minlaydi.

Okeaniya Tinch okeanida joylashgan orollar to'plamidir. Okeaniya uch qismdan: Polineziya, Melaneziya va Mikroneziyadan iboratdir. Melaneziya (Solomon, Yangi Gebrid, Yangi Kaledoniya va boshqa orollar) Avstraliyaga juda yaqin joylashgan, Polineziya (Gavayi, Samoa, Tokelau va boshqa orollar) esa aksincha, Avstraliyadan ancha olisda, Tinch okeanining janubiy va markaziy qismlarida joylashgan. Mikroneziya (Karolina, Marshall, Mariana, Gilbert va boshqa orollar) Yangi Gvineya orolidan shimolda, Filippin orollaridan sharq tomondagi akvatoriyada tarqalgan.

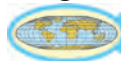
Asosiy daryosi Murrey va uning irmog'i Darlingning suvi mavsumlar bo'yicha o'zgarib turadi.

Avstraliya xilma-xil foydali qazilmalarga boy. Shulardan ba'zilar ahamiyati va zaxirasi bo'yicha dunyoda yuqori o'rinlarni egallaydi. Temir rudasi, mis, nikel, uran rudalari, boksitlar, ko'mir, oltin, olmos konlari shular jumlasidandir.

Ko'mir konlari materikning janubiy va janubi-sharqiy qismlarida topilgan, neft va tabiiy gaz mamlakatning sharqiy hududlarida va g'arbida, okean shelfida qazib olinadi.

Aholisi. Avstraliya va Okeaniyada (Gavayi orollarisiz) 2013-yilning iyul oyiga nisbatan 32,0 mln. kishi istiqomat qilgan. Shu jumladan, Avstraliyada 21,0 mln. (2/3 qismi), Yangi Zelandiyada 4,0 mln., Papua-Yangi Gvineyada 6,0 mln., boshqa mayda orollarda 1 mln. aholi mavjud. Aholining soni juda past sur'atlar bilan ko'paymoqda. Aholi juda notekis taqsimlangan. Aholining o'rtacha zichligi 1 km² ga 2,8 kishini tashkil etgani holda, ushbu ko'rsatkich mamlakatning janubi-sharqiy qismida 100–250 kishiga yetadi. Umuman olganda, aholi materikning chekka sohil qismlarida nisbatan zich, markaziy va g'arbiy hududlarida siyrak tarqalgan. Ba'zi bir hududlarda doimiy aholi umuman yo'q (Eyr ko'li atroflari va markaziy qismlarida). Aholining o'rtacha yashash davri erkaklarda 80 yoshga, ayollarda 84 yoshga teng. Aholining milliy tarkibida avstraliyalik inglizlarning ulushi deyarli 90% ga yetadi. Ulardan tashqari, mamlakatda amerikaliklar, fransuzlar, nemislar, afrikaliklar, hindistonliklar, Janubi-sharqiy Osiyo xalqlari va, hatto, o'zbeklar ham bor. Sidney shahrida o'zbeklar jamoasi mavjud.

Okeaniya aholisining tarkibida mahalliy xalqlarning ulushi anchagina. Jumladan, Yangi Zelandiyada mahalliy xalq – maorillarning jami aholi sonidagi ulushi 20% ga yetadi. Bu ko'rsatkich Papua-Yangi Gvineyada 70–80% ga, mayda orollarda esa 100% gacha boradi. Shahar aholisining ulushi Avstraliyada 89,3% ga, Yangi Zelandiyada 86,2% ga, Mikroneziyada 22,8% ga teng. Papuane Yangi Gvineyada ushbu ko'rsatkich 12,6% ni tashkil qiladi, xolos.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritaga Avstraliya va Okeaniyaning siyosiy xartasini tushiring.
2. Avstraliya va Okeaniyada qaysi millat vakillari, qaysi dinga e'tiqod qiluvchi xalqlar istiqomat qilishini «Atlas»dan aniqlang va uni tavsiflang.

Savol va topshiriqlar

1. Okeaniya tarkibiga qaysi orollar, mamlakatlar, mustamlakalar kiradi? Shularning nomlari keltirilgan ro'yxat tuzing.
2. Avstraliya qanday tabiiy resurslarga boy, qanday tabiiy resurslarga kambag'al?
3. Avstraliyaning xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan foydali qazilma boyliklarining nomlarini yozib, xaritada ko'rsating.

61-§. Avstraliya va Okeaniya xo‘jaligi

Tayanch iboralar

Avstraliya Ittifoqi, Yangi Zelandiya, Okeaniya, issiqlik stansiyalari, gidravlik stansiyalar, neft, ko‘mir, qo‘y, qoramol.

Avstraliya Ittifoqi va Yangi Zelandiya dunyoning eng rivojlangan mamlakatlari qatoriga kiradi. Fiji, Marshall orollari va Mikroneziyada iqtisodiyot nisbatan rivojlangan, qolgan mamlakatlar va orollar qoloq xo‘jalik tizimiga ega.

Avstraliyada mahalliy mineral resurslar va qishloq xo‘jaligi xomashyosiga asoslangan sanoat tarmoqlari: tog‘-kon, metallurgiya, mashinasozlik, yengil va oziq-ovqat sanoati yuqori darajada rivojlangan.

Mamlakat yirik issiqlik va gidravlik elektrostansiyalariga ega.

Avstraliyada 2012-yilda 250 mlrd. kVt/soatdan ortiq elektroenergiya ishlab chiqarildi. Bu ko‘rsatkich Yangi Zelandiyada 47 mlrd. kVt/soatga teng bo‘ldi.

Avstraliyada hozirgi vaqtda yiliga 30 mln. t neft, 30 mlrd. m³ tabiiy gaz, 400 mln. t ko‘mir qazib olinmoqda, 12–15 mln. t po‘lat eritilmoqda, 300 ming donadan ko‘p yengil avtomobillar ishlab chiqarilmoqda. Don ekinlarining yalpi hosili 35–40 mln. t ni tashkil etadi, yarim mln. t dan ortiq paxta tolasi ishlab chiqarilmoqda. Avstraliyada salkam 30 mln. bosh yirik shoxli qoramol (Yangi Zelandiyada 10 mln. bosh), 150 mln. boshdan ziyod qo‘y va echkilar (Yangi Zelandiyada 60 mln. bosh) mavjud. Avstraliyada o‘rtacha yiliga 4,0 mln. t go‘sht (Yangi Zelandiyada 1,5 mln. t), 8 mln. t (Yangi Zelandiyada 9 mln. t) sut tayyorlanadi.

Avstraliyada qora metallurgiya Port-Kembla, Nyukasl, Uandovi shaharlarida, rangli metallurgiya Maunt-Ayza, Klonkarri, Gladston, Kalgurli-Boulder, Port-Piri, Kanberra, Xobart, Risdon, Bell-Bey shaharlarida rivojlangan. Yirik, katta hamda o‘rta shaharlarining barchasida mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati korxonalari mavjud. Mamlakatda neftni qayta ishlash va neft-kimyo sanoati tez sur‘atlar bilan rivojlanmoqda. Melburn, Sidney, Nyukasl, Brisben, Pert, Adelaida va boshqa shaharlar ushbu tarmoq markazlari bo‘lib hisoblanadi. Avstraliyada yog‘ochni qayta ishlash va selluloza-qog‘oz sanoati yaxshi rivojlangan. Mamlakatda 2,0 mln. t ga yaqin qog‘oz ishlab chiqariladi. Mazkur tarmoqning yirik korxonalari mamlakatning janubi-sharqidagi ko‘pchilik shaharlarda joylashgan. Avstraliyada 5–6 mln. t sement va katta miqdorda boshqa qurilish materiallari ishlab chiqariladi. Qurilish materiallari sanoati mamlakatning barcha regionlari va shaharlarida mavjud.

Avstraliyada yengil sanoat, ayniqsa, uning to‘qimachilik, teri-poyabzal tarmoqlari yaxshi rivojlangan. To‘qimachilik korxonalarini Sidney, Melburn, Ballarat, Adelaida, Pert, Albani shaharlarida joylashgan.

Mamlakatda oziq-ovqat sanoati tarmoqlari ichida un va omixta yem ishlab chiqarish, qand-shakar, go‘sht, sut, baliq-konserva sanoati korxonalarini deyarli barcha shaharlarida mavjud.

Qishloq xo‘jaligida yaylov chorvachiligi (qo‘ychilik) va qoramolchilik yaxshi rivojlangan. Avstraliya yaylovlarining kattaligi va ularda boqilayotgan qo‘ylarning soni bo‘yicha dunyoda birinchi o‘rinni egallaydi. Chorvachilik qishloq xo‘jaligining yetakchi tarmog‘i hisoblanadi. Mamlakatda dehqonchilik ham yuqori darajada rivojlangan. Shakarqamish, paxta va, ayniqsa, donchilik yuqori tovar ahamiyatiga ega. Dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari yengil va oziq-ovqat sanoatining asosiy xomashyosi hisoblanadi.

Okeaniya mamlakatlarining aholisi, asosan, baliqchilik, qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanadi. Ko‘pchilik orollar (Fransiya Polineziyasi, Vanuatu, Kiribati, Fiji) dunyoning yirik turizm va sayyohlik markazlariga aylandi.

Avstraliya doirasidagi asosiy yuklar temiryo‘l transporti orqali tashiladi. Xalqaro savdo aloqalarida dengiz transportining ahamiyati beqiyosdir. Avstraliyada keyingi yillarda quvur transportining rivojlanishiga katta e‘tibor qaratilmoqda. Avstraliyaning tashqi savdo aylanmasi 2012-yilda 301,1 mlrd. dollarni tashkil etdi. Avstraliya chetga, asosan, AQSH, Yaponiya, Yevropa mamlakatlariga tog‘-kon, metallurgiya, mashinasozlik, yengil va oziq-ovqat sanoati mahsulotlarini chiqaradi. Avstraliya hozirgi vaqtda Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarining asosiy xomashyo bazasiga aylanmoqda. Shu bilan birga, yuqori texnologiyalarga tayanib ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari ham mamlakatdan keng miqyosda eksport qilinmoqda. Import ulushining ko‘payishi neft va neft mahsulotlari hamda ko‘p miqdorda kompyuterlarni import qilish bilan bog‘langan.

Amaliy ish

Yozuvsiz xaritaga Avstraliya va Okeaniyaning iqtisodiy xaritasini tushiring hamda uni tahlil qiling, tashqi iqtisodiy aloqalariga xos umumiy xususiyatlarni aniqlang.

Savol va topshiriqlar

- 1 Xo‘jaligining asosiy tarmoqlarini belgilang va ular to‘g‘risida so‘zlab bering.
- 2 Avstraliya sanoatida katta rol o‘ynayotgan tarmoqlarni aniqlang hamda ularning rivojlanish omillari to‘g‘risida so‘zlab bering.

10-mavzu. Shimoliy va Markaziy Amerika davlatlari

62-§. Shimoliy va Markaziy Amerika davlatlarining umumiy iqtisodiy-geografik tavsifi

Tayanch iboralar

Shimoliy Amerika, Markaziy Amerika, federativ respublika, unitar respublika, migratsiya.

Shimoliy va Markaziy Amerika mamlakatlari qatoriga Amerika Qo‘shma Shtatlari, Kanada, Kosta-Rika, Salvador, Gvatemala, Gonduras, Meksika, Nikaragua, Panama va Beliz kiradi.

Umumiy maydoni 21825 ming km², aholisining soni (2013-yil iyul oyiga nisbatan) 506 mln. kishi, shundan 353,2 mln. kishi (69,6%) AQSH va Kanada mamlakatlariga to‘g‘ri keladi.

Mamlakatlarning aksariyat qismi respublikalar (Kosta-Rika, Gvatemala, Gonduras, Nikaragua, Panama, Salvador)dan iborat. Federativ respublikalarga AQSH va Meksika kiradi. Kanada – Hamdo‘stlik tarkibidagi mustaqil Federativ davlat, Beliz esa Hamdo‘stlik tarkibidagi davlatdir.

Mamlakatlarning geografik o‘rni juda qulay, ularning ba‘zilari (AQSH, Kanada, Meksika, Gvatemala, Gonduras, Nikaragua, Kosta-Rika, Panama) ikki, hatto uch okean akvatoriyasiga chiqish yo‘liga ega.

Tabiiy resurslarga juda boy. Bu o‘rinda, ayniqsa, AQSH, Kanada va Meksika keskin ajralib turadi. AQSH va Kanada tabiiy resurslarning xilma-xil turlari va ulkan zaxiralariga ega. Meksika ham neft, polimetall rudalari va kimyoviy xomashyo resurslariga boy. Neft Meksika qo‘ltig‘idan qazib olinadi. Markaziy Amerika mamlakatlarining asosiy tabiiy boyligi – bu o‘rmonlardir. O‘rmonlarda qimmatbaho daraxtlar o‘sadi.

Aholisining asosiy qismi AQSH, Meksika va Kanadaga to‘g‘ri keladi. Qolgan mamlakatlarda 0,3 mln. kishidan (Beliz) 14,0 mln. kishigacha (Gvatemala) aholi yashaydi. Aholi, asosan, tabiiy ko‘payish va qisman migratsiya (AQSH, Kanada) hisobiga o‘smoqda. Aholi sonining o‘rtacha yillik o‘sish sur‘atlari AQSH va Kanadada 0,6–0,7% dan Gvatemala, Gonduras va Nikaraguada 2,5–3,0%

gacha yetadi. Aholi notekis joylashgan. Uning asosiy qismi materikning g'arbiy va sharqiy sohillarida, dehqonchilik uchun qulay bo'lgan tekislik va tog'oldi mintaqalarida istiqomat qiladi. AQSH va Kanadaning Buyuk ko'llarga tutash hududlarida, Atlantika va Tinch okeani sohillarida aholi, ayniqsa, zich joylashgan. Aholi amerikalik inglizlar, kanadalik inglizlar, kanadalik fransuzlar, meksikaliklar va boshqa, asosan, ispan tilida so'zlashuvchi xalqlardan iborat. Shahar aholisining ulushi AQSH va Kanadada 80% dan oshadi, qolgan mamlakatlarda u nisbatan past darajaga ega (Gonduras – 50,2%, Meksika – 78,1%).

Xo'jalikning negizini AQSH va Kanadada sanoat, Meksikada sanoat bilan dehqonchilik, Panamada dengiz transporti, qolgan mamlakatlarda dehqonchilik, asosan, banan, kofe, shakarqamish, jo'xori yetishtirish tashkil etadi.

Markaziy Amerika mamlakatlari sanoatida tog'-kon va oziq-ovqat sanoati tarmoqlari yetakchi o'rinlarni egallaydi.

Xalqaro iqtisodiy aloqalarni amalga oshirishda, ya'ni eksport-import operatsiyalarida dengiz transporti, ichki aloqalarda temiryo'l va avtomobil transporti muhim rol o'ynaydi.

Quvur transporti AQSH, Kanada va Meksikada yuqori darajada rivojlangan.

Amaliy ish

1. Shimoliy va Markaziy Amerikaning siyosiy xaritasini tuzing.
2. Yozuvsiz xaritaga Shimoliy va Markaziy Amerika davlatlarining iqtisodiy xaritasini tushiring va uni tavsiflang.

Savol va topshiriqlar

1. Shimoliy va Markaziy Amerika davlatlari tarkibiga kiruvchi mamlakatlarni aniqlab, ularning nomi, davlat tuzumi, poytaxti to'g'risidagi ma'lumotlarni daftaringizga yozib qo'ying.
2. Aholisining soni, tili, irqi to'g'risida nimalarni bilasiz.
3. Markaziy Amerika mamlakatlarini nima uchun «banan respublikalar» deb atashadi?

63-§. Amerika Qo'shma Shtatlari

Tayanch iboralar

AQSH, shtat, federal okrug, federativ respublika, Kongress.

Geografik o'rni va mamlakat haqida umumiy ma'lumotlar. AQSH yer maydoni butun G'arbiy Yevropa mamlakatlarinikidan katta bo'lishiga qaramay Rossiyadan keyingi o'rinda turadi. Mamlakat 50 ta shtat va Kolumbiya Federal

okrugidan iborat. Asosiy 48 ta shtati Shimoliy Amerika materigining janubiy va markaziy qismida joylashgan.

Hozirgi kunda AQSH – Federativ Respublika. Mamlakatda 1787-yili qabul qilingan Konstitutsiyaga amal qilinadi. Davlat rahbari – Prezident. Qonun chiqaruvchi organ – Kongress.

Tabiiy sharoiti va tabiiy boyliklari. Mamlakatning materik qismi hududi dehqonchilik va chorvachilikning deyarli barcha tarmoqlarini yetishtirish uchun qulay bo'lgan agroiklim resurslariga ega. AQSH ning juda katta maydonini egallagan dasht zonasi mamlakatning eng yirik g'alla makonidir. Qizig'i shundaki, deyarli 100–120 mln. t don lalmi yerlarda yetishtiriladi. Yalpi hosilning barqarorligi 6–7 yilda bir marta buziladi, ya'ni iqlim qurg'oqchil kelib, don ekinlari birmuncha zarar ko'radi.

AQSH tabiiy resurslarning barcha turlariga boy. Mineral resurslar ba'zi bir turlarining zaxiralari bo'yicha dunyoda yetakchi o'rinlarni egallaydi. Shular qatoriga toshko'mir, mis, molibden, aluminiy xomashyosi, qo'rg'oshin, rux, uran rudalari, oltin, fosforitlar, har xil tuzlar kiradi.

Yoqilg'i-energetika resurslari toshko'mir, neft, tabiiy gaz va gidroresurslarga asoslanadi. Toshko'mirning yirik konlari Appalachi havzasida hamda O'rta G'arb rayonida mavjud, bir yilda mamlakatda 1100 mln. t dan ziyod ko'mir qazib olinmoqda.

AQSH yirik neft zaxiralari ega. Yirik neft konlari Alyaska (Pradxo-Bey), Texas, Nyu-Meksika, Luiziana, Kaliforniya shtatlarida hamda Meksika ko'rfazida joylashgan. Mamlakatda bir yilda 400–450 mln. t atrofida neft qazib olinmoqda. AQSH da yirik tabiiy gaz konlari neft konlari yonida joylashgan (Texas, Kaliforniya shtatlari va Meksika ko'rfazi). Mamlakatda yiliga o'rtacha 650 mlrd. m³ tabiiy gaz olinmoqda. AQSH da rangli va qora metallurgiya tarmoqlari uchun zarur bo'lgan rudali qazilma konlari va zaxiralari ancha ko'p.

Temir rudasining katta zaxiralari Buyuk ko'llarning sohillaridagi konlarda to'plangan. Daryolaridan Kolumbiya, Kolorado, Niagara gidroenergiya resurslariga boy bo'lib, undan hozirgi vaqtda samarali foydalanilmoqda.

Aholisi. Aholi soni bo'yicha mamlakat Xitoy va Hindistondan so'ng 3-o'rinni egallaydi. Aholi sonining bu darajaga yetishida immigratsiya katta rol o'ynagan.

AQSH aholisining soni 2013-yilning iyul oyiga nisbatan olingan ma'lumotga ko'ra 314,7 mln. kishini tashkil etdi. Aholining o'rtacha yillik o'sish sur'ati 0,9% ga teng bo'lmoqda. Aholi soni tabiiy ko'payish hisobiga ham, immigratsiya hisobiga ham o'smoqda. Mamlakatda keyingi yillarda aholining har mingtasida 16 bola tug'ilmoqda, 9 kishi o'lmoqda. Tabiiy ko'payish koeffitsiyenti 7 promillega

teng. Oʻrtacha umr davri erkaklar uchun 78 yoshni, ayollarda 83 yoshni tashkil etadi.

AQSH aholisining oʻrtacha zichligi iqtisodiy rivojlangan Yevropa mamlakatlaridan ancha past (oʻrtacha 1 km² maydonga 33 kishi). Aholi notekis taqsimlangan. Aholisining soniga koʻra yirik shtatlar quyidagilar: Kaliforniya (36 mln. kishi), Nyu-York (22 mln. kishi), Texas (20 mln. kishi), Florida (16 mln. kishi). Umuman, mamlakatning iqtisodiy rivojlangan, yuqori darajada sanoatlashgan hududlarida aholining deyarli 2/3 qismi istiqomat qiladi (Bosvash, Chpits, Sansan). AQSH jahonning yirik urbanizatsiyalashgan hududlaridan biridir (shaharlarda yashovchilar ulushi 82,6%). Millioner shaharlar qatoriga Nyu-York, Chikago, Los-Anjeles, Xyuston, Filadelfiya, Detroyt, Dallas, Sietl, Boston, San-Fransisko va boshqalar kiradi.

Xoʻjaligi. Jahon mamlakatlari orasidan AQSH singari eʼtiborni oʻziga kuchli jalb qilgan davlatni topish mushkul. U dunyodagi yirik davlatlardan biri boʻlib, koʻp sohalarda – jahon siyosatida ham hal qiluvchi rol oʻynaydi. Mamlakatda 2012-yilda 15,7 trln. AQSH dollariga teng YIM ishlab chiqarildi. Bu dunyoda birinchi koʻrsatkichdir. Yirik iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy hamda harbiy zaxiralarga ega. Shu jumladan, neft, tabiiy gaz, koʻmir va poʻlat ishlash boʻyicha 3 ta yetakchi jahon davlatlari qatoriga kiradi. Elektroenergiya ishlab chiqarish boʻyicha esa yagona yetakchi davlat hisoblanadi. Elektrotexnika, elektronika va aerokosmik mahsulotlari sifati, avtomobilsozlik, kemasozlik va samolyotsozlik tarmoqlari va kimyo sanoatining rivojlanish darajasi boʻyicha dunyoda peshqadamlik mavqeyini saqlab turibdi. Don mahsulotlarini yetishtirishda jahonda ikkinchi, qishloq xoʻjalik mahsulotlarini eksport qilish boʻyicha birinchi oʻrinni egallaydi. Amerika iqtisodiyotida kapitalning markazlashuvi asosiy belgi hisoblanadi. Amerikaning yirik korporatsiyalari oʻzi amalga oshirayotgan ishlari boʻyicha transmilliy xarakterga ega. Jahonning yirik 500 ta TMK (Transmilliy korporatsiya)lari orasida 100 dan ziyodi AQSH da joylashgan. Roʻyxat boshida «**General Motors**», «**Exxon**», «**Ford Motors**» va «**IBM**» turadi.

Qora metallurgiya. Sanoatning bu tarmogʻini «muammo» ga boy deb aytish mumkin. Boshqa iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar singari AQSH da qora metall eritish qisqarmoqda (XX asrning 90-yillari boshida, taxminan, 100 mln. t, hozirda 75–80 mln. t). Bu sohada ishlovchilar soni ham kamayib ketmoqda. Qora metallarni eritish jarayonini mamlakatda bir necha yirik kompaniyalar nazorat qiladi. Shularning eng mashhuri – «**Yunayted Steyts Stil**» korporatsiyasidir.

Rangli metallurgiya. AQSH rangli metallarning asosiy turlarini yirik ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi. Mis, rux, qoʻrgʻoshin eritish zavodlari Montana, Yuta,

Aydaxo, Arizona shtatlarida mavjud. Yirik rangli metallurgiya rayoni Tinch okeani sohilining shimoli-g'arbiy qismida joylashgan.

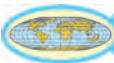
Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati AQSH sanoatidagi eng yirik tarmoq hisoblanadi. Unga sanoatda jami band aholining 40% i to'g'ri keladi. AQSH mashinasozligini o'n minglab korxonalar va minglab firmalar tashkil etadi, lekin shularning ichida bir necha yirik monopoliyalar hukmronlik qiladi. Avtomobilsozlikda – «**General Motors**», «**Ford Motors**»; aviasozlikda – «**Boing**», «**Makdonald Duglas**», «**Lokxid**»; elektronikada – «**General elektroniks**», kompyuter ishlab chiqarishda «**Interneyshnl Biznes Mashins**» (IBM) shular jumlasidandir. Amerika mashinasozligida eng muhim tarmoq avtomobilsozlikdir. Avtomobilsozlik tarmog'i AQSH ning 20 ta shtatida mavjud. Michigan shtatidagi Detroyt shahri mamlakatning «avtomobil poytaxti» hisoblanadi. Bu rayonning hamma katta shaharlari (Toledo, Chikago, Klivlend, Buffalo va boshqalar) avtomobilsozlik markazlaridir.

Aviatsiya sanoati – AQSH xo'jaligining yirik tarmoqlaridan biri. Uning tarkibiga raketsozlik va kosmik texnika ishlab chiqarish ham kiritiladi. Yirik monopoliyalari: «Boing», «United Tehnologies», «Makdonald Duglas», «Lokxid». «Boing» esa jahondagi eng yirik aviatsiya sanoati korporatsiyasidir. Kemasozlik markazlari Atlantika okeani va Meksika qo'ltig'i sohillaridagi shaharlarda joylashgan.

Elektrotexnika va elektronika sanoatida maishiy texnika ishlab chiqariladi. EHM jahon bozorini IBM boshchiligidagi Amerika firmalari boshqarib boradi. AQSH va boshqa davlatlardagi IBM korxonalarida 300 ming kishi ish bilan band. Tarmoqning yirik markazlari – Chikago, Los-Anjeles, San-Fransisko, Nyu-York, Boston, Pitsburg, Filadelfiya, Anaxaym, Dallas va Fort-Uert.

Kimyo sanoati. AQSH dunyoda kimyo sanoatining rivojlanish darajasi bo'yicha yetakchi o'rinni egallaydi. Bu sohada «Dyupon de Nemur», «Dou kemikl», «Monsanto» va boshqa firmalar yuqori o'rinlarda turadi. Tarmoq polimerlar (plastmassalar, kimyoviy tola, sintetik kauchuk), mineral o'g'itlar, bo'yoqlar, maishiy-kimyoviy bo'yoqlar, farmatsevtika va kosmetika mahsulotlari ishlab chiqaradi.

Oziq-ovqat sanoati AQSH da boshqa yirik tarmoqlar bilan bir qatorda turadi. Bu tarmoq mamlakat qishloq xo'jaligining rivojlanishiga tayanadi. Oziq-ovqat sanoati mahsulotining katta qismi shimoliy shtatlarga to'g'ri keladi. g'arbiy shtatlardagi shahar va shaharchalarda yirik go'sht-konserva zavodlari ishlaydi. Dunyoda «Koka-Kola», «Pepsi-Kola» firmalarining mahsulotlari keng tarqalgan.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritaga AQSH ning ma'muriy-hududiy xaritasini tushiring.
2. Yozuvsiz xaritaga AQSH ning iqtisodiy xaritasini tushiring va uni tavsiflab bering.

Savol va topshiriqlar

1. AQSH ning iqtisodiy-geografik o'rnini baholang.
2. AQSH aholisining dinamikasida immigratsiyaning roli katta bo'lgan davrlarni belgilang va bunday holat sabablari to'g'risida bilganlaringizni so'zlab bering.
3. Mamlakat xo'jaligining asosini qaysi tarmoqlar tashkil etadi va nima uchun?
4. AQSH sanoatida fantalab tarmoqlarning o'rnini va ahamiyati to'g'risida nimalarni bilasiz?

64-§. Kanada: iqtisodiy-geografik tavsifi

Tayanch iboralar

Hamdo'stlik tarkibidagi federativ davlat, temir, nikel, uran, neft, gaz, o'rmon, kanadalik inglizlar, kanadalik fransuzlar, ovchilik, baliqchilik.

Kanada Shimoliy Amerikada joylashgan, jahonda iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan mamlakatlardan biri, «Sakkizlik davlatlari» qatoriga kiradi.

Kanada hududi Shimoliy Amerika materigining shimoliy qismi va unga yondosh orollarda joylashgan. Maydoni 9971,0 ming km², aholisining soni 38,5 mln. kishi (2013-y.).

Kanada – Hamdo'stlik tarkibidagi federativ davlat, 1931-yilda unga to'la mustaqillik berilgan. Kanada tabiiy resurslarga juda boy mamlakatdir. Uning hududida uran, temir rudasi, nikel, mis, qo'rg'oshin, rux, oltin, kumush, neft va tabiiy gazning yirik konlari mavjud. Uran, nikel, oltin, kumush va boshqa qator rudali va noruda qazilma boyliklarni qazib olish bo'yicha Kanada dunyo mamlakatlari ichida yetakchilik qiladi. Mamlakat yer, va, ayniqsa, **su**v hamda **o'rmon** resurslariga juda boydir. Shimoliy mintaqasidagi o'rmonlarning deyarli 1/3 qismi ushbu mamlakatga to'g'ri keladi.

Aholisining qariyb 40% i kanadalik inglizlar, 30% i kanadalik fransuzlardan iborat. Qolgan qismi nemislar, italyanlar, ukrainlar, gollandlar, ruslar va boshqa millat vakillaridan tashkil topgan. Mamlakat shimolida hamda **ovchilik** va **baliqchilik** rivojlangan markaziy va g'arbiy hududlarida mahalliy hindular, eskimoslar, atapaskalar va boshqalar tarqoq holda yashaydi.

Aholi soni tabiiy o'sish va migratsiya saldosi hisobiga ko'paymoqda. O'rtacha yillik o'sish sur'ati keyingi o'n yilliklarda 1% dan oshmayapti. Shaharlarda jami

aholining 80,7% i istiqomat qiladi. Yirik shaharlari qatoriga Monreal, Toronto, Vankuver, Kvebek va boshqalar kiradi. Kanada **iqtisodiyoti** yuksak taraqqiy etgan mamlakatdir. Kanada dunyo mamlakatlari ichida nikel, rux, kumush rudalari, kaliy tuzlari, asbest qazib olish hamda qog‘oz ishlab chiqarishda birinchi; oltin, platina, molibden rudasi, oltingugurt, uran qazib olish va selluloza ishlab chiqarishda ikkinchi va uchinchi o‘rinlarni egallaydi.

Kanada sanoatida tog‘-kon tarmog‘i bilan bir qatorda **elektroenergetika, o‘rmon, yog‘ochni qayta ishlash va selluloza-qog‘oz, transport va qishloq xo‘jaligi mashinasozligi, rangli va qora metallurgiya, kimyo va neft-kimyo, oziq-ovqat** (un tortish, go‘sht, baliq-konserva va b.) **va yengil** (to‘qimachilik, teri-poyabzal va tikuvchilik) sanoat tarmoqlari yuqori darajada rivojlangan.

Qishloq xo‘jaligi va chorvachilik yuqori darajada mexanizatsiyalashgan va ixtisoslashgan. Mamlakatda transportning barcha turlari yaxshi rivojlangan.

Amaliy ish

1. Yozuvsiz xaritaga Kanadaning tabiiy xaritasini tushirib, tahlil qiling.
2. Kanadaning iqtisodiy xaritasini tavsiflang.

Savol va topshiriqlar

1. Nima uchun Kanada «Sakkizlik davlatlari» qatoriga qo‘shilgan?
2. Kanada aholisining hududiy joylashishiga xos xususiyatlarni belgilang.
3. Mamlakat dehqonchiligi va chorvachiligida qaysi tarmoqlar xalqaro ixtisoslashuv tarmoqlari hisoblanadi?

11-mavzu. Janubiy Amerika, Karib dengizi va Atlantika okeani havzasi mamlakatlari

65-§. Janubiy Amerika, Karib dengizi va Atlantika okeani havzasi mamlakatlarning umumiy tavsifi

Tayanch iboralar

Janubiy Amerika, Amazoniya, And mamlakatlari, Karib havzasi, Katta Antil, Kichik Antil, banan, kofe, shakarqamish.

Panama davlatidan janubda joylashgan barcha davlatlar hamda Karib va Atlantika havzasi mamlakatlari Janubiy Amerika, Karib dengizi va Atlantika

okeani havzasi mamlakatlari deb ataladi. Ma'lumki, Amerika qit'asi kashf etilganidan so'ng, ko'p o'tmay, Janubiy Amerika, asosan, Ispaniya va Portugaliya tomonidan bosib olingan va mustamlakalarga aylantirilgan edi.

XIX asr davomida Janubiy Amerikadagi ko'pchilik davlatlar o'z mustaqilliklarini qo'lga kiritdilar. So'nggi mustamlakalar XX asrning 60–70-yillariga kelib ozodlikka erishdilar (Gvianadan boshqa). Endilikda bu mintaqada 12 ta mustaqil davlat va 1 ta (Gviana) mustamlaka mavjud. Karib va Atlantika havzasida esa mamlakatlarning umumiy soni 27 ta.

Janubiy Amerika, Karib va Atlantika havzasi mamlakatlari umumjahon geografik mehnat taqsimotida alohida o'rin tutadi. Bu mintaqada mamlakatlari, rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar qatorida joylashgan.

Janubiy Amerikada **3 subregion** ajralib turadi: Amazonka va La-Plata tekisliklari; And mamlakatlari; Karib havzasi va Atlantika okeanida joylashgan mamlakatlar. Mintaqaning umumiy maydoni 18,0 mln. km² bo'lib, unda 451 mln. kishidan ziyod aholi yashaydi. Shundan 17,8 mln. km² maydon va 401,3 mln. ga teng aholi Janubiy Amerika materigiga to'g'ri keladi.

Hududi, chegaralari, geografik o'rni. Janubiy Amerikaning hududi shimolda Panama davlat chegaralaridan boshlanib, janubdan to Olovli Yer orollarigacha cho'zilgan. Janubiy Amerika, Karib dengizi va Atlantika okeani havzasi mamlakatlarning geografik o'rni xususiyatlarini, asosan, ularning Atlantika va Tinch okeanlari bilan o'rab turilishi belgilaydi. Boliviya va Paragvaydan boshqa barcha mintaqada davlatlarining ana shu okean havzalariga tutashligi ularning jahon bozorlari bilan bog'lanishida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. 1914-yilda qurilgan Panama kanali Janubiy Amerika va Karib havzasi mamlakatlari IGO' (iqtisodiy-geografik o'rni) ni keskin yaxshiladi.

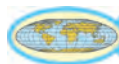
Tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari ancha boy va xilma-xildir.

Tabiiy sharoitlarining xususiyatlarini Janubiy Amerika va Karib havzasi hududlarining nam tropik va mo'tadil iqlim mintaqalari bo'ylab joylashganligi hamda okean va dengizlar bilan o'ralgan keng tog'lik va pasttekisliklarning mavjudligi belgilaydi. Unumdor tuproqlarga ega bo'lgan keng tekisliklar va qulay tog' oralig'i vodiylari Janubiy Amerikaning deyarli barcha hududlarida xilma-xil xo'jalik tarmoqlarini keng rivojlantirishga imkon beradi. Tabiiy namlik ko'rsatkichlarining, asosan, yuqori va mo'tadillik darajasi uning bir tomondan o'simlik qoplamiga boy eng yashil, asosan, qurg'oq cho'l-sahrolardan deyarli xoli (agar tor va kichik maydondagi Atakama cho'lini hisobga olmasak) mintaqasi bo'lishiga sababchidir.

Aholisi. Janubiy Amerika, Karib dengizi va Atlantika okeani havzasi mamlakatlari aholisining son jihatdan tez ko'payish davri o'tgan asrning

60–70-yillariga to‘g‘ri keladi. Aholining tabiiy o‘rta ko‘rsatkichlari hozir bu mintaqada 13 (jahon bo‘yicha o‘rtacha 12) promillega tengdir.

Janubiy Amerika, Karib dengizi va Atlantika okeani havzasi aholisining etnik tarkibi, asosan, uch irq xalqlariga borib taqaladi. Ular: mongoloid (tub xalqlar – mahalliy hindular), yevropeoid va negroid irqiga mansub xalqlardir. Urbanizatsiya darajasi Trinidad va Tobago mamlakatida 14,2% dan Venesuelada 93,6% gacha yetadi. Mintaqaning eng yirik davlati bo‘lgan Braziliyada 86,9% ga boradi.

Amaliy ish

1. Janubiy Amerika va Karib havzasining siyosiy xaritasini «Atlas»dan ko‘chiring va uni tahlil qilib bering.
2. Aholi xaritasini tuzing va uni tavsiflab bering.

Savol va topshiriqlar

1. Janubiy Amerika davlatlarini nima uchun ko‘pincha Lotin Amerikasi mamlakatlari deb ham atashadi?
2. Karib havzasi mamlakatlarining qaysilari mustaqil, qaysilari mustamlaka mamlakatlardan iborat?

66-§. Janubiy Amerika, Karib dengizi va Atlantika okeani havzasi mamlakatlarining xo‘jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqalari

Tayanch iboralar

Neft, gaz, oltin, olmos, boksitlar, o‘rmon, gidroenergiya, kofe, banan, shakarqamish, qoramolchilik, qo‘ychilik.

Janubiy Amerika, Karib dengizi va Atlantika okeani havzasi mamlakatlarining xo‘jaligi o‘rtacha rivojlanish darajasiga ko‘ra Osiyo va Afrikadagi rivojlanayotgan davlatlarga nisbatan sezilarli ustunlikka egadir. Ammo sanoat Lotin Amerikasida bir tekis rivojlanmagan. Hozirgi paytda sanoat Argentina, Braziliya, Urugvay, Yamayka, Kuba, Puerto-Riko, Trinidad, Tobago va Chilida mintaqaning boshqa davlatlariga nisbatan yuqori darajada rivojlangan. Sanoatning barcha tarmoqlari mavjud. Tog‘-kon sanoati Venesuela (neft), Chili (mis, fosforitlar), Braziliya (temir rudasi, olmos, oltin), Boliviya (tabiiy gaz), Surinam, Yamayka (boksitlar) va boshqa mamlakatlarda mavjud.

Qayta ishlovchi sanoatdan qora metallurgiya (Braziliya), rangli metallurgiya Braziliya, Chili, Yamayka va Surinam davlatlarida rivojlangan. Elektroenergetika

Braziliya, Argentina, Chili, Venesuela, Surinam va boshqa qator mamlakatlarda mavjud. Mashinasozlik korxonalari barcha mamlakatlarda faoliyat ko'rsatmoqda. Avtomobilsozlik Venesuela, Braziliya va Argentinada yuqori darajada taraqqiy etgan.

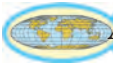
Kimyo va neft-kimyo sanoati Braziliya va Venesuelada, yog'ochni qayta ishlash Braziliyada tovar ahamiyatiga ega.

Mintaqadagi barcha mamlakatlarda yengil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlarining korxonalari faoliyat yuritadi.

Qishloq xo'jaligi mintaqa hududi bo'ylab tekis rivojlanmagan. Jami qishloq xo'jalik mahsulotining 1/3 qismi chorvachilikda yetishtirib beriladi. Bu tarmoqning ahamiyati, ayniqsa, Argentina, Urugvay va Braziliyada katta. Qoramolchilik, qo'ychilik, parrandachilik chorvachilikning eng mahsuldor tarmoqlari hisoblanadi. Dengizbo'yi davlatlari, ayniqsa, Peru, Chili, Braziliyada baliqchilik muhim sohadir. Dehqonchilik tarmoqlaridan donchilik (Argentina, Braziliya), shakarqamish yetishtirish (Braziliya, Kuba, Kolumbiya, Venesuela va boshqalar), kofe yetishtirish (Braziliya, Venesuela, Kolumbiya), banan yetishtirish (Braziliya, Kolumbiya, Markaziy Amerika va Karib havzasi mamlakatlari) tovar ahamiyatiga ega.

Transport Janubiy Amerika mamlakatlarining aksariyatida ancha sust rivojlangan. Quruqlikda harakatlanuvchi asosiy transport tarmog'i **avtomobildir**. Bu tarmoq barcha mintaqa mamlakatlarini bir-birlari bilan bog'lovchi yagona quruqlik transportidir. **Temiryo'l** transporti ancha sust rivojlangan. Bu esa, o'z navbatida, iqtisodiyotning rivojlanishiga ancha to'sqinlik qiladi. Barcha mamlakatlar va ularning ichki rayonlarini bir-biri bilan bog'lashda **dengiz** va **daryo** transporti, ayniqsa, Karib havzasi mamlakatlari uchun katta ahamiyatga ega. Sanoatida tog'-kon, neft-kimyo, metallsozlik, aholi iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarish tarmoqlari ancha ahamiyatli. Qishloq xo'jaligida yirik yer egalari tegishli plantatsiyalarda tashqi bozor uchun ko'plab kofe, shakarqamish, banan, tropik meva mahsulotlari yetishtiriladi. Okeanbo'yi hududlarida dengiz baliqchiligi katta iqtisodiy ahamiyatga ega. Peru va Chili jahondagi eng yirik baliq mahsulotlari ishlab chiqaruvchi davlatlar qatoriga kiradi.

Mintaqada tashqi iqtisodiy aloqalar yaxshi rivojlanmoqda. 2012-yilda amalga oshirilgan tovarlar eksporti bo'yicha Braziliya (250 mlrd. AQSH dollari), Venesuela (69,2 mlrd.), Argentina (70 mlrd.), Chili (67,6 mlrd.), Puerto-Riko (46,9 mlrd.), Kolumbiya (30,6 mlrd.); importi bo'yicha Braziliya (170 mlrd.), Chili (44,0 mlrd.), Venesuela (45,5 mlrd.), Argentina (60 mlrd.) mamlakatlari ajralib turadi.

Amaliy ish

1. Mintaqaning iqtisodiy xartasini chizing va uni ta'riflab bering.
2. Mintaqa mamlakatlari eksport-import aloqalarining tovar tarkibini «Atlas»dan ko'rib, tavsiflab bering.

Savol va topshiriqlar

1. Janubiy Amerikaning Lotin Amerikasidan qanday farqlanishini aniqlang.
2. Janubiy Amerikaning neft-gaz va rangli metallarga boy bo'lgan mamlakatlarini aniqlang va tahlil qiling.
3. Janubiy Amerikaning qaysi mamlakatlarida mahalliy hindular va qaysi mamlakatlarida yevropeoid irqiga mansub aholining eng ko'p tarqalganligini va buning asosiy sabablarini aniqlang.
4. Sanoat ishlab chiqarishining hududiy jihatdan monosentrik holda joylashishi sabablarini aniqlang va ular eng ko'p qaysi mamlakatlarga xos?
5. Kofe, shakarqamish va banan yetishtiruvchi eng yirik mintaqa mamlakatlarini aniqlang.

67-§. Braziliyaning umumiy iqtisodiy-geografik tavsifi

Tayanch iboralar

Federativ respublika, shtat, federativ hudud, selva, yer resurslari, hindular, yevropaliklar, metis, mulat, sambo.

Braziliya – Janubiy Amerikaning eng yirik mamlakatidir. U maydonining kattaligi va aholisining soniga ko'ra jahonda 5-o'rinni egallaydi. Umuman, maydoni 8547,4 ming km², aholisi esa 201,0 mln. kishi (2013-y.). Davlat tuzumi – Federativ Respublika. Tarkibida 23 ta shtat mavjud. Shuningdek, alohida yana 3 ta federativ hudud va poytaxt atrofi hududlarini birlashtiruvchi 1 ta federativ okrug davlatning hududiy-ma'muriy tarkibini tashkil qiladi. Hududi mineral tabiiy boyliklarga boy. Unda 50 ga yaqin mineral xomashyo resurslari, ayniqsa, rangli va qora metallarning boy konlari topilgan. Jahondagi eng yirik va tarkibi eng boy temir rudasi konlaridan hisoblanadigan Minas-Jerays va Karajas mamlakat iqtisodiy hayotida katta ahamiyatga ega. Shuningdek, Braziliya dunyo ahamiyatiga ega bo'lgan yirik marganes, boksit, polimetall konlariga ham ega. Uning hududida turli asl va nodir metall konlari ko'p. Ammo u yoqilg'i resurslarining bironta xiliga boy emas.

Braziliyaning qulay tabiiy sharoiti tufayli hududining 2/3 qismi nam ekvatorial oʻrmon (selva)lar va tropik changalzorlar bilan qoplangan. Shu sababli Braziliya jahonda oʻrmonga eng boy mamlakatlardan biridir.

Mamlakatning muhim tabiiy resurslari qatoriga suv va gidroenergetika boyliklari ham kiradi. Jahondagi eng sersuv Amazonka daryosi va uning irmoqlari, shuningdek, Tokantins, San-Fransisko, Parana kabi daryolari nihoyatda ulkan energetika quvvatlarini yashirib yotadi.

Braziliya yer resurslariga ham juda boy. Aholi jon boshiga toʻgʻri keladigan foydali yer maydoni koʻrsatkichiga koʻra u jahonda Avstraliya va Rossiyadan keyinda turadi. U agroiqlim resurslariga ham nihoyatda boy. Bularning hammasi Braziliyaning oʻta ulkan iqtisodiy salohiyatga ega ekanligini koʻrsatadi.

Aholisi, asosan, tabiiy koʻpayish hisobiga yiliga 1,2% ga oʻsyapti. Aholisining etnik tarkibida 80 dan ortiq millat va etnik guruh qatnashadi. Bular orasida kelib chiqishi boʻyicha yevropaliklar salmogʻi, rasmiy maʼlumotlarga koʻra, jami aholining 2/3 qismini tashkil qiladi. Keyingi katta etnik guruh metislar va mulatlardir. Hindular, asosan, Amazonka oʻrmonzorlari ichki qismida, negrlar esa mamlakatning shimoli-sharqiy rayonlarida koʻproq tarqalgan.

Braziliya aholisi hududiy jihatdan ancha notekis joylashgan. Aholisining oʻrtacha zichligi har 1 km² maydonga salkam 24 kishidan toʻgʻri kelgani holda, uning 90% i jami hududining 2/5 qismida joylashgan. Mamlakat aholisining yarmidan koʻpi jami hududining 7% ini tashkil qiladigan torgina okeanboʻyi hududlarida yashaydi. Shu bilan birga, Braziliyaning yarmidan koʻproq maydonini tashkil qiladigan gʻarbiy rayonlarida jami aholisining atigi 5% igina yashaydi.

Braziliya yuqori darajada urbanizatsiyalashgan davlatlar qatoriga kiradi – aholisining 86,9% i shaharlarda yashaydi. Unda 7 ta «millioner» shaharlar mavjud boʻlib, San-Paulu va Rio-de-Janeyro jahonda eng yirik shaharlar qatoridan oʻrin oladi.

Xoʻjaligi. Iqtisodiyotining yetakchi tarmogʻi boʻlgan sanoat soʻnggi yillarda barqaror tadrijiy rivojlanish koʻrsatkichlariga egaligi bilan ajralib turadi.

Metallurgiya sanoatining tez rivojlanishi, oʻz navbatida, turli mashinasozlik tarmoqlari taraqqiyotini ancha tezlashtirdi. Hozirgi vaqtda Braziliya oʻz avtomobilsozlik (yiliga 1 mln. dan ortiq avtomobillar ishlab chiqaradi), samolyotsozlik, kemasozlik tarmoqlariga ega. Unda aniq va murakkab mashinasozlik, ayniqsa, fantalab mikroelektronika, radiotelemexanika, asbobsozlik kabi tarmoqlar katta yutuqlarga ega. Import qilinadigan neft asosida neft-kimyoo sanoati tobora rivojlanmoqda. Biomassalar, birinchi navbatda, shakarqamish chiqindilarini qayta ishlash asosida jahonda birinchi boʻlib etil spirti (benzin oʻrnida motor yoqilgʻisi

LOTIN AMERIKA SUBMINTAQAQLARI

sifatida avtomobil transportida foydalanilmoqda) ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. Dunyodagi eng yirik GES lar qurilishi hisobiga (Itaypu – quvvati 12,6 mln. kVt, Oukurui – quvvati 8 mln. kVt, Ksindo – quvvati 5 mln. kVt GES lari) elektr energetika sanoati katta yutuqlarga erishdi.

Brazilia shahrida hozir 1 mln. ga yaqin aholi yashaydi. Unda, asosan, davlat boshqaruv muassasalari va xizmat doirasi xodimlari, yengil va oziq-ovqat korxonalari, transport-telekommunikatsiya tarmoqlarining ishchi-xizmatchilari yashaydi.

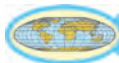
Qishloq xo‘jaligida dehqonchilik ham, chorvachilik ham tovar ahamiyatiga egaligi bilan ajralib turadi.

Dehqonchilikda donchilik, kofe, banan va shakarqamish yetishtirish muhim rol o‘ynaydi.

Chorvachilikda go‘sht chorvachiligi va qo‘ychilik keng tarqalgan.

Transporti. Temiryo‘l, avtomobil, dengiz va daryo transportlari yaxshi rivojlangan. Temiryo‘l transporti Atlantika okeani sohilida, avtomobil transporti mamlakatning barcha hududlarida, daryo transporti Amazonka daryosida (okean kemalari Manaus shahrigacha kirib boradi) rivojlangan. Dengiz transporti yuk tashish hajmi bo‘yicha yetakchi o‘rinni egallaydi.

Tashqi iqtisodiy aloqalari. Eksportga temir rudasi, rangli metallar, banan, kofe, shakarqamish, yog‘och, mashinasozlik mahsulotlarini chiqaradi. Neft va neft mahsulotlari, mashinasozlik mahsulotlarini import qiladi. Eksporti 250 mlrd., importi 170 mlrd. AQSH dollarini tashkil etadi.

Amaliy ish

1. Braziliyaning tabiiy xaritasini tuzib, uni tavsiflang.
2. Mamlakatning iqtisodiy xaritasini tahlil qilib bering.

Savol va topshiriqlar

1. Braziliyaning geografik o‘rni va uning asosiy xususiyatlarini aniqlang. Jahon siyosiy xaritasidan unga o‘xshash mamlakatlarni topishga harakat qiling.
2. Braziliya qimmatli mineral boyliklarning qaysilariga boy va qaysilariga kambag‘al?

68-§. Umumlashtiruvchi takrorlash darsi

Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi darsligi va o‘quv «Atlas»i materiallari asosida tuzilgan test topshiriqlari, amaliy ishlarni tashkil etish bo‘yicha topshiriqlar asosida nazorat ishlarini tashkil qilish tavsiya etiladi.

Dunyo mamlakatlarining hududiy-demografik salohiyati va rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari
(2012-yil ma'lumoti)

T/r	Mamlakatlar	Poytaxti	Maydoni, ming km ²	Aholisi			YMD, milliy valuta sotib olish qobiliyatining pariteti (SOQP)		Davlat tuzumi, boshqaruv shakli
				soni, mln.	o'rtacha yillik o'sish sur'atlari, %	Shahar aholisi ulushi, %	jami, mlrd. dollar	aholi jon boshiga, ming dollar hisobida	
1.	Avstraliya	Kanberra	7692,0	21,6	0,9	88,2	700,6	33,3	Federativ parlament davlati, konstitutsion monarxiya
2.	Avstriya	Vena	83,9	8,2	0,1	66,0	316,8	38,1	Parlamentlik respublikasi, federativ davlat
3.	Albaniya	Tirana	28,7	3,6	0,1	52,8	20,9	6,6	Parlamentlik respublikasi
4.	Angola	Luanda	1246,7	12,5	0,2	53,3	74,9	4,4	Prezidentlik respublikasi
5.	Argentina	Buenos-Ayres	2780,0	41,6	0,9	90,1	513,0	13,0	Parlamentlik respublikasi, federativ respublika
6.	Armeniya	Yerevan	29,7	3,0	0,1	64,1	17,7	5,9	Prezidentlik respublikasi

7.	Andorra	Andorra-la-Velya	0,468	0,07	1,0	90,6-	-	-	Konstitutsion monarxiya, parlament knyazligi
8.	Antigua va Barbuda	Sent-Jons	0,443	0,068	-1,0	44,7	0,753	9,6	Konstitutsion monarxiya (Buyuk Britaniya qirolichasi)
9.	Aruba	Oranyestad	0,8	0,2	1,1	70,4	-	-	Niderlandiyaning tarkibiy qismi (ichki avtonomiya)
10.	Afg'oniston	Kobul	652,1	32,7	3,0	22,9	17,1	0,7	Islom respublikasi
11.	Angliya (B.Br.)	Valli	0,096	0,001	0	60,0	-	-	O'z-o'zini boshqaruvchi Britaniya hududi
12.	Avliyo Yelena oroli (B.Br.)	Jeymstaun	0,4	0,007	-	-	-	-	Buyuk Britaniya mustamlakasi (Vozneseniya va Tristan-da-Kunya orollari ham kiradi)
13.	Antil orollari	Villemstad		0,2					Niderlandiyaning tarkibiy qismi (ichki avtonomiya)
14.	AQSH	Vashington	9372,6	314,7	1,2	82,6	13829,0	45,9	Prezidentlik respublikasi, federativ respublika
15.	Bangladesh	Dakka	147,6	161,1	1,7	25,1	212,7	1,3	Parlamentlik respublikasi
16.	Belarus	Minsk	207,6	10,3	0,1	72,3	104,2	10,7	Prezidentlik respublikasi
17.	Belgiya	Bryussel	30,5	10,4	0,1	97,2	373,1	35,1	Konstitutsion monarxiya (qirolik)

1-jadvalning davomi

18.	Benin	Porto-Novo	112,6	8,3	3,3	40,1	11,9	1,3	Prezidentlik respublikasi
19.	Bolgariya	Sofiya	110,9	7,9	0,1	70,0	85,4	11,2	Prezidentlik respublikasi
20.	Boliviya	La-Pas	1098,6	10,0	2,1	64,2	39,4	4,1	Prezidentlik respublikasi
21.	Bosniya va Gersegovina	Sarayevo	51,1	4,2	2,0	45,8	28,6	7,3	Parlamentlik respublikasi, federativ respublika (Bosniya va Gersgovina va Serb Respublikasi federatsiyasi)
22.	Botsvana	Gaborone	581,7	1,8	2,1	57,4	16	10,0	Prezidentlik respublikasi
23.	Braziliya	Brazilia	8547,4	201,0	1,2	86,9	1795,7	9,4	Prezidentlik respublikasi, federativ respublika
24.	Burkina Faso	Uagadugu	274,0	15,3	2,4	18,3	16,5	1,1	Prezidentlik respublikasi
25.	Burundi	Bujumbura	27,8	8,7	2,1	10,0	2,8	0,33	Prezidentlik respublikasi
26.	Buyuk Britaniya	London	244,9	61,1	0,2	89,7	2097,9	34,3	Konstitutsion monarxiya (Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya Birlashgan qirolligi)
27.	Bagam orollari hamdo 'stligi	Nassau	13,9	0,317	1,1	90,4	4,5	15,3	Konstitutsion monarxiya (Buyuk Britaniya qirolligasi)
28.	Barbados	Brijtaun	0,431	0,3	0,4	52,3	4,2	1,5	Konstitutsion monarxiya (Buyuk Britaniya qirolligasi)
29.	Bahrayn	Manama	0,7	0,7	2,7	96,5	14,6	20,9	Konstitutsion monarxiya (amirlik)

30.	Beliz	Belmopan	23,0	0,3	2,0	48,3	1,3	4,9	Konstitutsion monarxiya (Buyuk Britaniya qirolichasi)
31.	Bermud orollari	Gamilton	0,053	0,1	0,4	100	–	–	Buyuk Britaniya mustamlakasi
32.	Bruncy–Dar-us-Salam	Bandar-Seri Begavan	5,8	0,4	2,5	73,5	9,8	24,6	Mutlaq monarxiya (sultonlik), teokratik monarxiya
33.	Butan	Tximxu	47,0	0,9	2,5	11,1	3,2	1,4	Konstitutsion monarxiya (qirollik)
34.	Birlashgan Arab Amirliklari	Abu-Dabi	83,6	4,6	5,0	76,7	108,1	25,2	Yeti amirlik Federatsiyasi, mutlaq monarxiya
35.	Daniya	Kopengagen	43,1	5,4	0,4	85,6	200,6	36,7	Konstitutsion monarxiya (qirollik)
36.	Dominikan Respublikasi	Santa-Domingo	48,4	10,0	1,6	66,8	57,0	6,7	Prezidentlik respublikasi
37.	Dominika (Dominika Hamdo'stligi)	Rozo	0,8	0,1	0,1	72,9	0,5	5,4	Parlamentlik respublikasi
38.	Eron	Tehron	1648,0	80,0	1,5	71,3	766,9	10,8	Islom respublikasi
39.	Ekvador	Kito	272,0	13,0	1,8	62,8	93,9	7,0	Prezidentlik respublikasi
40.	Eritreya	Asmera	117,6	5,0	2,6	19,4	1,9	0,4	Prezidentlik respublikasi
41.	Estoniya	Tallin	45,1	1,3	1,1	69,1	18,6	14,3	Parlamentlik respublikasi

1-jadvalning davomi

42.	Efiopiya	Addis-Abeba	1104,3	82,1	2,3	16,0	61,7	0,8	Parlamentlik respublikasi, federativ respublika
43.	Ekvatorial Gvineya	Malabo	28,1	0,6	2,6	38,9	1,44	2,4	Prezidentlik respublikasi
44.	Filippin	Manila	300,1	90,4	2,2	62,7	327,8	3,7	Prezidentlik respublikasi
45.	Finlandiya	Xelsinki	338,1	5,2	0,3	61,1	186,5	35,3	Parlamentlik, prezidentlik respublikasi
46.	Fransiya	Parij	549,2	62,0	0,4	76,7	2064,5	33,5	Prezidentlik respublikasi
47.	Britaniya Virgin Rod-Taun orollari			0,02					Buyuk Britaniya mustamlakasi
48.	Fater orollari	Torsxvan	1,4	48	0,1	-	-	-	Daniya qirolligining avtonom qismi
49.	Fiji	Suva	18,3	0,9	1,0	50,8	5,3	5,9	Parlamentlik respublikasi
50.	Fransiya Polineziyasi	Papeete	4,2	0,257	1,6	51,2	-	-	Fransiyaning avtonom hududi
51.	Folkland orollari	Port-Stenli	12,2	0,002	0	60,0	-	-	Buyuk Britaniya mustamlakasi
52.	Gaiti	Port-o-Prens	27,7	10,0	2,0	38,8	10,1	1,1	Prezidentlik respublikasi
53.	Gana	Akkra	238,5	23,4	2,2	47,8	31,2	1,3	Prezidentlik respublikasi
54.	Gvatemala	Gvatemala	108,9	13,0	2,0	13,0	55	4,1	Prezidentlik respublikasi
55.	Gvineya	Konakri	245,9	10,2	2,2	33,0	10,5	1,1	Prezidentlik respublikasi

56.	Germaniya	Berlin	357,0	81,0	0,1	75,2	2782,7	33,8	Federativ respublika, parlamentlik respublikasi
57.	Gonduras	Tegusigalpa	112,1	7,0	2,2	46,5	22,4	3,2	Prezidentlik respublikasi
58.	Gretsiya	Afina	132,0	11,0	0,3	59,0	364,1	32,5	Parlamentlik respublikasi
59.	Gruziya	Tbilisi	69,7	4,6	0,3	52,2	21,0	4,8	Prezidentlik respublikasi
60.	Gabon	Librevil	267,7	1,5	2,0	83,6	7,2	6,0	Prezidentlik respublikasi
61.	Gayana	Jorjtaun	215,0	0,8	0,4	28,2	3,2	4,0	Prezidentlik respublikasi (kooperativ respublika)
62.	Gambiya	Banjul	11,3	1,7	3,1	53,9	2,4	1,7	Prezidentlik respublikasi
63.	Gvineya-Bisau	Bisau	36,1	1,5	2,4	29,6	1,1	0,9	Prezidentlik respublikasi
64.	Grenada	Sent-Jorjes	0,3	0,1	0,8	30,6	0,5	5,0	Konstitutsion monarxiya
65.	Grenlandiya	Gotxob	2175,16	0,06	0	82,9	-	-	Daniya qirolligi tarkibidagi o'zini o'zi boshqaruvchi hudud
66.	Guam	Aganya	0,541	0,2	1,0	94,1	-	-	AQSH ga qarashli
67.	Gvadelupa	Bas-Ter	1,8	0,466	0,4	60,0	-	-	Fransiyaning dengizorti departamenti
68.	Gibraltar	Gibraltar	0,006	0,029	0,1	100	-	-	Buyuk Britaniya mustamlakasi
69.	Gviana	Kayenna	91,0	0,2	0,3	60,0	-	-	Fransiyaning dengizorti departamenti
70.	Hindiston	Dehli	3287,0	1221,0	1,7	30,3	3078,7	2,7	Parlamentlik respublikasi, federativ respublika

1-jadvalning davomi

71.	Isroil	Tel-Aviv	20,8	7,1	2,8	91,6	186,0	25,9	Parlamentlik respublikasi
72.	Indoneziya	Jakarta	1904,5	237,6	1,4	48,1	807,9	3,6	Prezidentlik respublikasi
73.	Iordaniya	Ummon	89,4	6,2	3,4	82,3	29,5	5,2	Konstitutsion monarxiya (qirollik)
74.	Irlandiya	Dublin	70,3	4,0	0,9	60,5	161,7	37,0	Parlamentlik respublikasi
75.	Ispaniya	Madrid	504,8	40,9	0,7	76,7	1351,1	30,1	Konstitutsion monarxiya (qirollik) federalizm elementlari bilan
76.	Italiya	Rim	301,0	58,3	0,1	67,6	1775,3	29,9	Parlamentlik respublikasi
77.	Iroq	Bag'dod	435,1	28,2	2,4	66,9	–	–	Prezidentlik respublikasi
78.	Islandiya	Reykjavik	103,0	0,3	0,9	92,8	10,6	35,7	Parlamentlik respublikasi
79.	JAR	Pretoriya	1219,1	43,8	0,4	59,3	454,8	9,6	Prezidentlik respublikasi, federalizm elementlari mavjud unitar respublika
80.	Jazoir	Jazoir	2381,7	33,8	1,9	63,3	185,8	5,5	Prezidentlik respublikasi
81.	Jibuti	Jibuti	23,2	0,5	0,1	86,1	1,4	1,3	Prezidentlik respublikasi
82.	Kambodja	Pnompen	181,0	13,8	1,7	19,7	27,6	2,0	Konstitutsion monarxiya (qirollik)
83.	Kamerun	Yaunde	475,4	18,5	2,5	54,6	39,2	2,1	Prezidentlik respublikasi

84.	Kanada	Ottava	9971,0	38,5	1,0	80,7	14880,0	43,0	Federativ parlament davlati, konstitutsion monarxiya
85.	Keniya	Nayrobi	580,4	39,1	2,4	20,0	57,8	1,5	Prezidentlik respublikasi
86.	Kolumbiya	Bogota	1141,7	47,1	1,8	72,7	306,2	6,6	Prezidentlik respublikasi
87.	Kongo Demokratik Resp.	Kinshasa	2344,0	68,3	2,7	32,1	17,9	0,29	Prezidentlik respublikasi
88.	Kongo Respublikasi	Brazzavil	342,0	4,0	3,0	60,2	10,4	2,7	Prezidentlik respublikasi
89.	Koreya Respublikasi	Seul	99,3	49,0	0,9	83,0	1201,1	24,8	Parlamentlik respublikasi
90.	Kosta-Rika	San-Xose	51,1	4,0	1,9	61,7	37,2	8,3	Prezidentlik respublikasi
91.	Kot-d'Ivuar	Yamusukro	322,5	18,4	2,7	45,0	30,7	1,6	Prezidentlik respublikasi
92.	Kabo-Verde	Praya	4,0	0,4	0,1	57,3	2,2	5,5	Prezidentlik respublikasi
93.	Kayman orollari	Jorjtaun	0,254	0,03	0	100	-	-	Buyuk Britaniya mustamlakasi
94.	Kipr	Nikosiya	9,2	1,0	0,9	69,3	18,1	18,1	Prezidentlik respublikasi
95.	Kiribati	Bairiki	0,8	0,1	2,2	47,4	0,079	0,8	Prezidentlik respublikasi
96.	Koreya Xalq Demokratik Respublikasi	Pxenyan	120,0	23,1	1,0	61,6	5,8	1,4	Sotsialistik respublika
97.	Komor orollari	Moroni	2,2	0,7	2,5	59,0	1,2	1,7	Prezidentlik respublikasi, Federativ respublika (Mayotta oroli Fransiyaga qarashli)

1-jadvalning davomi

98.	Kuba	Gavana	110,9	11,3	0,5	75,5	33,9	3,0	Sotsialistik respublika
99.	Kuk orollari	Avarua	0,2	0,017	0,4	80,3	–	–	Yangi Zelandiyaga qarashli (o'zini o'zi boshqaruvchi hudud)
100.	Kuveyt	El-Kuveyt	17,8	2,6	0,9	98,3	48,9	21,3	Konstitutsion monarxiya (amirlik)
101.	Latviya	Riga	65,0	2,3	1,1	67,8	58,0	17,2	Parlament respublikasi
102.	Lesoto	Maseru	30,3	2,1	0,4	18,7	7,2	3,0	Konstitutsion monarxiya (qitrollik)
103.	Litva	Vilnyus	65,3	3,6	0,5	66,6	70,8	11,5	Prezidentlik respublikasi
104.	Liberiya	Monroviya	111,4	3,3	2,0	58,1	1,1	0,29	Prezidentlik respublikasi
105.	Liviya	Tripoli	1759,5	6,2	2,0	84,8	70,8	11,5	Islom davlati – jamaxiriya («xalq ommasi davlati»)
106.	Lixtenshteyn	Vaduts	0,157	0,35	1,3	14,6	0,134	38,4	Konstitutsion monarxiya (knyazlik)
107.	Lyuksemburg	Lyuksemburg	2,6	0,46	1,2	82,8	2,1	41,3	Konstitutsion monarxiya (Buyuk Gersoglik)
108.	Livan	Bayrut	10,5	4,0	0,3	86,6	41,2	10,1	Parlamentlik respublikasi
109.	Laos Xalq Demokratik Respublikasi	Ventyan	237,0	6,2	2,4	20,6	11,4	1,9	Sotsialistik respublika
110.	Misr Arab Respublikasi	Qohira	1001,4	84,1	1,9	42,8	407,5	5,4	Prezidentlik respublikasi
111.	Mavritaniya	Nuakshot	1030,7	3,4	2,2	40,4	6,3	2,0	Parlamentlik respublikasi

112.	Madagaskar	Antananarivu	587,0	20,0	2,9	26,0	18,2	0,9	Prezidentlik respublikasi
113.	Makedoniya	Skope	25,7	2,1	0,1	68,9	19,5	9,3	Parlamentlik respublikasi
114.	Malavi	Lilongve	118,5	13,9	2,0	17,2	10,5	0,7	Prezidentlik respublikasi
115.	Malayziya	Kuala-Lumpur	329,8	27,0	2,4	67,3	360,2	13,6	Federativ konstitutsion monarxiya (sultonlik)
116.	Mali	Bamako	1240,2	12,3	2,5	30,5	12,8	1,0	Prezidentlik respublikasi
117.	Marokash	Rabot	446,5	34,3	1,7	1340	123,3	4,0	Konstitutsion monarxiya (qirollik)
118.	Markaziy Afrika Respublikasi	Bangi	623,0	4,4	2,1	38,1	3,2	0,7	Prezidentlik respublikasi
119.	Meksika	Mexiko	1958,2	107,3	1,7	76,0	1324,6	12,6	Prezidentlik respublikasi, Federativ respublika
120.	Mozambik	Maputu	799,4	21,3	2,2	34,5	14,8	0,7	Prezidentlik respublikasi
121.	Moldova	Kishinyov	33,8	4,4	0,1	46,7	11,1	2,9	Prezidentlik respublikasi
122.	Mongoliya	Ulan-Bator	1564,0	2,8	1,3	56,7	4,6	1,9	Parlamentlik respublikasi
123.	Myanma	Yangon	677,0	50,2	1,5	30,7	-	-	Prezidentlik respublikasi, Federativ respublika
124.	Mavrikiy	Port-Lui	2,0	1,2	1,1	70,0	1,9	13,0	Prezidentlik respublikasi
125.	Maldiv orollari	Male	0,298	0,4	2,5	29,6	1,6	3,9	Parlamentlik respublikasi
126.	Malta	La-Valetta	0,316	0,4	0,8	95,3	8,5	21,3	Parlamentlik respublikasi
127.	Marshall orollari	Madjuro	0,18	0,059	1,1	66,7	0,094	1,6	Prezidentlik respublikasi (AQSH bilan erkin assotsiyalashgan davlat)

1-jadvalning davomi

128.	Mikroneziya Federativ shtatlari	Palikir	0,702	0,125	2,0	22,3	0,216	2,0	Prezidentlik respublikasi, federativ respublika (AQSH bilan erkin assotsiyalashgan davlat)
129.	Monako	Monako	0,002	0,032	1,1	100	1,2	37,6	Konstitutsion monarxiya (knyazlik)
130.	Mayotta oroli	Maore	0,4	0,2	0	50,0	–	–	Fransiyaqa qarashli yer
131.	Martinika	Far-de-Frans	1,1	0,4	1,0	70,0	–	–	Fransiyaning dengizorti departamenti
132.	Montserrat	Plimut	0,102	0,006	0,1	70,0	–	–	Buyuk Britaniya mustamlakasi
133.	Namibiya	Vinxuk	824,3	2,1	2,0	35,1	16,8	8,0	Prezidentlik respublikasi
134.	Nepal	Katmandu	147,2	28,0	2,4	15,8	29,2	1,0	Konstitutsion monarxiya (qirolik)
135.	Niger	Niamey	1267,0	13,3	3,0	16,8	9,0	0,6	Prezidentlik respublikasi
136.	Nigeriya	Abujo	923,8	170,1	2,6	48,2	262,5	1,8	Prezidentlik respublikasi, federativ respublika
137.	Niderlandiya	Amsterdam	41,5	16,4	0,6	80,2	647,1	39,5	Konstitutsion monarxiya (qirolik)
138.	Nikaragua	Managua	129,5	6,0	2,0	59,0	11,7	2,1	Prezidentlik respublikasi
139.	Nauru	Rasmiy poytaxti yo'q	0,02	0,013	0	70,0	0,065	5,0	Prezidentlik respublikasi
140.	Niue	Alof	0,01	0,002	0,1	100	–	–	Yangi Zelandiyaga qarashli (o'zini o'zi boshqaradi)
141.	Norfolk (Avstraliya)	Kingston	4,2	0,0026	0	60,0	–	–	Avstraliyaga qarashli («tashqi hududi»)

142.	Norvegiya	Oslo	385,2	5,0	0,6	77,4	252,8	53,7	Konstitutsion monarxiya (qirollik)
143.	Ozarbayjon	Boku	86,6	9,0	1,1	51,5	54,6	6,4	Prezidentlik respublikasi
144.	Pokiston	Islomobod	796,1	193,2	2,4	36,2	417,5	2,6	Federativ Islom respublikasi
145.	Panama	Panama	77,1	3,0	1,7	70,8	27,9	8,3	Prezidentlik respublikasi
146.	Papua-Yangi Gvineya	Port-Morsbi	462,8	6,0	2,5	13,4	9,5	1,5	Konstitutsion monarxiya (Buyuk Britaniya qirolligasi)
147.	Paragvay	Asunson	406,8	6,0	2,4	58,5	26,8	4,4	Prezidentlik respublikasi
148.	Peru	Lima	1285,2	28,0	1,8	72,6	201,9	7,2	Prezidentlik respublikasi
149.	Polsha	Varshava	312,7	38,6	0	62,1	593,3	15,5	Parlamentlik - prezidentlik respublikasi
150.	Portugaliya	Lissabon	92,3	11,0	0,2	57,6	219,0	20,6	Parlamentlik - prezidentlik respublikasi
151.	Palau	Koror	0,5	0,020	0,4	69,7	0,18	9,0	Prezidentlik respublikasi
152.	Puerto-Riko	San-Xuan	9,1	3,9	0,7	97,6	75,0	19,2	AQSH ga qarashli (erkin qo'shingan davlat)
153.	Pitkern	Adamstaun	0,1	0,001	0	80,0	-	-	Buyuk Britaniya mustamlakasi
154.	Qozog'iston	Astana	2700,1	18,0	0,2	58,8	150,1	9,7	Prezidentlik respublikasi
155.	Qirg'iziston	Bishkek	198,5	5,5	1,3	34,5	10,2	1,9	Prezidentlik respublikasi
156.	Qatar	Doxa	11,4	1,0	1,9	95,4	27,4	30,4	Mutlaq monarxiya (amirlik)

1-jadvalning davomi

157.	Rossiya Federatsiyasi	Moskva	17075,4	142,0	0,1	73,0	2039,1	14,4	Prezidentlik respublikasi
158.	Ruanda	Kigali	26,3	10,2	1,3	19,3	8,4	0,9	Prezidentlik respublikasi
159.	Ruminiya	Buxarest	238,4	22,3	0,1	53,7	236,6	11,0	Prezidentlik respublikasi
160.	Reyunon (Fr.)	Sen-Deni	2,5	0,7	0,6	65,0	–	–	Fransiyaning dengizorti departamenti
161.	Salvador	San-Salvador	21,4	7,0	1,9	59,8	33,2	4,8	Prezidentlik respublikasi
162.	Saudiya Arabistoni	Ar-Riyod	2150,0	28,2	2,7	81,0	554,3	22,9	Mutlaq teokratik monarxiya
163.	Senegal	Dakar	196,7	12,8	2,4	41,6	20,3	1,6	Prezidentlik respublikasi
164.	Serbiya	Belgrad	73,1	7,0	0	72,6	75,5	10,2	Prezidentlik respublikasi
165.	Singapur	Singapur	0,7	5,0	2,6	100	222,7	48,5	Parlamentlik respublikasi
166.	Suriya	Damashq	185,2	19,7	2,8	50,6	87,0	4,4	Prezidentlik respublikasi
167.	Slovakiya	Bratislava	49,0	5,0	0,1	56,2	104,3	19,3	Parlamentlik respublikasi
168.	Sloveniya	Lyublyana	20,3	2,0	0,1	51,0	47,4	29,7	Parlamentlik respublikasi
169.	Serra-Leone	Fritaun	71,7	6,3	2,2	40,7	3,9	0,7	Prezidentlik respublikasi
170.	San-Tome va Prinsipi	San-Tome	0,9	0,2	2,4	58,0	1,2	1,2	Parlamentlik respublikasi

171.	Svazilend	Maseru	17,4	1,1	2,8	24,1	7,8	6,0	Konstitutsion monarxiya (qirollik)
172.	Seyshel orollari	Viktoriya	0,5	0,082	0,1	58,9	0,85	8,5	Prezidentlik respublikasi
173.	Sent-Vinsent va Grinadina	Kingstaun	0,389	0,1	0	45,9	0,29	2,9	Konstitutsion monarxiya (Buyuk Britaniya qirolligasi)
174.	Sent-Kits va Nevis	Baster	0,262	0,04	0,1	32,2	0,35	8,8	Federativ konstitutsion monarxiya (Buyuk Britaniya qirolligasi)
175.	Sent-Lyusiya	Kastri	0,616	0,2	1,4	27,6	1,1	5,4	Konstitutsion monarxiya (Buyuk Britaniya qirolligasi)
176.	Solomon orollari	Xoniara	28,4	0,538	2,8	17,0	0,91	1,7	Konstitutsion monarxiya (Buyuk Britaniya qirolligasi)
177.	Somali	Mogadisho	637,7	9,6	0,2	35,2	4,5	0,5	Prezidentlik respublikasi (1991–1994-yy. bir necha davlatlarga bo'linib ketdi)
178.	Sudan	Xartum	2000,8	37,6	2,3	40,2	72,6	1,9	Prezidentlik respublikasi
179.	Surinam	Paramaribo	163,8	0,5	0,7	73,9	2,1	4,3	Parlamentlik respublikasi
180.	Sen-Pyer va Mikelon (Fr.)	Sen-Pyer	0,242	0,007	0,1	70,0	–	–	Fransiyaning hududiy birligi

1-jadvalning davomi

181.	Janubiy Sudan	Juba	505,0	4,5	2,3	–	–	–	–	–	–	Prezidentlik respublikasi
182.	Tayvan	Taybey	22,9	36,0	–	–	579,4	25,3	–	–	–	Prezidentlik respublikasi
183.	Tojikiston	Dushanbe	143,1	7,9	1,3	26,4	11,5	1,7	–	–	–	Prezidentlik respublikasi
184.	Tailand	Bangkok	513,1	64,0	0,8	32,3	503,1	7,9	–	–	–	Konstitutsion monarxiya (qirollik)
185.	Tanzaniya	Dodoma	947,3	40,2	2,6	24,2	48,7	1,2	–	–	–	Prezidentlik respublikasi, federativ respublika
186.	Terks va Kaykas orollari (B. Br.)	Kokbern-Taun	0,430	0,017	0	35,0	–	–	–	–	–	Buyuk Britaniya mustamlakasi
187.	Togo	Lome	56,8	5,8	2,6	40,1	5,2	0,8	–	–	–	Prezidentlik respublikasi
188.	Tunis	Tunis	163,6	10,4	1,5	65,3	73,0	7,1	–	–	–	Prezidentlik respublikasi
189.	Turkmaniston	Ashxobod	488,1	5,1	2,2	50,0	32,1	6,6	–	–	–	Prezidentlik respublikasi
190.	Turkiya	Anqara	779,5	81,0	1,8	67,3	893,1	12,1	–	–	–	Parlamentlik respublikasi
191.	Sharqiy Timor	Dili	14,9	1,0	0,7	26,5	0,6	0,6	–	–	–	Prezidentlik respublikasi
192.	Tonga	Nukualofa	0,75	0,112	0,5	24,0	0,257	2,3	–	–	–	Konstitutsion monarxiya (qirollik)
193.	Trinidad va Tobago	Port-of-Speyn	5,13	1,3	0,6	12,2	13,7	10,5	–	–	–	Parlamentlik respublikasi

194.	Tuvalu	Funafutu	0,026	0,012	0,2	27,9	0,013	1,1	Konstitutsion monarxiya (Buyuk Britaniya qirolichasi)
195.	Uganda	Kampala	241,0	31,4	2,9	12,6	28,5	0,9	Prezidentlik respublikasi
196.	Ukraina	Kiyev	603,7	46,0	0,5	67,8	315,8	6,8	Prezidentlik respublikasi
197.	Urugvay	Montevideo	176,2	3,4	0,7	92,0	36,6	11,0	Prezidentlik respublikasi
198.	Ummon	Maskat	309,5	3,3	3,6	71,5	39,3	13,1	Mutlaq monarxiya (sultonlik)
199.	Uollis va Futuna (Fr.)	Mata-Utu	0,1	0,014	0,1	65,0	–	–	Fransiyaning dengizorti hududi
200.	Vanuatu	Port-Vila	12,2	0,212	2,7	23,5	0,615	2,9	Parlamentlik respublikasi
201.	Vengriya	Budapesht	93,0	10,0	0,2	66,3	175,2	17,4	Parlamentlik respublikasi
202.	Venesuela	Karakas	912,0	27,0	2,1	93,4	327,5	11,9	Prezidentlik respublikasi, Federativ respublika
203.	Vyetnam	Xanoy	331,7	85,0	1,6	26,4	216,9	2,6	Sotsialistik respublika
204.	Britaniya Virginiya orollari	Rod-Taun	0,153	0,02	0	100	–	–	Buyuk Britaniya mustamlakasi
205.	Virginiya orollari	Shar'lotta- Amaliya	0,355	0,121	0,6	94,2	–	–	AQSH ga qarashli (o'zini o'zi boshqaradi)
206.	Vatikan	Vatikan	0,44 km ²	0,0009	0	100	–	–	Mutlaq teokratik monarxiya

1-jadvalning davomi

207.	Xitoy	Pekin	9600,0	1350,0	1,0	47,8	7083,5	5,4	Sotsialistik monarxiya
208.	Xorvatiya	Zagreb	56,6	4,5	0,1	56,5	66,8	15,1	Prezidentlik respublikasi
209.	Yamayka	Kingston	10,9	2,6	0,8	53,0	10,7	4,1	Konstitutsion monarxiya (Buyuk Britaniya qirolichasi)
210.	Yaponiya	Tokio	376,0	127,0	0,2	67,0	442,06	34,6	Konstitutsion monarxiya (imperiya)
211.	Yaman Respublikasi	Sana	527,9	23,0	3,7	27,3	49,3	2,2	Prezidentlik respublikasi
212.	Yangi Zelandiya	Vellington	270,5	4,0	1,2	86,2	111,4	26,3	Konstitutsion monarxiya (Buyuk Britaniya qirolichasi)
213.	Yangi Kaledoniya	Numea	19,1	0,207	0,4	63,7	–	–	Fransiyaning dengizorti hududi
214.	Zambiya	Luska	752,6	11,7	2,2	35,0	14,6	1,2	Prezidentlik respublikasi
215.	Zimbabve	Xarare	39,08	12,4	0,9	48,0	4,5	0,3	Prezidentlik respublikasi
216.	O'zbekiston	Toshkent	448,9	30,0	1,3	36,7	78,4	2,8	Prezidentlik respublikasi
217.	Falastin (G'arbiy sohil va G'azo sektori)	Quddus	6,2	4,0	4,1	60,0	4,5	1,2	1994-yildan buyon avtonomiya (Isroil bosib olgan hududlarda)

218.	G'arbiy Sahroyi Kabir	El-Ayun	266,0	0,3	2,0	60,0	-	-	Ispaniyaning sobiq mustamlakasi, hozir Marokko bosib olgan
219.	Samoa (G'arbiy Samoa)	Apia	2,8	0,177	0,8	92,4	0,99	6,1	Konstitutsion monarxiya – parlamentlik respublikasining aralash siyosiy tizimi
220.	Shveysariya	Bern	41,3	8,0	0,7	75,2	325,3	43,1	Prezidentlik respublikasi, federativ respublika
221.	Shvetsiya	Stokgolm	450,0	9,0	0,3	84,2	327,9	35,8	Konstitutsion monarxiya (qitrollik)
222.	Shri-Lanka	Kolombo	65,6	20,1	1,3	15,1	84,0	4,2	Prezidentlik respublikasi
223.	Sharqiy Samoa	Pago-Pago	0,2	0,061	0,8	90,0	1,0	5,7	AQSH ga qarashli
224.	Chad	Njamena	1284,0	10,1	3,0	25,3	13,8	1,3	Prezidentlik respublikasi
225.	Chernogoriya	Podgoritsa	29,1	0,8	0	77,9	6,1	10,3	Prezidentlik respublikasi
226.	Chexiya	Praga	78,9	10,1	0,1	73,8	225,5	21,8	Prezidentlik respublikasi
227.	Chili	Sant-yago	756,6	17,0	1,4	87,0	209,0	12,6	Prezidentlik respublikasi

Aholisining soni 2 mln. kishidan ortiq shaharlar

№	Nomi	Aholisining soni	Mamlakat	Mamlakat bo'yicha soni
1.	Tokio	34400000	Yaponiya	1
2.	Jakarta	21800000	Indoneziya	1
3.	Nyu-York	20090000	AQSH	1
4.	Seul	20010000	Janubiy Koreya	1
5.	Manila	19550000	Filippin	1
6.	Mumbay (Bombey)	19550000	Hindiston	1
7.	San-Paulu	19140000	Braziliya	1
8.	Mexiko	18430000	Meksika	1
9.	Dehli	18000000	Hindiston	2
10.	Osaka	17270000	Yaponiya	2
11.	Kair	16750000	Misr	1
12.	Kolkata	15010000	Hindiston	3
13.	Los-Anjeles	14730000	AQSH	2
14.	Shanxay	14460000	Xitoy	1
15.	Moskva	13260000	Rossiya	1
16.	Pekin	12770000	Xitoy	2
17.	Buenos-Ayres	12390000	Argentina	1
18.	Guanchjou	11810000	Xitoy	3
19.	Shenchjin	11710000	Xitoy	4
20.	Istambul	11220000	Turkiya	1
21.	Rio-de-Janeyro	11160000	Braziliya	2
22.	Parij	10430000	Fransiya	1
23.	Karachi	93380000	Pokiston	1
24.	Nagoya	9250000	Yaponiya	3
25.	Chikago	9030000	AQSH	3
26.	Lagos	8860000	Nigeriya	1
27.	London	8320000	Buyuk Britaniya	1
28.	Bangkok	8290000	Tailand	1
29.	Kinshasa	8190000	KDR	1
30.	Tehron	8000000	Eron	1
31.	Lima	7750000	Peru	1
32.	Duaguan	7650000	Xitoy	5
33.	Bogota	7440000	Kolumbiya	1
34.	Chennai (Madras)	7320000	Hindiston	4

35.	Dakka	7310000	Bangladesh	1
36.	Essen	7250000	Germaniya	1
37.	Tyanszin	7200000	Xitoy	6
38.	Gonkong	6950000	Xitoy	7
39.	Taybey	6820000	Xitoy	8
40.	Lahor	6810000	Pokiston	2
41.	Xoshimin	6710000	Vyetnam	1
42.	Bangalor	6660900	Hindiston	5
43.	Haydarobod	6610000	Hindiston	6
44.	Yohannesburg	6470000	JAR	1
45.	Bog'dod	6000000	Iroq	1
46.	Toronto	5790000	Kanada	1
47.	Sant'yago	5630000	Chili	1
48.	Kuala-Lumpur	5470000	Malayziya	1
49.	San-Fransisko	5450000	AQSH	4
50.	Filadelfiya	5270000	AQSH	5
51.	Uxan'	5240000	Xitoy	8
52.	Mayami	5220000	AQSH	6
53.	Dallas	5160000	AQSH	7
54.	Madrid	5130000	Ispaniya	1
55.	Ahmadobod	5060000	Hindiston	7
56.	Boston	4750000	AQSH	8
57.	Belu-Orizonti	4640000	Braziliya	3
58.	Xartum	4600000	Sudan	1
59.	Sankt-Peterburg	4570000	Rossiya	2
60.	Shenyan	4560000	Xitoy	9
61.	Xyuston	4550000	AQSH	9
62.	Puna	4470000	Hindiston	8
63.	El-Riyod	4460000	Saudiya Arabistoni	1
64.	Singapur	4320000	Singapur	1
65.	Vashington	4260000	AQSH	10
66.	Yangon	4220000	Myanma	1
67.	Milan	4190000	Italiya	1
68.	Atlanta	4160000	AQSH	11
69.	Chunsin	4150000	Xitoy	10
70.	Iskandariya	4150000	Misr	2
71.	Nankin	4150000	Xitoy	11
72.	Gvadalaxara	4090000	Meksika	2

73.	Barselona	4040000	Ispaniya	2
74.	Chendu	3860000	Xitoy	12
75.	Detroyt	3860000	AQSH	12
76.	Anqara	3810000	Turkiya	2
77.	Abidjan	3790000	Kot-d'Ivuar	1
78.	Afina	3730000	Gretsiya	1
79.	Berlin	3690000	Germaniya	1
80.	Sidney	3680000	Avstraliya	1
81.	Monterrey	3650000	Meksika	3
82.	Finiks	3540000	AQSH	13
83.	Pusan	3510000	Janubiy Koreya	2
84.	Resifi	3490000	Braziliya	4
85.	Bandung	3470000	Indoneziya	2
86.	Portu-Alegri	3440000	Braziliya	5
87.	Melburn	3420000	Avstraliya	2
88.	Luanda	3410000	Angola	1
89.	Xanchjou	3410000	Xitoy	13
90.	Jazoir	3390000	Jazoir	1
91.	Xanoy	3370000	Vyetnam	2
92.	Monreal	3360000	Kanada	2
93.	Sian	3340000	Xitoy	14
94.	Phenyan	3330000	Shimoliy Koreya	1
95.	Sindao	3330000	Xitoy	15
96.	Surat	3210000	Hindiston	9
97.	Fortalesa	3160000	Braziliya	6
98.	Medelin	3080000	Kolumbiya	1
99.	Durban	3070000	JAR	2
100.	Kanpur	3030000	Hindiston	10
101.	Addis-Abeba	3020000	Efiopiya	1
102.	Nayrobi	3020000	Keniya	1
103.	Jidda	3020000	Saudiya Arabistoni	2
104.	Neapol	3010000	Italiya	2
105.	Kobul	3000000	Afg'oniston	1
106.	Salvador	2980000	Braziliya	7
107.	Xarbin	2980000	Xitoy	16
108.	Kano	2950000	Nigeriya	1
109.	Kasablanka	2930000	Marokko	1
110.	Keyptaun	2900000	JAR	3

111.	Kuritiba	2900000	Braziliya	8
112.	Surabaya	2850000	Indoneziya	3
113.	San-Diyego	2790000	AQSH	14
114.	Sietl	2790000	AQSH	15
115.	Rim	2740000	Italiya	3
116.	Dar-us-Salom	2700000	Tanzaniya	1
117.	Taychjun	2700000	Xitoy	17
118.	Jaypur	2690000	Hindiston	11
119.	Karakas	2670000	Venesuela	1
120.	Dakar	2650000	Senegal	1
121.	Gaosyun	2630000	Xitoy	18
122.	Minneapolis	2570000	AQSH	16
123.	Laknau	2560000	Hindiston	12
124.	Ummon	2530000	Iordaniya	1
125.	Tel-Aviv	2530000	Isroil	1
126.	Guayakil	2530000	Ekvador	1
127.	Kiyev	2520000	Ukraina	1
128.	Feysalobod	2510000	Pokiston	3
129.	Mashxad	2490000	Eron	2
130.	Izmir	2480000	Turkiya	3
131.	Ravalpindi	2450000	Pokiston	4
132.	Toshkent	2450000	O'zbekiston	1
133.	Katovise	2450000	Polsha	1
134.	Chanchun	2440000	Xitoy	19
135.	Kampinas	2400000	Braziliya	9
136.	Tegu	2390000	Janubiy Koreya	3
137.	Chansha	2390000	Xitoy	20
138.	Nagpur	2390000	Hindiston	13
139.	San-Juan	2380000	Filippin	2
140.	Aleppo	2360000	Suriya	1
141.	Lissabon	2340000	Portugaliya	1
142.	Frankfurt-Mayn	2320000	Germaniya	2
143.	Nanchan	2310000	Xitoy	21
144.	Birmingem	2310000	Buyuk Britaniya	2
145.	Tampa	2310000	AQSH	17
146.	Medan	2300000	Indoneziya	4
147.	Dalyan	2270000	Xitoy	22

148.	Tunis	2270000	Tunis	1
149.	Shiszyachjuan	2270000	Xitoy	23
150.	Manchester	2250000	Buyuk Britaniya	3
151.	Port-o Prens	2250000	Gaiti	1
152.	Damashq	2240000	Suriya	2
153.	Szinan	2230000	Xitoy	23
154.	Fukuoka	2230000	Yaponiya	4
155.	Santo Domingo	2220000	Dominikan Respublikasi	1
156.	Gavana	2190000	Kuba	1
157.	Kali	2190000	Kolumbiya	2
158.	Denver	2180000	AQSH	18
159.	Sent-Luis	2160000	AQSH	19
160.	Kolombo	2160000	Braziliya	10
161.	Dubay	2150000	Birlashgan Arab Amirliklari	1
162.	Baltimor	2150000	AQSH	20
163.	Sapporo	2130000	Yaponiya	5
164.	Rotterdam	2090000	Niderlandiya	1
165.	Vankuver	2060000	Kanada	3
166.	Preston	2060000	Buyuk Britaniya	4
167.	Patna	2030000	Hindiston	14
168.	Sana	2030000	Yaman	1
169.	Varshava	2020000	Polsha	2
170.	Bonn	2010000	Germaniya	2
171.	Akkra	2000000	Gana	1
172.	Buxarest	2000000	Ruminiya	1

SHARTLI BELGILAR (Italiya va Hindiston iqtisodiy kartalariga ilova)

- Qora metallurgiya
- Rangli metallurgiya
- Mashinasozlik va metallni qayta ishlash
- Kimyo
- O‘rmon, yog‘ochni qayta ishlash va selluloza-qog‘oz
- Qurilish materiallari
- Yengil sanoat
- Oziq-ovqat
- Moliya, sug‘urta
- Fan va fanga xizmat ko‘rsatish
- Madaniyat
- Rekreatsiya

Uzumzorlar	Yirik shoxli qoramol
Qandlavlagi	Sut chorvachiligi
Probka emani	Cho‘chqachilik
Tamaki	Qo‘ychilik
Sitruslilar	Ipakchilik
Shakarqamish	Baliqchilik
Kauchuklilar	
Kunjut	
Kokos palmasi	
Kokos, choy	
Yeryonggoq	
Kofe	

MUNDARIJA

Kirish.....	3
I QISM. JAHONNING UMUMIY TA'RIFI	5
<i>1-mavzu. Jahonning siyosiy xaritasi</i>	5
1-§. Fanning maqsadi va vazifalari.....	5
2-§. Jahonning siyosiy xaritasi.....	7
3-§. Jahon mamlakatlarining davlat tuzumi va boshqaruv shakllari.....	12
<i>2-mavzu. Jahon tabiiy resurslari</i>	14
4-§. Jahon tabiiy resurslari.....	14
5-§. Jamiyat bilan tabiatning o'zaro aloqadorligi va ta'siri.....	17
6-§. Dunyo okeani. Iqlimiy, kosmik, biologik va rekreatsion resurslar.....	23
7-§. Atrof-muhitning ifloslanishi.....	28
<i>3-mavzu. Jahon aholisi</i>	32
8-§. Jahon aholisi soni va uning ko'payishi.....	32
9-§. Aholining yosh, jinsiy, irqiy, etnik, diniy va hududiy tarkiblari.....	37
10-§. Urbanizatsiya jarayoni va shaharlarning rivojlanishi.....	44
<i>4-mavzu. Fan-texnika inqilobi</i>	46
11-§. Fan-texnika inqilobi.....	46
12-§. Fan va ishlab chiqarish o'zaro ta'sirining asosiy yo'nalishlari.....	48
<i>5-mavzu. Jahon xo'jaligi</i>	50
13-§. Jahon xo'jaligining rivojlanishi.....	50
14-§. Fan-texnika inqilobining xo'jalikning o'sish sur'atlari va rivojlanish darajasiga ta'siri.....	55
15-§. Mamlakatlarda xo'jalikning hududiy tuzilishiga fan-texnika inqilobining ta'siri.....	58
16-§. Jahon xo'jaligi tarmoqlari geografiyasi.....	62
17-§. Sanoat tarmoqlari geografiyasi.....	70
18-§. Sanoat va atrof-muhit.....	75
19-§. Qishloq xo'jaligi geografiyasi.....	77
20-§. Jahon chorvachiligi va baliqchiligi.....	81
21-§. Jahon transporti.....	83
22-§. Xalqaro iqtisodiy aloqalar.....	86

II QISM. JAHONNING REGIONAL TAVSIFI	89
<i>6-mavzu. Yevropa mamlakatlarining umumiy tavsifi</i>	89
23- §. Hududi, chegaralari, geografik o‘rni	89
24- §. Yevropa mamlakatlari siyosiy xaritasining shakllanishidagi asosiy bosqichlar.....	91
25- §. Yevropa mamlakatlarining tabiiy resurslari	93
26- §. Yevropa mamlakatlari aholisi.....	94
27- §. Yevropa mamlakatlari xo‘jaligi	98
28-§. Sanoati va qishloq xo‘jaligi.....	99
29- §. Yevropa mamlakatlari transporti	103
30- §. Turizm. Atrof-muhitni muhofaza qilish	105
31- §. Yevropadagi eng rivojlangan davlatlar	107
32- §. GFR xo‘jaligi.....	110
33- §. Rossiya Federatsiyasi: tabiiy-demografik salohiyati.....	113
34- §. Xo‘jaligi, transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari	114
<i>7-mavzu. Osiyo mamlakatlari</i>	119
35- §. Osiyo mamlakatlari: umumiy tavsifi va tabiiy resurslari.....	119
36- §. Osiyo mamlakatlari aholisi	122
37- §. Osiyo mamlakatlari xo‘jaligi.....	123
38- §. Markaziy Osiyo (O‘zbekistonga qo‘shni) mamlakatlarining umumiy tavsifi....	126
39- §. Qozog‘iston Respublikasi.....	130
40- §. Qirg‘iziston Respublikasi	132
41- §. Turkmaniston va Tojikiston respublikalari.....	134
42- §. O‘zbekistonga hududi va madaniyati yaqin mamlakatlar. Turkiya	136
43- §. Eron Islom Respublikasi, Afg‘oniston Islom Respublikasi, Pokiston Federativ Islom Respublikasi.....	138
44- §. Xitoy Xalq Respublikasi: tabiiy-demografik salohiyati.....	142
45- §. Xo‘jaligi, transporti, ichki tafovutlari	144
46- §. Koreya Respublikasi: tabiiy-demografik salohiyati, xo‘jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqalari.....	148
47- §. Yaponiya: iqtisodiy-geografik tahlili. Tabiiy sharoiti va resurslari.....	150
48- §. Xo‘jaligi, transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari, ichki tafovutlari	151
49- §. Hindiston: iqtisodiy-geografik tavsifi. Hududi, geografik o‘rni, resurslari	154
50- §. Xo‘jaligi, transporti va ichki tafovutlari	156
51- §. Amaliy mashg‘ulot... ..	160
52- §. Janubi-g‘arbiy Osiyo mamlakatlarining iqtisodiy-geografik tavsifi.....	161
53-§. Xo‘jaligi, transporti, ichki tafovutlari	163
54-§. Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari: iqtisodiy-geografik tavsifi.....	166

55-§. Xo‘jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqalari va ichki tafovutlari	168
<i>8-mavzu. Afrika</i>	170
56- §. Afrika mamlakatlarining umumiy tavsifi va tabiiy demografik salohiyati.....	170
57- §. Afrika mamlakatlari: xo‘jaligi, iqtisodiy rayonlari	173
58-§. Afrika transporti va subregionlari	174
59-§. Janubiy Afrika Respublikasi	176
<i>9-mavzu. Avstraliya va Okeaniya</i>	177
60- §. Avstraliya va Okeaniyaning umumiy tavsifi	177
61- §. Avstraliya va Okeaniya xo‘jaligi.....	179
<i>10-mavzu. Shimoliy va Markaziy Amerika davlatlari</i>	181
62-§. Shimoliy va Markaziy Amerika davlatlarining umumiy iqtisodiy- geografik tavsifi.....	181
63- §. Amerika Qo‘shma Shtatlari	182
64- §. Kanada: iqtisodiy-geografik tavsifi.....	187
<i>11-mavzu. Janubiy Amerika, Karib dengizi va Atlantika okeani havzasi mamlakatlari</i>	188
65- §. Janubiy Amerika, Karib dengizi va Atlantika okeani havzasi mamlakatlarining umumiy tavsifi.....	188
66- §. Janubiy Amerika, Karib dengizi va Atlantika okeani havzasi mamlakatlarining xo‘jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqalari	190
67- §. Braziliyaning umumiy iqtisodiy-geografik tavsifi	192
68-§. Umumlashtiruvchi takrorlash darsi.....	195
<i>Ilovalar</i>	196

O'quv nashri

ABDUHAKIM QAYUMOV,
[IRANQUL SAFAROV],
MUHABBAT TILLABOYEVA

JAHON IQTISODIY-IJTIMOIIY GEOGRAFIYASI

*Umumiy o'rtta ta'lim maktablarining 9- sinf o'quvchilari
uchun darslik*

Muharrir *B. Xudoyorova*
Rassom-dizayner *H. Qutluqov*
Texnik muharrir *L. Xijova*
Musahhah *S. Saloxutdinova*
Kompyuterda sahifalovchi *D. Gabdraxmanova*

Nashriyot litsenziyasi AI № 158, 14.08.09.
Bosishga 2014-yil 3-martda ruxsat etildi. Ofset qog'ozi.
Bichimi 70×90¹/₁₆. «Times» garniturasi. Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 16,38. Nashr tabog'i 18,37. Adadi 370135 nusxa. Buyurtma № 14-63.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining «O'zbekiston» nashriyot-matbaa
ijodiy uyida chop etildi. 100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20.
Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchining ismi, familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbarining imzosi	Darslikning topshirilgan-dagi holati	Sinf rahbarining imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.